

หัตถกรรมพื้นบ้าน : ปลายะเพียนใบลาน ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าวาสกรี
อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล

พ.ศ.2542

ISBN 974-662-883-6

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหิดล

๑๑๗

๗๑๑๔๗

๑๕๔๒

47549 ๑.๕

Copyright by Mahidol University

วิทยานิพนธ์

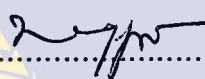
เรื่อง

หัตถกรรมพื้นบ้าน : ปลายตะเพียนใบลาน ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าวาสกรี

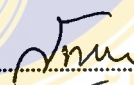
อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

.....
นายจรเดช อภิชาติตรากุล
ผู้วิจัย

.....
อาจารย์พรทิพย์ อุดุภรณ์ ศศ.บ.,ศศ.ม.
ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

.....
อาจารย์ภัททิยา ยิมเรวัต ค.บ.,ศศ.ม., Ph.D.
กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

.....
ศาสตราจารย์เลียงชัย ล้อมม่วงศ์ Ph.D.
คณบดี
บัณฑิตวิทยาลัย

.....
รองศาสตราจารย์เสาวภา พรศิริพงษ์ ศศ.บ.,สม.ม.
ประธานกรรมการประจำหลักสูตร
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา
สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

หัตถกรรมพื้นบ้าน : ปลายตะเพียนใบลาน ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าวาสกรี

อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

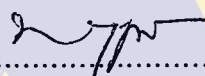
ได้รับการพิจารณาให้นับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา

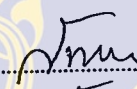
วันที่ 13 พฤษภาคม 2542

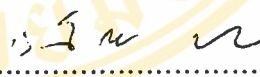
นายจรเดช อภิชาติตรากุล
ผู้วิจัย

อาจารย์พรทิพย์ อุดุสรรัตน์ ศศ.บ., ศศ.ม.
ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

อาจารย์ภัททิยา ยิมเรวัต ค.บ., ศศ.ม., Ph.D.
กรรมการสอบวิทยานิพนธ์

รองศาสตราจารย์ชัญญะ วงษ์วิภาค ศศ.บ., M.A.
กรรมการสอบวิทยานิพนธ์

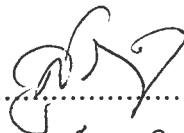

ศาสตราจารย์เลียงชัย ถิ่นล้อมวงศ์, Ph.D.

คณบดี

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหิดล

ศาสตราจารย์คุณหญิงสุรียา รัตนกุล Ph.D.

ผู้อำนวยการ

สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท

มหาวิทยาลัยมหิดล

3636355 LCCS/M : สาขาวิชา : วัฒนธรรมศึกษา ; ศศ.ม. (วัฒนธรรมศึกษา)

คำสำคัญ : หัตถกรรมพื้นบ้าน / ปลาตะเพียนใบลาน / พระนครศรีอยุธยา

ขจรเดช อภิชาติตรากุล : หัตถกรรมพื้นบ้าน : ปลาตะเพียนใบลาน ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าवासูกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (FOLK CRAFT : PALM-LEAFED CARP OF HUALAEM COMMUNITY, THA WASUKRI, PRA NAKORN SRI AYUTHAYA) คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ : พรทิพย์ อุษุภรัตน์ ศศ.บ., ศศ.ม. ภัททิยา ยิมเรวัต ค.บ., ศศ.ม., Ph.D. 124 หน้า ISBN 974-662-883-6

ปลาตะเพียนใบลาน เป็นงานจักสานพื้นบ้านชิ้นหนึ่งที่รู้จักกันมานานในสังคมไทย และปรากฏว่ามีประโยชน์ หน้าที่ใช้สอยต่างกันไปตามยุคสมัยและการเปลี่ยนแปลงทางสภาพสังคมและวัฒนธรรม แต่เดิมนั้นเชื่อว่า คนไทยโดยเฉพาะที่อาศัยอยู่ในแถบที่มีแม่น้ำลำคลองเป็นผู้สานปลาตะเพียนใบลานขึ้น โดยอาศัยแรงบันดาลใจจากการพบเห็นสีสน รูปร่างและความสวยงามตามธรรมชาติของปลาตะเพียน แล้วจึงนำมาแขวนไว้เหนือเปลให้แกว่งพริ้วไปมา สำหรับเด็กอ่อนได้เล่นได้ดู

ต่อมา ปลาตะเพียนสานจากใบลานได้รับความนิยมแพร่หลายมากขึ้น โดยเฉพาะที่ผลิตขึ้นโดยกลุ่มชาวไทยมุสลิม แถบชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าवासูกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผู้คนบริเวณนี้ สานปลาตะเพียนขายกันแทบทุกหลังคาเรือนมาแต่ครั้งยังอาศัยในเรือสินค้าหรือเรือนแพ ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา แม้กระทั่งได้อพยพขึ้นมาสร้างบ้านเรือนอยู่บนบกแล้ว แต่ก็ยังยึดการสานปลาตะเพียนเป็นอาชีพหลักหรืออาชีพเสริมกันเรื่อยมา

การศึกษาวิจัยพบว่า ปลาตะเพียนใบลานที่ชาวชุมชนหัวแหลมผลิตขึ้นมีการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการในหลายลักษณะ อาทิ ขนาดรูปร่างที่ใหญ่โตขึ้น มีสีสนหลากหลายตามจินตนาการของผู้สาน รวมทั้งกรรมวิธีในการประดิษฐ์ตกแต่ง สิ่งสำคัญที่พบคือ หน้าที่ใช้สอยของปลาตะเพียนใบลานได้ขยายออกไปมากขึ้น โดยเฉพาะกลายเป็นสินค้าที่ระลึกที่สำคัญ ซึ่งผู้คนจากต่างถิ่นนิยมซื้อหาไปฝากคนรู้จัก นำไปตกแต่งอาคารบ้านเรือน เป็นของขวัญหรือเป็นเครื่องรางของขลังก็มี

อย่างไรก็ดี คงเป็นเพราะความงามที่แฝงอยู่ในความเรียบง่าย อีกทั้งยังมีประโยชน์ใช้สอยหลากหลาย จึงทำให้ปลาตะเพียนใบลานดำรงอยู่ในฐานะงานหัตถกรรมพื้นบ้านที่มีคุณค่าของสังคมไทยต่อไป

3636355 LCCS / M : MAJOR : CULTURAL STUDIES ; M.A. (CULTURAL STUDIES)

KEY WORDS : FOLK CRAFT / PALM-LEAFED CARP / PRA NAKORN SRI
AYUTHAYA

KHAJORNDECH APICHATTRAKUL : FOLK CRAFT : PALM-LEAFED CARP
OF HUALAEM COMMUNITY , THA WASUKRI , PRA NAKORN SRI AYUTHAYA.

THESIS ADVISORS : PORNTHIP USUPARAT B.A.,M.A. PATTIYA YIMREWAT B.ED.
,M.A.,PH.D. 124 P. ISBN 974-662-883-6

Palm-leafed carp is a well-known local handicraft in Thai society. Its uses have been changed with changes in time, social conditions and culture. The first palm-leafed carp weavers were believed to be people living in areas with rivers and canals. Inspired by the color, shape and natural beauty of the carp, they wove a natural material, i.e. palm leaves, into carp and hung them over children's cradles.

Palm-leafed carp, especially those woven by Thai-Muslim groups in the Hualaem community , Tambon Tha Wasukri , Amphur Pranakorn Sri Ayuthaya , Pranakorn Sri Ayuthaya , later became more widespread and of greater interest. Almost all of the households in this area have woven palm-leafed carp since the time they lived in peddler boats or houseboats along the Chao Praya River. When they settled on land, palm-leafed carp weaving became the main or secondary job for many people. However, palm-leafed carp has changed in many ways, i.e. bigger size , more colorful due to the weaver's imagination and decoration arts. One important thing found in this research is that the variety of uses of palm-leafed carp has expanded. It is now used as a local souvenir , for home decoration , for small gifts and talismans.

It may be concluded that it is the beauty with simplicity and various uses of palm-leafed carp which enables the weaving practice to maintain its value as a local handicraft in Thai society.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลืออย่างดียิ่งของ อาจารย์พรทิพย์ อูสุภรัตน์ อาจารย์ภัททิยา ยิมเรวัต อาจารย์ที่ปรึกษาและควบคุมวิทยานิพนธ์ ตลอดจนคณาจารย์หลายท่าน ในหลักสูตรวัฒนธรรมศึกษา สถาบันภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท ที่ได้กรุณาให้คำแนะนำและข้อคิดเห็นที่มีคุณค่ากับผู้วิจัยตลอดมา และขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ชัญญะ วงษ์วิภาค ภาควิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร เป็นอย่างสูงที่กรุณาเป็นกรรมกรสอบวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

งานชิ้นนี้ไม่อาจจะสำเร็จลงได้ด้วยดี หากขาดเพื่อนนักศึกษามหิดล ศิลปากร พี่ ๆ เพื่อนร่วมงาน ททท.และกัลยาณมิตรทุกคนที่เป็นกำลังใจและสนับสนุนช่วยเหลือตามกำลัง อาทิสมาใจ-เกษมรงค์ ดำรงสกุล วิวรรณ แสงจันทร์ อำพล ไวศยดำรง จักรพันธ์ แสงทอง ฯลฯ ซึ่งผู้วิจัยขอจดจำไว้และตอบแทนเมื่อมีโอกาส

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ยังได้รับการสนับสนุนทุนบางส่วนจากบัณฑิตวิทยาลัยประจำปี 2538 ค่าย ซึ่งผู้วิจัยขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

สุดท้าย ขอกราบขอบพระคุณแม่ที่เชียงใหม่และพ่อที่หาดใหญ่ ซึ่งให้โอกาสและเป็นแรงบันดาลใจให้ผู้วิจัยเห็นความสำคัญกับการศึกษาในระดับนี้ ทั้งยังเป็นกำลังใจแรงกล้าให้ผู้วิจัยมีความเพียรพยายามทำงานวิจัยชิ้นนี้ให้สำเร็จลง และหวังอย่างยิ่งว่างานชิ้นนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในโอกาสต่อไป

บจรเดช อภิชาติตรากุล

ผู้วิจัย

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	ก
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
สารบัญเรื่อง	ฉ
สารบัญตารางและภาพ	ช
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความสำคัญและที่มาของปัญหา	1
1.2 ความมุ่งหมายของการศึกษาวิจัย	10
1.3 ประโยชน์ที่จะได้รับ	10
1.4 ขอบเขตของการศึกษา	10
1.5 นิยามศัพท์เฉพาะ	12
1.6 ระยะเวลาการวิจัย	13
1.7 ข้อจำกัดของการวิจัย	13
1.8 แหล่งข้อมูลค้นคว้า	13
บทที่ 2 แนวคิดทฤษฎีและระเบียบวิธีวิจัย	14
2.1 แนวคิดที่ใช้ในการศึกษา	14
2.2 ระเบียบวิธีวิจัย	15
2.3 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	17
2.4 เนื้อหาของวิทยานิพนธ์	22
บทที่ 3 ชุมชนหัวแหลม อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	24
3.1 ข้อมูลทั่วไปของพระนครศรีอยุธยา	24
3.2 ความเป็นมาของชุมชนมุสลิมหัวแหลม	27
3.3 สภาพทั่วไปของชุมชน	29

สารบัญเรื่อง (ต่อ)

	หน้า	
บทที่ 4	ปลาตะเพียนโบราณในชุมชนหัวแหลม	37
4.1	แรงงานการผลิต	37
4.2	กระบวนการผลิตปลาตะเพียนโบราณของชุมชนหัวแหลม	39
4.3	ตลาดและการจำหน่าย	62
บทที่ 5	ความสัมพันธ์ของปลาตะเพียนโบราณกับวิถีชีวิตในสังคมไทย	67
5.1	บทบาทหน้าที่ของปลาตะเพียนโบราณ	67
5.2	การเปลี่ยนแปลงของปลาตะเพียนโบราณจังหวัดพระนครศรีอยุธยา	69
5.3	ปลาตะเพียนโบราณกับการคงอยู่ในสังคมไทยปัจจุบัน	77
บทที่ 6	บทสรุปและข้อเสนอแนะ	81
6.1	สรุปและอภิปรายผลการศึกษา	81
6.2	ข้อเสนอแนะ	87
บรรณานุกรม		90
ข้อมูลบุคคล		93
ภาคผนวก		95
แผนที่		96
ตาราง		99
ภาพ		102
ประวัติผู้วิจัย		124

สารบัญภาพและตาราง

		หน้า
แผนที่ 1	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะภูมิประเทศของพระนครศรีอยุธยา	96
แผนที่ 2	แสดงตำบลต่าง ๆ ในเขตเทศบาลพระนครศรีอยุธยา	97
แผนที่ 3	แสดงที่ตั้งครัวเรือนในชุมชนหัวแหลม ต.ท่าवासูกกรี	98
ตารางที่ 1	ตารางแสดงจำนวนประชากรในชุมชน แบ่งตามเพศและอายุ	99
ตารางที่ 2	ตารางแสดงเปรียบเทียบชิ้นส่วนประกอบปลากระช้ำ	99
ตารางที่ 3	ตารางเปรียบเทียบชิ้นส่วนประกอบพวงปลา	99
ตารางที่ 4	ตารางแสดงปริมาณลานที่ใช้ผลิตปลาขนาดมาตรฐาน	99
ตารางที่ 5	ตารางแสดงเพศและอายุของผู้ผลิตปลาตะเพียนในชุมชนหัวแหลม	100
ตารางที่ 6	ตารางแสดงการจัดลำดับสีที่นิยมเขียนบนพื้นตัวปลา	100
ตารางที่ 7	ตารางแสดงความนิยมการใช้สีเขียนลวดลายบนตัวปลา	100
ตารางที่ 8	ตารางแสดงราคาต้นทุนและราคาขายชิ้นส่วนปลาขนาดมาตรฐานสูงแก้ว	101
ตารางที่ 9	ตารางแสดงต้นทุนและราคาขายส่งปลาขนาดต่าง ๆ	101
ภาพที่ 1	คลองมหานาค	102
ภาพที่ 2	แม่น้ำเจ้าพระยา	102
ภาพที่ 3	เรือข้างกระดานจำลอง	103
ภาพที่ 4	เรือเร่ขายสินค้า	104
ภาพที่ 5	บ้านเรือนริมฝั่งแม่น้ำของชาวหัวแหลม	105
ภาพที่ 6	สมาชิกในครอบครัวทั่วไปของชาวหัวแหลม	105
ภาพที่ 7	ที่ทำการชุมชนหัวแหลม ต.ท่าवासูกกรี	106
ภาพที่ 8	มัสยิดดารุสสุนนะห์	107
ภาพที่ 9	การเรียนพระคัมภีร์ของเด็ก ๆ มุสลิม	108
ภาพที่ 10	ป่าลาน	109
ภาพที่ 11	การคัดเลือกและเตรียมลานสำหรับสาน	110
ภาพที่ 12	แสดงการใช้ฟูกันและสีเพื่อทาปลาตะเพียน	111
ภาพที่ 13	ส่วนประกอบของปลาตะเพียนสาน	112
ภาพที่ 14	กระโจมปลาหรือกระจิงบน	112

สารบัญภาพและตาราง (ต่อ)

		หน้า
ภาพที่ 15	แม่ปลา	113
ภาพที่ 16	กระตังเกลื่อ	113
ภาพที่ 17	ลูกปลา	114
ภาพที่ 18	การसानแม่ปลาตะเพียน	114
ภาพที่ 19	หางปลาพร้อมที่จะต่อเข้ากับตัวปลา	115
ภาพที่ 20	ปักเป้าที่सानและลงสีแล้ว	115
ภาพที่ 21	การลงสีพื้นปลาตะเพียน	116
ภาพที่ 22	การเขียนลวดลายบนปลานขนาดใหญ่	116
ภาพที่ 23	การร้อยเข้าพวงปลาตะเพียน	117
ภาพที่ 24	การถ่ายทอดวิธีการผลิตจากรุ่นสู่รุ่น	118
ภาพที่ 25	อาคารพาณิชย์บริเวณตลาดหัวแหลม	119
ภาพที่ 26	ร้านโบราณประดิษฐ์ของนางเกศลินี รุ่งศาสตร์	119
ภาพที่ 27	ปลาตะเพียนโบราณแขวนเหนือเปลที่เด็กนอน	120
ภาพที่ 28	คำเชิญชวนให้ซื้อปลาตะเพียนในร้านค้าแห่งหนึ่ง	120
ภาพที่ 29	ยันต์ปลาตะเพียนหลวงพ่อกั่น จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	121
ภาพที่ 30	ตะเพียนเงิน ตะเพียนทอง	121
ภาพที่ 31	ยันต์ปลาตะเพียนแขวนในร้านค้า	122
ภาพที่ 32	ตะเพียนเงิน ตะเพียนทองร้านค้าทั่วไป	122
ภาพที่ 33	ตะเพียนเงินหลวงพ่อกั่น	123
ภาพที่ 34	ปลาตะเพียนเป็นสินค้าชิ้นเด่นของร้านขายของที่ระลึก	123

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความสำคัญและที่มาของปัญหา

วิวัฒนาการของงานหัตถกรรมในสังคมไทยนั้น เชื่อกันว่ามีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ งานหัตถกรรมประเภทเครื่องจักสานเป็นงานสร้างสรรค์ที่เกิดขึ้นจากฝีมือมนุษย์ มีความละเอียดงดงามต่างกันไปตามแต่วัสดุที่ใช้ ฝีมือช่าง หรือแม้แต่เทคนิคและรูปแบบของเครื่องจักสานนั้นๆ อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าเริ่มมีขึ้นครั้งแรกเมื่อใดแต่เชื่อว่าครั้งสมัยอารยธรรมบ้านเชียงก็มีการจักสานเกิดขึ้นแล้ว เนื่องจากได้ค้นพบภาชนะดินเผาที่มีลวดลายเครื่องจักสานอยู่บนผิวของภาชนะนักโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นเทคโนโลยีสมัยโบราณ ซึ่งจะใช้เครื่องจักสานเป็นต้นแบบของภาชนะดินเผา เมื่อเผาไฟแล้วภาชนะจักสานก็จะไหม้ไหมอดไป คงเหลือแต่เครื่องปั้นดินเผาที่มีรูปทรงอย่างเดียวกันไว้ (พัชรี สาริกบุตร, 2528)

ดินแดนที่เป็นประเทศไทย เป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติหลายชนิด และมีวัฒนธรรมสะสมมากมายในแต่ละท้องถิ่นของภูมิภาค งานหัตถกรรมในวิถีชีวิตของสังคมไทย จึงมีปรากฏอย่างชัดเจนนับเนื่องจากสมัยสุโขทัยลงมาถึงปัจจุบัน เอกลักษณะอย่างหนึ่งของสังคมไทยตั้งแต่ยุคดังกล่าว ก็คือ การปกครองที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ซึ่งก่อให้เกิดการพัฒนาหัตถกรรมไทยในหลายระดับ ตั้งแต่ระดับพื้นบ้านสำหรับสังคมเกษตรกรรมในชนบทจนถึงศิลปะหัตถกรรมชั้นสูงสำหรับเจ้านาย สถาบันพระมหากษัตริย์ ความแตกต่างอยู่ที่ฝีมือและจินตนาการของช่างผู้ผลิตหัตถกรรมไทย ในสมัยสุโขทัยนั้นก็ปรากฏหลักฐานว่า มีการกล่าวถึงหัตถกรรมประเภทเครื่องจักสาน คือ กระชอม ซึ่งปรากฏในเรื่องเล่าเกี่ยวกับ พระร่วงและภาชนะชนิดหนึ่ง ซึ่งสานด้วยผิวไม้ ยาด้วยยางไม้ ใช้บรรจุน้ำโดยไม่รั่วซึม เรียกว่า กระชอมใส่ น้ำ เป็นต้น

การจักสาน เป็นงานหัตถกรรมที่น่าจะอยู่คู่กับคนไทยมานานกว่างานหัตถกรรมประเภทอื่น ๆ อาจเพราะด้วย คนไทยมีความละเอียดอ่อนในการฝีมือ ประกอบกับ วัสดุที่ใช้ในการจักสานเป็นวัสดุที่หาง่ายและมีอยู่ตามธรรมชาติ วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือก็ไม่ซับซ้อนนั่นเอง เช่น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีหลักฐานว่ามีการใช้เครื่องจักสานในชีวิตประจำวันของชาวไทย โดยสะท้อนให้เห็นในวรรณคดีหลายต่อหลายเรื่องที่ตั้งขึ้นในขณะนั้น เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนที่กล่าวถึงการเทศน์มหาชาติที่วัดป่าเลไลยก์ บรรยายถึงการสานตะกร้าในเรื่องพระอภัยมณี หรือตอนศรีสุวรรณเข้าเมืองรมจักร บรรยายถึงนางกระจง สาวใช้ในวัง

หลงใหลศรีสุวรรณ ถึงกับทิ้งกระบุงตะกร้า นอกจากนี้แล้ว งานจักสานยังปรากฏให้เห็นในงานจิตรกรรมฝาผนังชั้นเอก อาทิ ที่วัดสุวรรณาราม บางกอกน้อย ก็มีภาพวิถีชีวิตชาวบ้านและเครื่องจักสานประเภทกระบุง ตะกร้า เป็นต้น

ดังนั้น เครื่องจักสานในประเทศไทย มีรูปแบบ ชื่อเรียกต่าง ๆ กันไปตามแต่ความนิยมการใช้ประโยชน์ที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของคนในแต่ละภูมิภาค แบ่งประเภทตามหน้าที่ใช้สอยโดยทั่วไปได้ 7 ประเภท ซึ่งปลาตะเพียนใบลานจัดอยู่เป็นประเภทหนึ่งของเครื่องจักสานด้วยได้แก่

1. เครื่องจักสานที่เกี่ยวข้องการบริโภค เช่น กระด้ง กระชอน ก่องข้าว กระจับปี่ หวดข้าวเหนียว ผาซี
2. เครื่องจักสานที่ใช้เป็นภาชนะบรรจุ เช่น กระบุง กระจาด ชะลอม ตะกร้า
3. เครื่องจักสานที่เป็นเครื่องตวง เช่น กระออม กระชู
4. เครื่องจักสานที่ใช้ประกอบการแต่งกาย เช่น งอบ หมวก
5. เครื่องจักสานที่ใช้ตัดสัตว์ เช่น ลอบ ไซ อีจู้ ตุ่ม
6. เครื่องจักสานที่ใช้เป็นเครื่องเรือนและเครื่องประดับ เช่น เสื่อ ม่าน ปลาตะเพียน ใบลานแขวน
7. เครื่องจักสานที่เกี่ยวกับพิธีกรรม ความเชื่อ เช่น ก่องข้าวขวัญ

เครื่องจักสานต่าง ๆ นอกจากจะแตกต่างกันด้านหน้าที่ใช้สอยแล้ว ความนิยมในแต่ละภูมิภาคก็ต่างกันและมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว ไม่ปรากฏให้เห็นมากนักในภาคอื่น ๆ เช่น กระจับปี่จะพบมากในภาคเหนือและภาคอีสาน เครื่องเงินมีมากในภาคเหนือ ย่านลำพูนและเสื่อกะจูดมีมากในภาคใต้ งอบมีให้เห็นในแหล่งผลิตทางภาคกลาง ส่วนปลาตะเพียนใบลาน ซึ่งจัดอยู่ในเครื่องจักสานประเภทเครื่องแขวนเครื่องเรือนพบมากในภาคกลางเช่นเดียวกันคือที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ปลาตะเพียนจึงไม่เพียงปรากฏในงานศิลปะที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นนานาชนิด แต่ที่คนไทยส่วนใหญ่รู้จักและคุ้นเคยมากที่สุด คงจะเป็นงานจักสานปลาตะเพียนใบลาน เชื่อว่าคนไทยรู้จักการจักสานงานปลาตะเพียนใบลานขึ้นนั้น เริ่มจากความคุ้นเคยที่มีต่อปลาตะเพียนมาเป็นเวลานานแล้วในฐานะของสัตว์น้ำจืดที่เป็นอาหาร มีรูปร่างสีสันทสวยงาม ปลาตะเพียนมีลำตัวค่อนข้างแบน ครีบสีเงินหรือสีขาว ตากลมแป๋ว มีหนวดสั้น ๆ เล็ก ๆ 1- 2 คู่ เกล็ดใหญ่มันวาว สีขาวขอบกลมมนแบน หางเป็นแฉก ปลาชนิดนี้มีลักษณะนิสัยชอบทนต่อสภาพดินฟ้าอากาศ ว่ายน้ำได้รวดเร็ว กินพืช ไร่น้ำเล็ก ๆ หรือแมลง รำหรือข้าวสุกเป็นอาหาร สามารถ

แพร่พันธุ์ได้ง่าย และพบได้ตามแม่น้ำ ลำคลอง หนองบึง แม้กระทั่งใน
ห้องนา เพราะเป็นปลาที่อาศัยอยู่ในน้ำใสไหลเอื่อยหรือน้ำนิ่ง ปลาตะเพียนมีชื่อทาง
วิทยาศาสตร์ว่า Cypriniformes Cyprinidae มีลักษณะคล้ายคลึงกับปลาอีกหลายชนิดที่จัดอยู่ใน
ตระกูลเดียวกัน ได้แก่ ปลากะแห ปลาอีสก ปลาที่ถือว่าเป็นปลาตะเพียนแท้และเป็นที่รู้จักกันดี
ของชาวบ้านคือ ปลาตะเพียนทอง ตะเพียนเงินหรือตะเพียนขาว และปลาตะเพียนทราย โดย
เฉพาะปลาตะเพียนทองและตะเพียนเงิน มีมากตามลุ่มน้ำในภาคกลางของประเทศไทย เช่น
เจ้าพระยา ป่าสัก และแม่กลอง เป็นต้น

ไม่เฉพาะกับปลาตะเพียน ความสำคัญของปลากับวิถีการยังชีพของคนไทยมีมาเป็นเวลา
ช้านานแล้ว ดังได้ปรากฏในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง หลักที่ 2 ซึ่งสะท้อนถึงวิถีการบริโภค
ปลาของคนไทยไว้ตอนหนึ่งว่า

“...เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เมืองสุโขทัยนี้ดินน้ำ
มีปลา ในนามีข้าว...กูได้ตัวเนื้อ ตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู...”

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ปลายังเป็นอาหารหลัก เพราะคนไทยสมัยนั้นไม่นิยม
การกินอาหารประเภทเนื้อสัตว์ที่มีแขนขาแต่จะนิยมบริโภคข้าวกับปลาเป็นพื้น
เมื่อชาวตะวันตกเข้ามาอย่างคับคั่ง จึงมีการนำเอาสัตว์ต่าง ๆ เช่น วัวควาย เป็ด ไก่ กวาง มากินกัน
(น. ณ ปากน้ำ, 2504)

แต่ปลาตะเพียนนั้นเป็นปลาที่มีรสชาติอร่อย จึงไม่เพียงแต่เป็นที่นิยมรับประทานในหมู่
สามัญชนทั่วไปแล้ว แต่ปลาตะเพียนยังเป็นที่โปรดปรานของชนชั้นสูงในสังคมด้วย
ดังมีหลักฐานบันทึกไว้ในเอกสารทางประวัติศาสตร์ไทยคือ พงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวง
ประเสริฐ อักษรนิพนธ์ว่า ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ (พ.ศ. 2251 - 2275) แห่งราชวงศ์
บ้านพลูหลวง (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 2251 - 2275) พระองค์ทรงโปรดการทรงเบ็ดมาก จนมีผู้
ถวายพระนามว่า “ขุนหลวงหาปลา” สถานที่ที่โปรดไปทรงเบ็ดและประทับแรม คือตำบล
ระโนดหลวง จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งมีตำหนักประทับแรมมาตั้งแต่ครั้งสมัยสมเด็จพระนเรศวร
มหาราช พงสาวดารฉบับนี้ ได้กล่าวถึงพระอุปนิสัยทรงชอบเสวยปลาตะเพียนของกษัตริย์พระองค์
นี้ว่า

“...เสด็จประพาส ทรงเบ็ดเหมือนพระราชบิดาแล้วพอพระทัย
เสวยปลาตะเพียน ถึงกับทรงตั้งพระราชกำหนดว่า ห้ามมิให้คนทั้ง
ปวงรับประทานปลาตะเพียน ถ้าผู้ใดบริโภคก็มีสินไหมแก่ผู้นั้นเป็น
เงินห้าตำลึง...” (กรมศิลปากร, 2504)

นอกจากเป็นอาหารแล้ว ปลาตะเพียนยังมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมไทย อีกหลายมิติ อาทิ ในมิติทางความเชื่อ คนในสังคมไทยสมัยก่อนเชื่อว่า ปลาตะเพียนนั้นเป็น สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากว่า ช่วงที่ปลาโตเต็มที่ได้อร่อย คือช่วงที่ข้าง ตกรวงพร้อมเก็บเกี่ยวได้พอดี จึงเป็นที่มาของสำนวนที่ว่า ข้าวใหม่ปลามัน ซึ่งหมายถึงความ สัมพันธ์ระหว่างหญิงชายในระยะที่แต่งงานกันใหม่ เป็นที่ใช้เปรียบเปรยกันอย่างแพร่หลายสืบเนื่อง กันมาถึงปัจจุบัน (สารคดี, 2538 : 195)

ด้วยเหตุที่ปลาตะเพียนนั้นมีจำนวนมาก แพร่พันธุ์ง่าย สามารถใช้ประกอบอาหารได้และมีรสชาตอร่อยนี้เอง จึงทำให้อาจจะสันนิษฐานได้ประการหนึ่งว่า คนไทยที่อาศัยอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำลำคลองน้อยใหญ่ โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคกลางของประเทศ ในบริเวณที่ราบลุ่มแถบลำนํ้าเจ้าพระยา ลำนํ้าป่าสัก บริเวณเมืองพระนครศรีอยุธยา มีความใกล้ชิดกับปลาตะเพียนมากกว่าคนไทยกลุ่มอื่น ๆ การมีชีวิตผูกพันอยู่กับน้ำอันเนื่องมาจากการเลือกตั้งถิ่นฐานและยังชีพ ประกอบกับปลาตะเพียนมีรูปร่างและสีอันสวยงามเป็นพิเศษกว่าปลาน้ำจืดทั่วไป

ในมิติทางสุนทรียศาสตร์ ความสวยงามตามธรรมชาติของปลาตะเพียน ได้ก่อให้เกิดแรงบันดาลใจให้ชาวบ้านธรรมดาไปจนถึงชั้นกวีผู้มีชื่อเสียงรจนาทเพลง ตัวอย่างมิให้เห็นถึงการพรรณนาความสวยงามของปลาตะเพียนในรูปแบบร้อยกรอง ซึ่งเป็นบทพระนิพนธ์ที่ถือกันว่าไพเราะยิ่งของกวีฝีปากเอกแห่งกรุงศรีอยุธยา คือ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร หรือ เจ้าฟ้ากุ้ง ได้ทรงนิพนธ์บทเห่เรือชมปลา อันเป็นตอนหนึ่งของกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง มีความตอนหนึ่งว่า

**“ตะเพียนทองงามดั่งทอง   ไม่เหมือนน้องห่มตาดพราย
กระแหแห่ห่างชาย   ดังสายสวาทคลาดจากสม”**

กลอนที่เกี่ยวกับปลาตะเพียนไว้อย่างหลากหลาย อาทิ เพลงกล่อมเด็กของภาคใต้ ซึ่งภิญโญ จิตต์ธรรม ได้รวบรวมไว้ในหนังสือเพลงกล่อมเด็กภาคใต้ “เพลงร้องหรือเพลงกล่อมเด็ก” (มปป.) มีบทหนึ่งกล่าวถึงปลาตะเพียนไว้ดังนี้

“ซา... เอ้อ...ครือน้องเหอ   ครือปลาตะเพียนทองส่องในฝั่ง
ต่างคนก็ต่างหวัง   หวังใจจะใคร่วิด
แค้นใจแม่นางคง   กว้างลี้ก้นก้นหาบ่ป้องไม่ติด
ต่างคนต่างหวัดใจจะใคร่วิด   วิดเอาตะเพียนทองน้อง ... เออ”

หรือในมหาชาติคำกลอน กัณฑ์ที่ 7 มหาพน (ศิลปวัฒนธรรม, 2538) ได้กล่าวไว้ว่า

“..ฯลฯ เทโพกะให้เขียน   ตะกาดเพียนชีวช่อนจรจากที่
ทั้งนวนจันบัวบุ่งฟู่นที   ปลาตะคี่คางเบือนเพื่อนปลาทราย...”

ความงามของธรรมชาติของปลาตะเพียนยังไม่เพียงปรากฏในงานวรรณศิลป์ที่มีมาแต่โบราณเท่านั้น แต่ในงานวรรณศิลป์ หรือทัศนศิลป์ร่วมสมัยก็ยังใช้ปลาตะเพียนเป็นสื่อสร้างสรรค์เช่นกัน เช่น ได้มีการนำภาพปลาตะเพียนไปขึ้นเป็นปกหนังสือ ศิลปวัฒนธรรม เดือนสิงหาคม 2538 โดยให้เหตุผลว่า “...ตะเพียน นับเป็นตัวแทนของปลาน้ำจืดได้ดีที่สุด นอกเหนือจากรูปทรงที่สวยงาม ยังมีสีเนื้อที่ขาวสะอาด...” หรือแม้แต่นักธรรมชาติวิทยา ชื่อ ปิณยา ไชยะคำ เป็นผู้หนึ่งซึ่งศึกษาและสังเกตการณ์เรื่องของปลา และมักจะบันทึกสิ่งที่พบในรูปของข้อเขียน และได้เอ่ยถึงปลาชนิดต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นว่ามี ความแตกต่างกันจากทั้งแหล่งกำเนิดและธรรมชาติที่ปรากฏไว้ในงานประพันธ์ชื่อ “เวาเงาฟ้า” ว่า “...ฝูงปลาชิว สร้อย แบบ กะแห ตะเพียน กา เวียน บ้า กระสูบ ตะโกก พรหม และกระโห้ ก็ชื่อเหล่าสกุลปลามีเกล็ดเงินเงามต่างขนาดกัน...”

นอกจากนี้ รงค์ วงศ์สวรรค์ ศิลปินแห่งชาติสาขาวรรณศิลป์ประจำปี พ.ศ. 2539 ได้เคยรจนาร้อยกรองบทหนึ่งซึ่งมีที่มาจากความสวยงามของปลาต่างๆ และได้กล่าวถึงปลาตะเพียนไว้ด้วยว่า

“สร้อยช่ากาดคเพรียพล่าน....
ตะเพียนเวียนวายเกล้า....”

ปลาตะเพียนโบราณก็เช่นเดียวกับบรรดาเครื่องจักสานอื่น ๆ นานาชนิดที่มีหน้าที่เป็นเครื่องใช้สอยของคนในสังคมไทยตลอดมา อย่างไรก็ตาม สำหรับปลาตะเพียนซึ่งสานจากใบลานนั้น แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานการกำเนิดแน่ชัด มีก็แต่หลักฐานเอกสารที่กล่าวถึงปลาตะเพียนสานไว้ว่ามีมาตั้งแต่สมัยที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ปลาตะเพียนเป็นสินค้าที่ขายอยู่ในตลาดแห่งหนึ่งของเมืองคือ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารหอหลวงตอน 2

“...ถนนย่านป่าโทนมี่ร้านขายทับโทนเรไรรีปีแก้วจ้งหนอง เพ็ลี่ย
ขลุ่ยแลหีบไม้ตะแบบไม้ขนุนใส่ผ้า แลข้างม้ากระดาศอยู่เปลศาลพระ
ภูมิจะเวจเขียนเทวรูปเสื่อถ้ำแพนปลาตะเพียนใบลานจั้งใจ ชื่อตลาด
ป่าโทน 1...”

(สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2534)

ในขณะที่ยังไม่มีหลักฐานขึ้นใจจะแสดงถึงกำเนิดของปลาตะเพียนโบราณได้อย่างแน่ชัด คนส่วนใหญ่จึงยังเชื่อกันว่า ปลาตะเพียนโบราณนั้น ได้มีการทำสืบทอดกันมาเป็นเวลาร่วมศตวรรษแล้ว โดยที่ชาวมุสลิมที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา เขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยาจึงเป็นชนกลุ่มที่อาจมีความสัมพันธ์กับปลาตะเพียนโบราณมาก่อน (ณรงค์ฤทธิ์ ศรีสยาม, 2533)

ถึงแม้ว่าต้นลานและใบลาน ซึ่งเป็นวัตถุดิบที่ใช้สำหรับสานปลาคะเพียนนั้นจะพบว่ามีอยู่ในหลายพื้นที่ของประเทศไทย แต่กลับยังไม่ปรากฏให้เห็นว่ามีการสานปลาคะเพียนจากใบลานในพื้นที่เหล่านั้นส่งออกขาย คงมีขึ้นแต่เฉพาะในชุมชนชาวมุสลิมบริเวณหัวแหลม หรือด้านเหนือของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาและที่ย่านบางซอ่อน กรุงเทพมหานครเท่านั้น สำหรับการที่ชาวมุสลิมบ้านหัวแหลมสานปลาคะเพียนใบลานนั้น มีผู้สันนิษฐานว่าสาเหตุสำคัญอาจเป็นเพราะคนเหล่านี้ใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่ในเรือ มีความผูกพันกับชีวิตในน้ำและสิ่งแวดล้อมรอบ ๆ จึงคุ้นเคยกับรูปร่างหน้าตาของปลาคะเพียนเป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นปลาที่มีอยู่ชุกชุมในผืนน้ำที่คนกลุ่มนี้ปลูกสร้างเรือนแพอาศัยอยู่ อีกทั้งการทำมาหากินประจำวันก็ล่องเรือค้าขายไปในย่านแม่น้ำลำคลอง ประกอบกับความสวยงามของปลาคะเพียนที่มีรูปลักษณ์สะดุดตา เพราะรูปร่างตัวปลาที่มีลักษณะคล้ายสามเหลี่ยม ซึ่งมนุษย์น่าจะใช้วัสดุจากธรรมชาติ เช่น ใบมะพร้าว ใบลานและใบตาลที่มีอยู่ในท้องถิ่น สานเลียนแบบได้คล้ายปลาคะเพียนของจริง อีกทั้งยังสามารถตกแต่งได้สวยงาม อาจเป็นเพราะปลาคะเพียนใบลานนั้นสามารถทำขึ้นด้วยวิธีที่ไม่ยากและมีรูปร่างที่สวยงาม แพร่หลายไปสู่สาธารณชนได้ทั่วถึง จึงยังมีผู้รู้วิธีการผลิตกระทำสืบทอดต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน (ณรงค์ฤทธิ์ ศรีสยาม, 2533)

แต่เดิมนั้นชาวบ้านหัวแหลมเรียกปลาคะเพียนสานจากใบลานรุ่นแรก ๆ ว่า ปลาโบราณ หรือปลาใบลาน เป็นเพราะสานขึ้นจากใบลาน แต่ในระยะหลังมาจะเรียกใหม่ว่าปลาคะเพียนใบลาน การเรียกขานชื่อที่เปลี่ยนแปลงไป จึงเสมือนสะท้อนให้เห็นความแตกต่างของงานที่ผลิตขึ้นมาต่างยุคสมัยได้

รูปลักษณ์ที่สวยงามสะดุดตาของปลาคะเพียนอีกเช่นกันที่กลายเป็นแรงบันดาลใจให้ผู้ที่พบเห็นคุ้นเคย คิดประดิษฐ์ปลาคะเพียนสานเพื่อเลียนแบบของจริงขึ้นมา โดยใช้วัสดุธรรมชาติที่หาง่ายในท้องถิ่น เช่น ใบมะพร้าว ใบตาล ใบลาน หรือแม้กระทั่งเส้นตอกไม้ไผ่ ก็สามารถนำมาสานเป็นปลาคะเพียนได้ กรรมวิธีการทำก็ไม่ยาก ด้วยรูปร่างตัวปลา มีลักษณะคล้ายสามเหลี่ยม ใช้วัสดุที่เตรียมไว้พับและสอดไปมาเป็นลายขัดก็เป็นเค้าโครงรูปปลาคะเพียนแล้ว (รำไพพรรณ แก้วสุริยะ, 2518 : 54) ในจำนวนวัสดุธรรมชาติที่นำมาสานปลาคะเพียนที่กล่าวมาแล้วนั้น ใบลานนับว่าเป็นวัสดุที่นิยมใช้สานปลาคะเพียนมากที่สุด เพราะใบลานมีคุณสมบัติที่ทนทานใช้ได้นานกว่าจะขาด (รำไพพรรณ แก้วสุริยะ, 2518 : 53) อีกทั้งยังสามารถตกแต่งทาสีและเขียนลายได้สวยงาม เป็นที่ชื่นชมแก่ผู้พบเห็น

วินัย วิริยะปานนท์ (2527: 62) ได้กล่าวถึงปลาคะเพียนใบลานไว้ในหนังสือเรื่องเครื่องจักสานว่า “ปลาคะเพียนสานเป็นหัตถกรรมพื้นบ้านของไทยอีกอย่างหนึ่ง ที่ทำขึ้นจากรูปแบบปลาคะเพียนซึ่งเป็นพันธุ์ปลาน้ำจืดของไทยเรานชนิดหนึ่ง ปลาคะเพียนสานมีขนาดใหญ่กว่าปลาคะเพียน

ที่เราได้รับประทาน สานด้วยใบลานหรือใบตาล และใบมะพร้าว เขียนสีให้เป็นเกล็ดคล้ายด้วยสีเขียว ๆ แดง เหลือง แล้วมีรูปปลาตัวเล็ก ๆ ห้อยประกอบ เป็นระย้า นิยมแขวนห้อยไว้บนเปลให้เด็กดู เวลาแกว่งเปล ปลาตะเพียนก็จะแกว่งพริ้วไปมา ทำให้เด็กเพลิดเพลินและหลับไป” ซึ่งวินัย วิริยะปานนท์ ได้จัดปลาตะเพียนสานเอาไว้ในประเภทเครื่องจักสานที่เป็นเครื่องประดับและเครื่องเล่น (วินัย วิริยะปานนท์, 2527 : 11)

จากการค้นคว้าหลักฐานเอกสารขณะนี้ ยังไม่มีหลักฐานใดที่สามารถบ่งชี้ได้ว่าคนในสังคมไทยกลุ่มใด อาศัยอยู่ในท้องถิ่นไหนเป็นผู้คิดประดิษฐ์ทำปลาตะเพียนสานขึ้นเป็นกลุ่มแรก และคงเป็นเรื่องที่ยากยิ่งที่จะหาคำตอบ เนื่องจากเราสามารถพบเห็นปลาตะเพียนสานที่ทำขึ้นโดยผู้คนในท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เสมอโดยเฉพาะในชนบท ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาข้างต้นว่า กรรมวิธีที่ค่อนข้างง่าย ใช้วัสดุที่หาง่ายในท้องถิ่น ดังนั้น ถึงแม้ว่า ปลาตะเพียนสานจะมีจุดกำเนิดอยู่ในท้องถิ่นใด และปรากฏอยู่ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันมานานเท่าใดก็ตาม แต่ปลาตะเพียนสานก็ได้แพร่หลายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะปลาตะเพียนสานใบลานได้กลายเป็นเครื่องแขวนเครื่องเล่นขึ้นเอกสำหรับเด็กมาเป็นเวลาช้านานแล้ว และผลจากการนำปลาตะเพียนไปแขวนไว้เหนือเปลให้เด็กดูเล่นนี้ เป็นคตินิยมความเชื่อของชาวชนบทไทยโดยทั่วไป ดังเช่น วิบูลย์ ลี้สุวรรณ (2539 : 51) กล่าวว่า คนโบราณนิยมให้เด็กนอนในเปลซึ่งแกว่งไกวได้ โดยมีปลาตะเพียนสานห้อยไว้เหนือเปลให้เด็กดู การแขวนปลาจะต้องให้พอดีกับระดับสายตา ให้เด็กสามารถเห็นได้ตรง ๆ ไม่ค่อนไปทางหัวหรือปลงต่ำมากเกินไป เพราะอาจจะทำให้สายตาเด็กไม่ปกติได้ นอกจากนี้แล้วยังเชื่อว่าถ้าแขวนปลาตะเพียนไปทางหัวนอนมากจะทำให้เด็กตาช้อนขึ้น หรือเพราะถูกแม่ช้อมารบกวน ซึ่งคติความเชื่อเรื่องแม่ช้อนนี้เป็นความเชื่อของคนไทยมาแต่ในอดีต

ในระยะหลังมา ปลาตะเพียนใบลานที่สานไว้สำหรับแขวนเหนือเปลเด็กได้ถูกพัฒนารูปแบบและหน้าที่ใช้สอยต่างไปจากเดิม ส่วนหนึ่งกลายมาเป็นเครื่องประดับอาคารและของที่ระลึก ไม่ได้ใช้แขวนเหนือเปลดังเดิมเท่าใดนัก แต่พัฒนาการของคตินิยมที่ว่า การแขวนปลาตะเพียนในบ้านเรือนแล้วเป็นสิริมงคลก็ได้แพร่หลายไปทั่ว สามารถพบเห็นได้ในหลายพื้นที่ทั่วประเทศ ด้วยเหตุผลของการยึดถือเคล็ดว่าแขวนแล้วลูกหลานจะโตเร็ว และมีลูกสืบสกุลตามมาเป็นพรวนเหมือนพวงปลาตะเพียนก็อาจเป็นไปได้

ปลาตะเพียนสานจึงแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นของคนในสังคมไทย ที่เป็นผู้ผลิตคิดค้นงานหัตถกรรมขึ้นเลียนแบบธรรมชาติ ผสมผสานกับคตินิยม ความเชื่ออันมีผลตอบสนองความต้องการทางจิตใจได้อย่างกลมกลืน และยังเป็นตัวอย่างชัดเจนที่สะท้อนถึงโลกทัศน์ที่ผูกพันและพึ่งพากับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน อย่างไรก็ดี ปลาตะเพียนใบลานก็มีลักษณะร่วมเดียวกันกับงานหัตถกรรมประเภทเครื่องจักสานอื่น ๆ คือ เป็นที่รู้จักและมีคุณค่า

ต่อวิถีชีวิตของผู้ผลิตและผู้บริโภคอย่างชัดเจน แม้ว่างานจักสานนั้นเป็นงานระดับพื้นบ้าน หรืออีกนัยหนึ่งคือ ถือกำเนิดขึ้นในหมู่สามัญชนและเกี่ยวข้องกับหน้าที่ ใช้สอยในชีวิตประจำวัน ประกอบกับอายุการใช้งานของเครื่องจักสานแต่ละประเภทก็ไม่ยาวนานนัก ด้วยเพราะผลิตจากวัสดุธรรมชาติ จึงยากที่จะหาหลักฐานทางวัตถุและกำหนดอายุสมัยได้ก็ตาม

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่สังคมเผชิญอยู่ตลอดเวลา และนับวันก็ยิ่งเป็นกระแสการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วและรุนแรง ได้ส่งผลกระทบต่องานหัตถกรรมปลาดะเพียนโบราณ ด้วย ปลาดะเพียนสานที่เคยเป็นเครื่องแขวนและเครื่องเล่นของเด็กก็ลดบทบาทหน้าที่ความสำคัญลงไปจนเกือบหมด ประกอบกับภายหลังจากที่มีการตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งมากขึ้น ประกอบการพัฒนาทางด้านการศึกษา สังคม และอาชีพ ทำให้คนรุ่นหลัง ๆ เริ่มละทิ้งความสามารถ และความประณีตในการผลิตงานหัตถกรรมชิ้นเอกของตนไป การสานปลาดะเพียนโบราณจากวัสดุจากธรรมชาติในท้องถิ่น รวมทั้งปลาดะเพียนสานโบราณก็เริ่มสูญหายไป ปัจจุบันแหล่งผลิตปลาดะเพียนสานที่ถือว่าเป็นแหล่งใหญ่ที่สุด ก็คือ ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา บริเวณที่ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าवासกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยาเพียงแห่งเดียว ซึ่งยังคงมีผู้ที่ผลิตปลาดะเพียนสานเป็นอาชีพหลัก และธำรงรักษางานหัตถกรรมประเภทนี้อยู่เพียงไม่เกิน 20 ครอบครัวเท่านั้น นอกจากนี้ ยังถือเอาเป็นอาชีพเสริม ในยามที่ว่างเว้นจากงานประจำไปเสียเกือบหมด

การผลิตเครื่องจักสานประเภทปลาดะเพียนโบราณขึ้น เพื่อใช้เป็นสินค้าซื้อขายกันนั้น พบว่าเคยมีการผลิตกันขึ้นอย่างมาก นอกจากที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาแล้ว ยังมีอยู่ที่ย่านบางซอ่อน กรุงเทพมหานคร อย่างไรก็ดี ปลาดะเพียนสานที่มาจากพื้นที่ทั้งสองแห่งมีความแตกต่างกัน จนสามารถแยกออกอย่างเห็นได้ชัด คือ ปลาดะเพียนที่ผลิตจากย่านบางซอ่อนจะมีสีสันทึบกว่าไม่ฉูดฉาด เช่น สีเหลือง ขาว บางครั้งเป็นสีธรรมชาติของโบราณ ไม่ได้รับความนิยมมากนัก ต่อมาจึงไม่ได้มีการผลิตออกจำหน่ายอีก ดังนั้น ปัจจุบันนี้ จึงคงเหลือแต่เฉพาะบริเวณชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าवासกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ที่อาจถือได้ว่าเป็นเพียงชุมชนผู้ผลิตแห่งเดียวในประเทศ และยังเป็นชุมชนที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่ปลาดะเพียนโบราณที่ตนผลิตขึ้น ไปยังผู้ที่มาเยี่ยมเยือนหรือท่องเที่ยวที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จนทราบกันดีว่า จะสามารถซื้อหาปลาดะเพียนสานได้จากร้านค้าในเขตอำเภอพระนครศรีอยุธยาหรือจากในชุมชนแห่งนี้ได้โดยตรง

ชุมชนหัวแหลมแห่งนี้ เป็นย่านที่อาศัยของชาวมุสลิมซึ่งเชื่อว่าเข้ามาตั้งรกรากในไทยมาตั้งแต่สมัยที่กรุงศรีอยุธยามีสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศประมาณ 300 - 400 ปีมาแล้วหรืออาจเป็นกลุ่มที่ถูกกวาดต้อนจากภูมิภาคอื่นมายังพื้นที่ที่เป็นจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในวาระต่าง ๆ กันตามเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ไทย ชาวมุสลิมกลุ่มนี้มีวิถีชีวิตแบบชาวเรือ ดำรงชีพด้วยการ

เร่เรือขายสินค้าที่จำเป็นในชีวิตประจำวันไปตามเมืองต่าง ๆ ผ่านทางแม่น้ำสำคัญที่ไหลผ่านเมืองพระนครศรีอยุธยา ซึ่งคนไทยรู้จักกันดีว่า แยกเทศ หรือแยกแพ และนิยมเรียกว่าสินค้าที่เร่ขายเหล่านั้นว่า เครื่องเทศ แล้วจึงเร่ขายไปตามเมืองหรือชุมชนอื่น ๆ จนกลายเป็นที่รู้จักของคนไทยทั่วไป คนกลุ่มนี้สานปลาตะเพียนจากโบราณขึ้นเป็นสินค้าเร่ขายไปตามชุมชนที่เรือล่องไปถึง แต่ในระยะ 40 -50 ปีที่ผ่านมา สภาพสังคมของเมืองพระนครศรีอยุธยาได้มีการเปลี่ยนแปลงไปด้วยการพัฒนาด้านสาธารณูปโภค ประเพณีและวัฒนธรรมของชาวไทยชนบทที่มีมาแต่เดิมเริ่มที่จะเลือนหายไป อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งจากปัจจัยภายในและภายนอก เห็นได้อย่างชัดเจนคือ ชาวมุสลิมที่อาศัยอยู่กับเรือกลุ่มนี้ ได้เลิกดำรงชีวิตแบบเดิมที่เคยอาศัยอยู่ในเรือเปลี่ยนมาตั้งบ้านเรือนเป็นหลักแหล่งแน่นอน แต่ยังคงจัดกระจายกับอยู่บริเวณที่เคยเป็นตลาดน้ำหรือเรียงรายตามริมฝั่งแม่น้ำ และไม่ลืมที่จะนำปลาตะเพียนสานติดตัวมาด้วยและได้พัฒนาจนเป็นงานหัตถกรรมหลักเพื่อการยังชีพอยู่เรื่อยมา

ปลาตะเพียนโบราณได้กลายเป็นงานหัตถกรรม ซึ่งทำหน้าที่เป็นตัวแทนหรือเอกลักษณ์ของจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและเป็นสินค้าที่ระลึกที่ได้รับความนิยมของผู้บริโภค ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ จนอาจจะถือได้ว่าเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้ผลิตปลาตะเพียน ซึ่งมีรายได้ที่คิดจากงานหัตถกรรมจักสานชนิดนี้อยู่ มีแรงจูงใจที่จะสืบทอดอาชีพสานปลาตะเพียนโบราณกันต่อไปได้ แต่ในอนาคต หากมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่นดังกล่าวนี้ ขาดการส่งเสริมสนับสนุน และปลูกฝังให้คนรุ่นต่อไปได้เห็นถึงคุณค่า ด้วยเหตุผลความจำเป็นและข้อจำกัดหลายประการ อาทิ วัสดุดิบสำคัญคือโบราณขาดแคลนหายากหรือมีราคาแพงขึ้น ประการหนึ่ง ประการต่อมาคือการพัฒนาด้านสาธารณูปโภคและการส่งเสริมอาชีพอุตสาหกรรม ซึ่งมีแนวโน้มว่าจะขยายตัวขึ้นในภูมิภาคนี้ ประกอบกับประการสุดท้าย คือ การเปลี่ยนแปลงในค่านิยมและความเชื่อต่าง ๆ ทางสังคมวัฒนธรรมของชาวมุสลิมเอง ซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อไม่อาจคาดการณ์ได้ จึงอาจจะทำให้ชาวชุมชนหัวแหลมผู้สร้างสรรค์งานชิ้นนี้ ต้องยุติอาชีพหัตถกรรมจักสานปลาตะเพียนลงแล้วหันไปประกอบอาชีพอื่นแทน งานหัตถกรรมชิ้นนี้จึงอาจสูญหายไปได้ หมายถึงว่าองค์ความรู้ทางศิลปะอันแสดงถึงภูมิปัญญาชาวบ้าน ตลอดจนคติความเชื่อ ความคิดของชุมชนที่แฝงมากับผลงานนั้น ๆ ก็คงถูกลบเลือนไปด้วย

ด้วยเหตุนี้เองจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเร่งศึกษาวิจัยและบันทึกงานศิลปหัตถกรรมปลาตะเพียนโบราณ ซึ่งเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่มีคุณค่าต่อสังคมวัฒนธรรมไทยนี้ไว้เป็นหลักฐาน สำหรับค้นคว้าเรียนรู้ต่อไป เพื่ออย่างน้อยอาจจะเป็นวิถีทางหนึ่งในการจัดการอนุรักษ์สิ่งที่มีคุณค่านี้ไว้ ก่อนที่จะสูญหายไปจากสังคมไทยในที่สุด

1.2 ความมุ่งหมายของการศึกษา

1.2.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของงานหัตถกรรมประเภท ปลาตะเพียนสานจากไบลาน ซึ่งเป็นเครื่องจักสานที่เรียบง่าย และรู้จักในสังคมไทยมานาน

1.2.2 ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นของงานหัตถกรรมประเภทปลาตะเพียนสานจากไบลานที่ถ่ายทอดผ่านเทคนิค ขั้นตอนและกระบวนการสานปลาตะเพียนของชาวมุสลิมหัวแหลม

1.2.3 เพื่อศึกษาพัฒนาการ การสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงของเครื่องจักสานปลาตะเพียนไบลานของชาวมุสลิม ซึ่งเป็นผู้ผลิตงานประเภทนี้

1.3 ประโยชน์ที่ได้รับ

1.3.1 ทำให้ทราบถึงความสามารถและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการผลิตและพัฒนาผลผลิตหัตถกรรมปลาตะเพียนสาน

1.3.2 ทำให้ทราบถึงการสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงของชุมชนสานปลาตะเพียนไบลาน และการปรับตัวของชุมชนผู้ผลิต ต่อสภาวะการณ์การตลาดสินค้าหัตถกรรมซึ่งขยายตัวขึ้น

1.3.3 ทำให้ได้ข้อมูลเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาหัตถกรรมพื้นบ้านของชุมชนนี้ในรูป ของเอกสารวิจัย เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาต่อไปในอนาคต

1.4 ขอบเขตของการศึกษา

งานวิจัยชิ้นนี้ มุ่งศึกษาเกี่ยวกับงานหัตถกรรมพื้นบ้านที่รู้จักกันในชื่อว่าปลาตะเพียนไบลาน โดยเฉพาะที่ผลิตขึ้นจากฝีมือของชาวมุสลิมในพื้นที่บ้านหัวแหลม ตำบลท่าวาสูกกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผู้วิจัยต้องการมุ่งเน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างงานหัตถกรรมประเภทนี้ กับวิถีชีวิตของคนและชุมชนในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของการเป็นผู้ผลิตงาน โดยไม่ได้มุ่งศึกษาองค์ประกอบหรือเนื้อหาของศาสนาและวัฒนธรรมอิสลามแต่อย่างใด ขอบเขตการศึกษาแยกออกเป็นสองส่วน คือ

1.4.1 ขอบเขตเนื้อหาที่ศึกษา

ในการวิจัยครั้งนี้ได้พยายามศึกษารวบรวมเพื่อนำเสนอซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการสรุปวิเคราะห์ทางการศึกษา ดังนี้

1.4.1.1 ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าวาสกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นชุมชนเป้าหมายในการศึกษา ได้แก่ ลักษณะทางกายภาพ ประวัติความเป็นมา ลักษณะทางสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม

1.4.1.2 ประวัติความเป็นมาของปลาดิบเค็มโบราณ รูปแบบและวิธีการผลิต เอกลักษณ์ ในชุมชนที่ศึกษา ตลอดจนค่านิยม คติความเชื่อ ที่อาจปรากฏอยู่ในบริบททางวัฒนธรรมของชาวไทย ที่มีต่อปลาดิบเค็มโบราณ

1.4.1.3 พัฒนาการของงานหัตถกรรมปลาดิบเค็มโบราณในพื้นที่ชุมชนหัวแหลม การเปลี่ยนแปลงทางการผลิต ตลาดและการจำหน่าย

1.4.2 ขอบเขตด้านพื้นที่

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นจังหวัดที่มีประวัติความเป็นมายาวนาน มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการความเจริญมาทางประวัติศาสตร์ของชุมชนต่าง ๆ ในตัวเมืองมาตั้งแต่เป็นราชธานี และยังเป็นแหล่งผลิตงานหัตถกรรมหลายประเภท ซึ่งมีเอกลักษณ์ สามารถตอบสนองความต้องการในท้องถิ่นของตนและ ความต้องการของท้องถิ่นอื่น ๆ ของประเทศ ได้

การวิจัยครั้งนี้ เน้นศึกษาพื้นที่ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าวาสกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นชาวมุสลิมที่มีการสานปลาดิบเค็มโบราณเป็นงานอาชีพหลัก และอาชีพเสริม ตั้งอยู่บริเวณด้านทิศเหนือของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ซึ่งขณะนี้พื้นที่ส่วนใหญ่ทางเทศบาลเมืองพระนครศรีอยุธยาได้เข้ามาดูแลและจัดการปกครองขึ้นเป็นชุมชนหัวแหลม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2535 อย่างไรก็ตามยังมีชาวมุสลิมที่มีความสามารถในการสานปลาดิบเค็ม อาศัยอยู่พื้นที่ใกล้เคียงที่อยู่นอกเขตปกครองของเทศบาลอยู่ด้วย เช่น บริเวณที่เป็น ตำบลภูเขาทอง ได้อยู่ในความดูแลของอำเภอเมืองพระนครศรีอยุธยา แต่จำนวนชาวไทยมุสลิมที่สานปลาดิบเค็มมีปริมาณไม่มาก ดังนั้น การวิจัยจึงได้เลือกจำเพาะพื้นที่ในเขตเทศบาล

ชุมชนหัวแหลมนี้ที่อยู่ในความดูแลของเทศบาลนครศรีอยุธยา นี้ ถือได้ว่าเป็นชุมชนที่มีการผลิตหัตถกรรมปลาดิบเค็มโบราณจากโบราณที่ใหญ่ที่สุดในประเทศ และผลผลิตที่ได้ถูกนำไปจำหน่ายเผยแพร่ไปทั่วประเทศและต่างประเทศ เป็นศูนย์กลางการผลิต การตลาด และจำหน่ายผลผลิตที่สำคัญ และเป็นส่วนหนึ่งของนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ซึ่งได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลก จนอาจกล่าวได้ว่าการผลิตปลาดิบเค็มโบราณของชุมชนนี้ เป็นงานหัตถกรรมชิ้นสำคัญอันเป็นปัจจัยหนึ่ง ซึ่งทำให้อยุธยาเป็นเมืองประวัติศาสตร์ที่มีความสมบูรณ์หลากหลายทางวัฒนธรรม นอกจากนี้แล้ว ชุมชนหัวแหลมยังมีความเป็นเอกลักษณ์ของชุมชนชัดเจน คือ ประชากรส่วนใหญ่ของชุมชนเป็นชาวมุสลิมที่นับถือศาสนาอิสลาม

ที่มีรากฐานของประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนร่วมกัน มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางศาสนา และเครือญาติที่สืบต่อกันมา ได้เป็นปัจจัยสำคัญในการส่งเสริมอาชีพนี้ และเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการตลาดมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

1.5 นิยามศัพท์เฉพาะ

ปลาตะเพียนใบลาน หมายถึง งานศิลปหัตถกรรมสานจากใบลาน โดยชาวมุสลิมกลุ่มหนึ่ง ที่อาศัยอยู่ในบริเวณชุมชนหัวแหลม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันถือการสานปลาตะเพียนใบลานเป็นอาชีพหลักและทำรายได้ให้คนกลุ่มนี้ และเป็นงานหัตถกรรมที่มีชื่อเสียงแพร่หลายออกไปทั่วทุกภาคของประเทศปัจจุบันนี้ เป็นงานหัตถกรรมที่เป็นสัญลักษณ์ของจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ชุมชนหัวแหลม หมายถึง บริเวณพื้นที่ด้านทิศเหนือของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นบริเวณที่คลองเมือง หรือ แม่น้ำลพบุรี ไหลมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา พื้นที่บริเวณนั้นเป็นที่อาศัยของคนไทยกลุ่มหนึ่ง พื้นที่บริเวณนี้เป็นชุมชนที่อยู่อาศัยของชาวไทยซึ่งนับถือศาสนาอิสลาม และมีเชื้อสายมาจากอาหรับ-เปอร์เซีย อาศัยอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มใหญ่ เรียกกันว่ามุสลิมบ้านหัวแหลม หรือ แยกหัวแหลม เคยอยู่ในความดูแลของมณฑลกรุงเก่า และสุขาภิบาลกรุงเก่า ตามลำดับ ต่อมาราวปี พ.ศ. 2505 ได้มีการแบ่งเขตทางการปกครองเสียใหม่ ทำให้มุสลิมบ้านหัวแหลมได้ถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ส่วนหนึ่งคือ ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าवासกรี อยู่ในเขตรับผิดชอบและความดูแลของเทศบาลนครศรีอยุธยา และอีกกลุ่มหนึ่ง คือ มุสลิมหัวแหลม ตำบลภูเขาทอง อยู่ในเขตรับผิดชอบและความดูแลของอำเภอพระนครศรีอยุธยา ซึ่งชุมชนหัวแหลมในการวิจัยครั้งนี้ ได้จำเพาะในพื้นที่ตามเขตรับผิดชอบของเทศบาลนครศรีอยุธยาเท่านั้น

แขกเทศ หมายถึง ชาวไทยมุสลิมกลุ่มที่มีเชื้อสายมาจากแถบเปอร์เซีย และได้เข้ามาพำนักอาศัยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา จนคนไทยโดยทั่วไปนิยมเรียกกันว่า แขกเทศ หรือแขกแพ

เรือเครื่องเทศ หมายถึง เรือข้างกระดาน ซึ่งเป็นเรือแจวประเภทหนึ่ง ใช้ไม้แผ่นกระดานประกอบขึ้นเป็นตัวเรือ ในอดีตมักใช้เป็นเรือขายสินค้าทางน้ำ เช่น ผ้า ถ้วย ชาม ตะกร้า ตะเพียนใบลาน เปลญวน ฯลฯ เร่ไปตามท้องน้ำตามชุมชนต่าง ๆ เป็นทั้งเรือ บ้าน และร้านขายของของชาวมุสลิม ซึ่งถือว่าเป็นชนชาติที่มาจากต่างประเทศ ดังนั้น สินค้าในเรือที่ชาวไทยมุสลิมค้าขาย จึงเรียกกันว่าเครื่องเทศ

1.6 ระยะเวลาการวิจัย

1.6.1 การเก็บข้อมูล กระทำโดยตลอดประมาณ 8 เดือน ตั้งแต่เดือนธันวาคม 2537 ถึงเดือนสิงหาคม 2538 และเก็บข้อมูลเพิ่มเติมเป็นบางช่วงของปี พ.ศ. 2539 และ 2540

1.6.2 วิเคราะห์ข้อมูลและนำเสนอ พ.ศ.2541 -2542

1.7 ข้อจำกัดของการวิจัย

เอกสารที่ใช้สำหรับอ้างอิง หรืออธิบายประวัติความเป็นมาของปลาดตะเพียนโบราณนั้น มักไม่ปรากฏว่ามีการกล่าวถึงปลาดตะเพียน ในรูปของบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรเท่าใดนัก อีกทั้งปลาดตะเพียนसानจากโบราณยังมีอายุการใช้งานไม่ยาวนาน เนื่องจากเป็นอินทรีย์วัตถุ ผุพังได้ง่าย จึงไม่มีการเก็บสะสมไว้เป็นของโบราณเช่นศิลปวัตถุอื่น ๆ ดังนั้น จึงเป็นข้อจำกัดอย่างหนึ่งที่ทำให้ไม่สามารถสืบสาวความเป็นมาย้อนไปได้ไกลนัก

1.8 แหล่งข้อมูลค้นคว้า

- 1.8.1 ห้องสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ
- 1.8.2 ห้องสมุดสถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา
- 1.8.3 ห้องสมุดสถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล
- 1.8.4 สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยมหิดล ศาลายา
- 1.8.5 หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- 1.8.6 หอสมุดแห่งชาติ
- 1.8.7 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
- 1.8.8 ห้องสมุดการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย
- 1.8.9 หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทที่ 2

แนวคิดทฤษฎีและระเบียบวิธีวิจัย

2.1 แนวคิดที่ใช้ในการศึกษา

แนวคิดทฤษฎีทางมานุษยวิทยาที่ใช้ในการศึกษาวิเคราะห์กำหนดไว้ คือ

2.1.1 แนวคิดเชิงประวัติ (Historical Approach) และแนวคิดวิวัฒนาการทาง

วัฒนธรรม (Evolution Concept)

เน้นองค์ประกอบทั้งสี่ของวัฒนธรรม คือ เทคโนโลยี สังคม ความรู้สึกและอารมณ์ ความเชื่อ ศึกษาถึงองค์ประกอบดังกล่าวผ่านเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ รวมถึงลำดับเหตุการณ์ซึ่งจะทำให้สามารถค้นหาความเป็นมา การสืบเนื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน รวมทั้งจากบันทึกหลักฐานหรือประวัติศาสตร์บอกเล่า ทำให้มองภาพของการเปลี่ยนแปลงและแนวโน้มในอนาคตได้ ในการวิจัยครั้งนี้ ได้นำเอาแนวคิดของการศึกษาเชิงประวัติมาพิจารณาเกี่ยวกับลำดับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีตำนานเอกสารกล่าวถึงประวัติความเป็นมาและการปรากฏของปลาตะเพียนโบราณ ดังเอกสารชิ้นสำคัญ คือ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ซึ่งกล่าวถึงปลาตะเพียนโบราณว่าเป็นสินค้าที่มีขายทั่วไปในท้องตลาด ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์กล่าวถึงปลาตะเพียนว่าเป็นที่นิยมในการบริโภคของสถาบันกษัตริย์อีกด้วย

นอกจากนี้ ยังนำเอาแนวคิดวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมมาใช้วิเคราะห์อย่างชัดเจนถึงลำดับของเหตุการณ์อพยพโยกย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวมุสลิมเชื้อสายอาหรับ-เปอร์เซียในพื้นที่บริเวณประเทศไทย ตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อมาจนถึงสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ซึ่งได้มีการอพยพโยกย้ายออกไปและกลับคืนเข้ามาอยู่อาศัยใหม่อีกครั้ง โดยยึดเอาการล่องเรือขายสินค้าเป็นอาชีพหลักและผลิตงานจักสานปลาตะเพียนโบราณขึ้น ก็ยังถือเอาการค้าขายเป็นอาชีพหลักเช่นเดิม แต่ยึดการสานปลาตะเพียนโบราณเป็นอาชีพเสริม การใช้ประโยชน์เป็นเครื่องแขวนเครื่องเล่นของเด็กกลับลดบทบาทลงในภายหลัง

2.1.2 แนวคิดเชิงหน้าที่นิยม (Funtional Approach)

ใช้วิเคราะห์บทบาทหน้าที่ซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับองค์ประกอบต่างๆ ในสังคม รวมถึงความสัมพันธ์ขององค์ประกอบเหล่านั้น โดยมองสังคมชาวชุมชนหัวแหลมในลักษณะที่มีการคั่งอยู่ในระยะหนึ่ง เช่น ในระยะที่ชุมชนยังมีการยังชีพอยู่ด้วยการค้าขายทางเรือ เนื่องจาก

จำเป็นจะต้องศึกษาเข้าใจในบริบททางวัฒนธรรมของสังคมมุสลิม โดยเฉพาะด้านความสัมพันธ์ระหว่างญาติพี่น้อง พฤติกรรมทางเศรษฐกิจ การเมืองในชุมชน กิจกรรมทางศาสนา และอธิบายภาพความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ เหล่านั้น นอกจากนี้แล้ว ยังได้ใช้สำหรับการวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของงานจักสานปลาตะเพียนโบราณใน 2 ระดับ คือ ระดับที่มีต่อชุมชนมุสลิมหัวแหลม ซึ่งเป็นชุมชนผู้ผลิต และระดับที่มีต่อสังคมไทย ซึ่งถือว่าเป็นผู้บริโภคงานหัตถกรรมประเภทนี้

2.1.3 แนวคิดทฤษฎีทางการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม (Diffusion)

เป็นแนวคิดเสริมที่นำมาใช้สำหรับการวิเคราะห์วิจัยงานชิ้นนี้ โดยมองถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมในแง่มุมหลักคือ ผลกระทบของวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามามีบทบาทในสังคมที่ศึกษา อาทิ การที่ชาวหัวแหลมหันมาทำปลาตะเพียนโบราณที่มีขนาดใหญ่ขึ้นเพื่อใช้ประดับอาคารบ้านเรือน แทนการแขวนเป็นเครื่องเล่นของเด็กดั้งเดิม รวมถึงการรับเอาค่านิยมตะวันตกที่รู้จักสรรหาเครื่องประดับเครื่องเรือนตกแต่งบ้าน และยังหันไปใช้เครื่องแขวนเปลเด็กที่ทำจากวัสดุสมัยใหม่ แทนปลาตะเพียนที่ตนเองมีความชำนาญในการผลิตมาโดยตลอด หรือในประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่ถ่ายทอดไปสู่ผู้ถูกถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านการผลิต เห็นได้ชัดจากการที่ชาวหัวแหลมยอมเรียนรู้การผลิตงานจักสานจากโบราณในรูปแบบอื่น ๆ ที่ไม่เคยปฏิบัติมาก่อน เช่น นกตึกแตน เนื่องจากได้รับการบอกเล่าจากคนนอกชุมชน ซึ่งเป็นพ่อค้าคนกลางมารับซื้อผลงานไปเพื่อจำหน่าย โดยชาวบ้านหัวแหลมหวังว่าจะเป็นโอกาสในการขยายตลาด และทำให้มีรายได้จากงานรูปแบบใหม่มากขึ้น ไม่เพียงแต่เท่านั้น ยังถ่ายทอดความรู้เทคนิควิธีสมัยใหม่จากรุ่นหนึ่งไปสู่รุ่นต่อไปด้วย

2.2 ระเบียบวิธีวิจัย

2.2.1 ศึกษาวิจัยจากเอกสาร (Documentary Research)

ผู้วิจัยได้รวบรวมค้นคว้าเอกสารเกี่ยวกับชุมชนที่เข้าไปศึกษาและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับงานหัตถกรรมปลาตะเพียนสาน ก่อนที่จะเข้าไปเก็บข้อมูลภาคสนาม ค้นคว้าเพิ่มเติมในขณะที่เก็บข้อมูลในชุมชน และหลังจากเสร็จสิ้นการศึกษาภาคสนาม ประกอบด้วย

2.2.1.1 เอกสารทางประวัติศาสตร์ซึ่งมีผู้บันทึกไว้ในรูปของจดหมายเหตุ พงศาวดาร หนังสือคำให้การต่าง ๆ

2.2.1.2 เอกสารข้อมูลทางราชการที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ชุมชนที่ศึกษา โดยมากเป็นข้อมูลทั่วไปของชุมชนขนาดพื้นที่ ประชากร สภาพสังคม เศรษฐกิจ

2.2.1.3 เอกสารข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมงานหัตถกรรม อุตสาหกรรมและ การท่องเที่ยว ซึ่งจัดทำโดยหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

2.2.1.4 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.2.2 ศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Quality Research and Fieldwork)

เป็นการศึกษาโดยกระบวนการมานุษยวิทยาวัฒนธรรม ซึ่งผู้วิจัยได้เริ่มเก็บข้อมูล ภาคสนามเป็นระยะ ๆ ตั้งแต่เดือนธันวาคม ปี พ.ศ. 2537 ถึงเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2538 และช่วงปี 2539 และ 2540 โดยเข้าพื้นที่ที่ศึกษาวิจัยด้วยการสัมภาษณ์ชาวบ้านหัวแหลม ผู้นำชุมชน ช่างฝีมือ ผู้นำศาสนา เพื่อรวบรวมข้อมูลด้านกายภาพ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เทคนิควิธีการผลิตงานหัตถกรรมปลาดะเพียนสาน และยังได้รวบรวมข้อมูลด้านเศรษฐกิจจากกลุ่ม พ่อค้าแม่ค้าร้านขายของที่ระลึก บริเวณหน้าวิหารพระมงคลบพิตรด้วย การสัมภาษณ์ส่วนใหญ่จะใช้วิธีแบบไม่เป็นทางการ

ด้านการสังเกตอย่างมีส่วนร่วมนั้น ผู้วิจัยได้เข้าร่วมศึกษาและฝึกหัดเรียนรู้เทคนิคในการ สานปลาดะเพียนโบราณ ร่วมเรียนรู้การถ่ายทอดวิธีการผลิตจากบิดามารดาสู่บุตรหลาน และยังได้ เข้าพิธีทางสังคมคือ งานแต่งงานของชาวมุสลิมในชุมชน

ระยะเวลาช่วงที่ศึกษาวิจัย แบ่งออกได้ 2 ระยะ คือ

ระยะแรก (พ.ศ. 2537 – 2538) ศึกษาข้อมูลรายละเอียดของหมู่บ้าน พบปะชาวบ้าน เก็บข้อมูลจากผู้นำหมู่บ้าน ผู้นำศาสนาในหมู่บ้าน ชาวบ้านที่มีอาชีพสานปลาดะเพียนเป็นหลัก ช่างฝีมือชาวมุสลิมในหมู่บ้าน ซึ่งตามหลักการแบ่งเขตการปกครองของเทศบาลเมือง พระนครศรีอยุธยาแล้ว เรียกพื้นที่หมู่บ้านนี้ว่า ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าवासกรี อย่างไรก็ตาม ในการวิจัยครั้งนี้ ก็ไม่ได้เน้นในบริเวณนอกเขตชุมชนหัวแหลมบางส่วนที่อยู่ในความดูแลของ อำเภอพระนครศรีอยุธยาด้วยแต่อย่างใด ชุมชนหัวแหลมจึงจัดว่าเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญเป็นหลัก ของการวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้เข้าไปเก็บข้อมูลจากชาวบ้านที่มีอาชีพสานปลาดะเพียนในลักษณะไป – กลับ หลังจากนั้น จึงได้รับอนุญาตให้อยู่ร่วมได้เป็นระยะเวลาสั้น ๆ เพื่อสังเกตและรวบรวมข้อมูลการดำเนินชีวิตประจำวัน

ภายหลังจากที่ได้ข้อมูลเบื้องต้นของชุมชนแล้ว ได้สังเกตอย่างมีส่วนร่วมในชุมชน คือ ฝึก หัดเรียนรู้เทคนิคและวิธีการสานปลาดะเพียน ซึ่งผู้วิจัยได้ร่วมเรียนรู้จากผู้ที่ได้รับการยอมรับจาก คนในชุมชนว่ามีความชำนาญเป็นพิเศษ ประกอบอาชีพสานปลาดะเพียนเป็นหลักและทำติดต่อกัน

มาเป็นระยะเวลากว่า 30 ปี และเป็นผู้ที่มีความสามารถในการผลิตปลาดะเพียนสานได้ทุกขั้นตอน และยังได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีในการเก็บข้อมูล

ระยะหลัง (พ.ศ.2539 – 2540) ศึกษาข้อมูลจากช่างฝีมือประจำอยู่ที่ร้านค้าปลาดะเพียนเจ้าของร้านขายปลาดะเพียนในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ร้านขายของที่ระลึกบริเวณหน้าวิหารพระมงคลบพิตร จัดได้ว่าเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญระดับรองลงมา มีเนื้อหาประเด็นด้านการตลาดและการจำหน่ายที่น่าสนใจ และเป็นส่วนสำคัญในการวิเคราะห์สรุปผลการวิจัย ในระยะหลังนี้ผู้วิจัยไม่ได้มีโอกาสในการฝึกหัดสานปลาดะเพียนมากนัก เนื่องจากแหล่งข้อมูลเป็นแหล่งจำหน่ายสินค้ามากกว่าเป็นแหล่งผลิต

2.2.3 บันทึกข้อมูล

ผู้วิจัยใช้การบันทึกลายลักษณ์อักษร และบันทึกภาพจากกล้องถ่ายภาพร่วมด้วย

2.2.4 ตรวจสอบและรวบรวมข้อมูลเพิ่มเติม

ดำเนินการร่วมกับบุคคลหรือหน่วยงาน ซึ่งมีแผนงานหรือนโยบายที่เกี่ยวข้อง และมีผลกระทบต่อชุมชนที่ศึกษา ได้แก่ เทศบาลเมืองพระนครศรีอยุธยา สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สำนักงานการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ภาคกลางเขต 6 พระนครศรีอยุธยา สำนักงานโครงการนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

2.2.5 วิเคราะห์ข้อมูล สรุปผลและนำเสนอ

2.3 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เป็นที่น่าสังเกตว่า การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับปลาดะเพียนสานจากโบราณในประเทศไทยมีไม่มากนัก ส่วนใหญ่เป็นเพียงการเก็บข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับวิธีการผลิตเครื่องจักสาน ในฐานะที่เป็นงานหัตถกรรมพื้นบ้านที่รู้จักกันแพร่หลาย แต่ในเชิงประวัติความเป็นมาของเครื่องจักสานชิ้นนี้ ตลอดจนการศึกษาเกี่ยวกับชุมชนผู้ผลิตปลาดะเพียนโบราณนั้นมีน้อยมาก ทั้ง ๆ ที่เป็นเรื่องราวที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งต่อการศึกษาศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นและเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของชาติ

จากการศึกษารวบรวมเอกสารงานวิจัยที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้พบว่ามียุทธศาสตร์และงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องดังนี้

เริ่มต้นจากงานการศึกษาของวินูลย์ ลีสุวรรณ (2527) คือเรื่องศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน ได้แยกงานศิลปหัตถกรรมออกเป็นสองประเภทใหญ่ ๆ คือ งานศิลปหัตถกรรมชั้นสูง ที่สร้างขึ้นโดยช่างหลวง และงานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านที่สร้างขึ้นโดยชาวบ้านทั่วไป อย่างไรก็ตามการจำแนกงานศิลปหัตถกรรมไทยนั้น ยังสามารถทำได้โดยเกณฑ์คือ กลุ่มคนผู้ใช้ วัตถุประสงค์ในการผลิต กรรมวิธีการผลิตหรือวัตถุดิบ และประโยชน์ใช้สอย ผลงานเผยแพร่ชิ้นนี้จึงได้รวบรวมข้อมูลงานศิลปหัตถกรรมไทยไว้เกือบทุกประเภท รวมถึงปลาดิบเขียนใบลานซึ่งเป็นงานจักสานที่มีชื่อเสียงของจังหวัดพระนครศรีอยุธยาด้วย

งานวิจัยอีกเล่มหนึ่งของวินูลย์ ลีสุวรรณ (2532) เรื่องเครื่องจักสานในประเทศไทย ได้ศึกษางานศิลปหัตถกรรมประเภทเครื่องจักสานและได้สรุปไว้ว่า เครื่องจักสานเป็นงานศิลปหัตถกรรมที่เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอยในชีวิตประจำวันเป็นหลัก ความลงตัวทางประโยชน์และความงามที่เป็นไปเพื่อการดำรงชีพนั้น ทำให้เครื่องจักสานมีเสน่ห์และคุ้นเคยแนบแน่นกับชีวิตของผู้คนในสังคมเกษตรกรรม โดยเฉพาะฤดูที่ว่างจากการทำนา มีความหลากหลายในด้านรูปแบบ วัสดุ ประโยชน์ใช้สอยและความนิยมของผู้ใช้ งานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านสะท้อนให้เห็นถึงเอกลักษณ์และลักษณะเฉพาะถิ่น (Local Characteristic) ตามวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่น รวมทั้งสะท้อนถึงการแสดงออกทางอารมณ์ (Temperamental Expression) ของกลุ่มชนผู้ผลิต ดังจะเห็นได้จากความหยาบหรือละเอียดของงานหัตถกรรมนั้น ๆ

อย่างไรก็ดี ประวัติความเป็นมาของเครื่องจักสานนั้น เริ่มมีขึ้นเมื่อใดนั้น ยังไม่ปรากฏหลักฐานอย่างเด่นชัด แต่อย่างน้อยที่สุด ลวดลายเครื่องปั้นดินเผาบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงยุคหินใหม่นั้น ก็ปรากฏลวดลายแบบจักสานซึ่งเข้าใจว่าใช้ภาชนะจักสานเป็นแบบหรือในสมัยสุโขทัยก็มีเรื่องเล่าถึงพระร่วงและการสานกระออมใสน้ำ เป็นต้น จึงพอสรุปได้ว่าเครื่องจักสานคงใช้อยู่ในสังคมไทยเรื่อยมาเพราะวิธีการที่ง่าย ๆ ไม่สลับซับซ้อน วัสดุที่ใช้ก็หาได้รอบ ๆ ตัว เช่น ไม้ไผ่ ใบจาก ใบเตย หวาย เป็นต้น เครื่องจักสานนี้เป็นเครื่องใช้ในระดับพื้นบ้าน

วรรณิ วิบูลย์สวัสดิ์ แอนเดอร์สัน (2531) กล่าวถึงลักษณะของศิลปหัตถกรรมพื้นถิ่นว่างานช่างฝีมือที่เป็นไปตามรูปแบบประเพณีที่มีอยู่ในท้องถิ่น การประดิษฐ์การสร้างสรรค์เป็นไปตามเทคนิคและรูปแบบที่ถ่ายทอดภายในครอบครัวโดยตรงจากพ่อแม่ ปู่ย่าตายายหรือเป็นการถ่ายทอดโดยผู้ที่เรียนรู้หัตถกรรมประเภทนั้นเข้าไปรับการฝึกฝนอบรมจากผู้รู้เป็นระยะเวลานาน จนมีฝีมือใช้การได้ เทคนิคการประดิษฐ์และรูปแบบการประดิษฐ์อาจจะถ่ายทอดจากถิ่นหนึ่งไปยังถิ่นหนึ่งได้ เช่นเดียวกันกับคติพื้นถิ่นและชีวิตพื้นถิ่นประเภทอื่นๆ นอกจากนี้แล้ว หัตถกรรมประเภทนี้มักจะทำสำเร็จขึ้น โดยบุคคลคนเดียวกันตั้งแต่ขั้นแรกจนขั้นสุดท้าย ต่างไปจากการสานงอบที่อยุธยาซึ่งมี

แนวโน้มไปในด้านการแบ่งงานกันทำและใช้เครื่องจักรเข้าช่วย อันเป็นผลกระทบมาจากการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีและแนวโน้มที่จะผลิตงานแล้วแต่ความชำนาญเฉพาะตัว

ไม่เพียงแต่ปลาดิบเพียนโบราณเท่านั้นที่ถือว่าเป็นงานหัตถกรรมชิ้นเอกของชาวพระนครศรีอยุธยา งานหัตถกรรมของไทยอีกหลายชนิดที่มีคุณค่าและสะท้อนถึงเอกลักษณ์ของท้องถิ่น ได้อย่างชัดเจนไม่ต่างไปจากปลาดิบเพียนโบราณ ต่างได้รับการศึกษาวิจัยด้านวัฒนธรรมเช่นเดียวกัน เช่น การศึกษาเรื่องเสื้อจันทบูร หมู่บ้านบางสระแก้ว อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี ของชุตินา กิจเจริญ (2540) ซึ่งได้ศึกษาพบว่าที่หมู่บ้านบางสระแก้ว เป็นแหล่งผลิตเสื้ออกที่ใหญ่ที่สุดในประเทศ เนื่องจากในหมู่บ้านสามารถปลูกกกได้ดี มีทำเลติดแม่น้ำลำคลอง ประกอบกับเสื้อได้รับความนิยมใช้เป็นเครื่องอุปโภคของคนไทยมาช้านาน แต่เดิมนั้นผู้ทอเสื้อคงมีเฉพาะที่เป็นชาวไทยเชื้อสายญวน ซึ่งมีฝีมือดีเท่านั้น แต่ภายหลังจากที่หัตถกรรมทอเสื้อมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงจากทางภาครัฐ ก็ทำให้กิจการทอเสื้อได้รับการฟื้นฟู คนไทยเชื้อสายอื่นๆ จึงได้รับเอาเป็นอาชีพหลักในชุมชนของตน

อีกเรื่องหนึ่งคือ งานวิจัยเรื่องความเปลี่ยนแปลงของการผลิตผ้าพื้นเมือง ชุมชนบ้านหาดเสี้ยว อ.ศรีสัชนาลัย จ.สุโขทัย ของสุดแดน วิสุทธิลักษณ์ (2534) ได้ศึกษาเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับวัฒนธรรมการผลิตและการใช้ผ้าพื้นเมือง พบว่ามีการเปลี่ยนแปลงขึ้นทั้งในด้านการกระบวนการผลิต ผู้ผลิต รูปแบบ ลวดลายและกลุ่มผู้บริโภค ซึ่งเป็นผลมาจากทั้งระดับนโยบายของรัฐและบทบาทของบุคคลภายใน ชุมชนเอง หรือ Functional Art ซึ่งหมายถึงงานที่ผลิตขึ้นเพื่อใช้ในชุมชน มิได้ตั้งใจผลิตสำหรับเพื่อขายและงานศิลปะเพื่อการค้าและการท่องเที่ยว หรือ Commercial and Tourist Art การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับงานหัตถกรรม 2 ประเภทจะแตกต่างกัน อย่างแรกเปลี่ยนแปลงโดยมีปัจจัยด้านวัตถุดิบ และเทคนิควิธีที่พัฒนาขึ้น หรือรับเอามาจากสังคมอื่น ขณะที่อย่างหลังมีสาเหตุหลักมาจากระสนิยมของผู้บริโภคไม่เข้าใจสัญลักษณ์ที่ปรากฏในงานหัตถกรรมดังที่ผู้ผลิตคิดสร้างสรรค์ แต่จะมองไปที่ความงามและรูปลักษณ์มากกว่า

ในงานวิจัยเรื่อง ลวดลายผ้าไท : มรดกร่วมอันเป็นเอกลักษณ์ของเผ่าไท ของ อรไท ผุสดี (2536) ได้นำเสนอในประเด็นอิทธิพลของลวดลายไทที่มีต่อผ้าไท ความสัมพันธ์ระหว่างลวดลายผ้าไทกับวัฒนธรรมไทและวิเคราะห์ลวดลายที่มีร่วมกันและลวดลายดั้งเดิมของผ้าไท พบว่าลวดลายของผ้าไทนั้น มีปรากฏมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่นที่ปรากฏลายผ้าบนกำไลสำริดที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งถือว่าเป็นมรดกเก่าแก่ทางวัฒนธรรมของบรรพชนเผ่าไทในเอเชียอาคเนย์

สำหรับปลาดิบเพียนโบราณนั้น ถึงแม้ว่าจะไม่มีการศึกษาอย่างมีระบบและเป็นการเฉพาะมาก่อน แต่อาจกล่าวได้ว่ามีงานการศึกษาที่เกี่ยวข้องพอสมควร เช่น ในด้านวัตถุดิบหรือสถานที่ใช้

ในการสานปลาดตะเพียนนั้น ได้เคยมีการศึกษาเรื่องลานและผลิตภัณฑ์จากใบลาน โดยกองอุตสาหกรรมในครอบครัว กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม (2527) ซึ่งชี้ให้เห็นว่านับวันหากไม่มีการอนุรักษ์ทรัพยากรวัตถุดิบของงานจักสานจากใบลานแล้ว ในอนาคตอาจจะไม่เพียงพอต่อความต้องการได้ในที่สุด

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พื้นที่ซึ่งเป็นเป้าหมายของการศึกษาในครั้งนี้ คือ ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าวาสุกรี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นหลักแหล่งที่ชาวมุสลิมผู้ผลิตปลาดตะเพียนใบลานเป็นสินค้าจนมีชื่อเสียงมานาน อาศัยอยู่กันมาหลายชั่วอายุคน เรื่องราวของชุมชนมุสลิมในอยุธยาได้มีผู้ศึกษาไว้ดังนี้

เสาวนีย์ จิตต์หมวด (2531) ได้กล่าวถึงเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ของชาวมุสลิมที่อยู่ในประเทศไทยว่า สามารถจำแนกตามเผ่าพันธุ์ของบรรพบุรุษได้ 6 กลุ่ม คือ สายมลายูหรือมาเลย์ สายอาหรับ-เปอร์เซีย สายชะวาหรือยะวา สายจาม-เขมร สายอินเดียปากีสถาน บังคลาเทศและอัฟกานิสถาน และสายจีน

งานวิจัยของศาสตราจารย์เพ็ญศรี กาญจนมัย และนันทนา กบิลกาญจน์ เรื่อง บทบาทมุสลิมในปลายอยุธยา-ธนบุรี พ.ศ. 2300 – 2325 ระบุว่ามุสลิมในประเทศไทยนั้นสืบเชื้อสายมาจากสองสายด้วยกัน คือ กลุ่มทางภาคกลางในจังหวัดกรุงเทพมหานคร และธนบุรี เป็นกลุ่มชาวไทยปัตตานีที่เข้ามาในสมัยรัตนโกสินทร์ หรือที่เรียกว่า แยกตานี ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งคือ ชาวมุสลิมที่สืบเชื้อสายมาจากชาวเปอร์เซียหรือชาวอาหรับ มีอยู่มากตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ปัจจุบันตั้งรกรากอยู่ที่ตำบลหัวแหลม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา แต่เดิมเรียกว่าแยกเทศหรือแยกแพ เพราะตั้งบ้านเรือนเป็นแพอยู่ตามริมน้ำเจ้าพระยาและประกอบอาชีพการค้าเป็นหลัก

ในส่วนของการตั้งถิ่นฐานของชาวมุสลิมในกรุงศรีอยุธยานั้น น. ณ ปากน้ำ (2504) ได้กล่าวถึงไว้ในบทความเรื่อง ขุนนางแขกสมัยกรุงศรีอยุธยาว่า แยกอิสลามชาวเอเชียอาคเนย์ได้ตั้งนิคมอยู่ฝั่งทิศใต้ นอกเกาะกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่คลองตะเคียนไปจนคลองปะทากูจาม เดิมทีเดียวในสมัยอยุธยาตอนต้น พวกนี้อยู่ในกำแพงเมือง แต่หลังรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถลงมา ได้รับพระราชทานที่ดินเป็นบำเหน็จสงครามในคราวร่วมทัพไปหงสาวดี ประกอบกับทั้งพวกชาวมุริญปุณ ทหารรักษาพระองค์ ก่อการกบฏในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม นิคมต่างชาติได้ถูกกีดกันออกไปอยู่ชุมนุมกันอยู่สองฝั่งแม่น้ำทางทิศใต้ไปจนถึงขนอนโปรดสัตว์ คงเหลือแต่นิคมชาวจีนที่ประตูจีน และนิคมชาวแขกอาหรับกับกลุ่มที่เรียกว่า แยกมัวร์ ซึ่งยังคงอยู่ที่ถนนแยกมัวร์หรือถนนบ้านแขกอย่างคับคั่ง

งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งของศาสตราจารย์ เพ็ญศรี กาญจนมัย (มปป.) ได้กล่าวถึงบทบาทของมุสลิมในสมัยกรุงศรีอยุธยาไว้ สรุปได้ว่า ชาวมุสลิมมีความชำนาญและเก่งด้านศิลปะ

การค้ามาก ในสมัยกรุงศรีอยุธยา จำนวนมุสลิมได้เพิ่มมากขึ้น เนื่องจากได้รับสิทธิเสรีภาพในการค้าขายและตั้งถิ่นฐานตามความเป็นอยู่ ตามวัฒนธรรมอิสลามของตนในประเทศไทยได้อย่างราบรื่นสงบสุข ประกอบกับชาวมุสลิมบางกลุ่มยังได้เข้ารับราชการ และได้รับความไว้วางใจจากพระมหากษัตริย์ไทย ให้มีตำแหน่งใหญ่ในราชสำนัก จนเป็นต้นตระกูลของขุนนางไทยในสมัยต่อมา

ประเด็นสำคัญที่ขาดไม่ได้ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้คือ พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นกับชุมชนและปลาดะเพียนโบราณ งานวิจัยที่ผ่านมาบางเรื่องอธิบายว่า การเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและวัฒนธรรมมีผลกระทบต่องานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน งานหัตถกรรมหลาย ๆ ประเภท มักได้รับการกล่าวขานอย่างชื่นชมว่า เป็นการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปในเชิงสร้างสรรค์ ด้วยเหตุที่วัฒนธรรมไม่หยุดนิ่ง มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ แต่ในขณะเดียวกัน หลายฝ่ายมองว่าศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านจะรักษาคุณค่าไว้สำหรับชนผู้เป็นเจ้าของได้ดี หากไม่มีปัจจัยด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคม เศรษฐกิจแวดล้อมมาเป็นตัวเร่ง และก่อให้เกิดการสูญเสียคุณค่าทางด้านวัฒนธรรมไปในที่สุด (ปราณี วงษ์เทศ, 2527)

บทบาทหน้าที่ของปลาดะเพียนโบราณแต่เดิมนั้น ปลาดะเพียนที่สานด้วยโบราณเป็นของเล่นเด็กและของหลกเด็ก แต่สภาพสังคมทุกวันนี้ มีของสิ่งอื่นที่เด็กจะเล่น และจะถูกหลกมากมาย ทั้งลักษณะปลาดะเพียนสานก็ไม่อาจจะมีพ่อแม่คนไหนจะสานเองได้ เพื่อที่จะให้ลูกกระซอกให้ขาดเรื่อย ๆ ประโยชน์ใช้สอยของปลาดะเพียนที่เกี่ยวข้องกับเด็กก็ค่อย ๆ กลายไป ดังนั้น แหล่งสานปลาดะเพียนโบราณที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จึงผลิตขึ้นมาเพื่อใช้ประดับตกแต่งอาคารบ้านเรือนกลุ่มใหญ่ขึ้นและสอดใส่ลวดลายสีสันทให้หลากหลายมากขึ้น สามารถส่งออกจำหน่ายต่างประเทศ ทำรายได้ปีละไม่น้อย (สุจิตต์และปราณี วงษ์เทศ, 2524)

ในขณะเดียวกัน งานศึกษาถึงบทบาทของวัฒนธรรมพื้นบ้านในสังคมสมัยใหม่ ของสุภางค์ จันทวานิช (2537) ก็ได้กล่าวถึงความแตกต่างระหว่างบทบาทหรือหน้าที่อันเก่าแก่ซึ่งศิลปะพื้นบ้านเคยมี กับบทบาทหน้าที่ใหม่ที่มีอยู่ว่า หากบทบาทใหม่เป็นบทบาทที่รองความสำคัญเท่าเทียมกับบทบาทเดิมและไม่ขัดต่อเอกลักษณ์ดั้งเดิมของวัฒนธรรมพื้นบ้าน หรือเป็นการนำเอกลักษณ์เดิมมาหนุนให้เด่นชัดขึ้น บทบาทนั้นก็สมควรได้รับการสนับสนุน แม้จะทำให้เป็นพื้นบ้านเทียม แต่หากบทบาทที่เปลี่ยนไปเป็นบทบาทที่ด้วยและยังทำลายเอกลักษณ์อันดั้งเดิมที่เคยมี ก็ไม่ถือว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นพัฒนาการ

ศรีศักร วัลลิโภดม (2524) ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของงานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านในยุคปัจจุบันว่า มีการเปลี่ยนแปลงสภาพเป็นเพียงหัตถกรรมพื้นบ้าน ก่อนที่จะได้รับการเชยฐานะขึ้นเป็นหัตถกรรมพื้นเมือง เนื่องมาจากการผลิตแบบมวลชนหรือเป็นจำนวนมาก เช่นเครื่องจักสาน

ของอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เครื่องหยาอำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง หรือเครื่องไม้แกะสลักอำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

ในประเด็นการส่งเสริมงานวัฒนธรรมขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการของผู้บริโภค ซึ่งมักจะเป็นกลุ่มนักท่องเที่ยวและผู้ที่มาเยือนจากต่างถิ่นนั้น สามารถพบเห็นตัวอย่างได้จากงานหัตถกรรมปลาตะเพียนโบราณเช่นเดียวกัน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (มปป.) เคยสรุปความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับการท่องเที่ยวไว้ โดยยกตัวอย่างการท่องเที่ยวงานบุญบั้งไฟและการแกะสลักไม่ว่า งานบุญบั้งไฟมีหน้าที่ตอบสนองความต้องการและความจำเป็นของกลุ่มคนในชุมชน แต่เดิมงานบุญเป็นเรื่องของพิธีกรรม แต่ต่อมาได้เปลี่ยนแปลงหน้าที่กลายเป็นพิธีการ การที่ทางจังหวัดต้องการจัดงานบุญขึ้นเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวนั้น อาจเป็นการทำลายหรือแก้ไขเปลี่ยนแปลงคุณค่าทางวัฒนธรรมของงานประเพณีหรืองานวัฒนธรรมไปโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์

2.4 เนื้อหาของวิทยานิพนธ์

การศึกษาวิจัยเรื่อง หัตถกรรมพื้นบ้าน : ปลาตะเพียนโบราณ ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าवासกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เรื่องนี้มีเนื้อหาแบ่งออกได้ 6 บท ดังนี้

บทที่ 1 บทนำ

บรรยายถึงความเป็นมาของปัญหา วัตถุประสงค์ สมมุติฐาน ขอบเขต กรอบแนวคิด นิยามศัพท์เฉพาะ ระยะเวลา ข้อจำกัด แหล่งข้อมูลค้นคว้า และประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย เพื่อชี้ให้เห็นถึงประเด็นปัญหาและส่วนประกอบต่าง ๆ ที่นำไปสู่การดำเนินงานวิจัย

บทที่ 2 แนวคิด ทฤษฎี และระเบียบวิธีการวิจัย

รวบรวมแนวคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิจัย ตลอดจนวางแผนจัดระเบียบวิธีการวิจัย เพื่อให้การดำเนินการเป็นไปในทิศทางที่ถูกต้อง ชัดเจนและมีประสิทธิภาพ

บทที่ 3 ชุมชนหัวแหลม อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

กล่าวถึงพระนครศรีอยุธยากับความเป็นมาทางประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน การปรากฏของชุมชนมุสลิมในอยุธยา ชุมชนหัวแหลมกับประวัติความเป็นมา ลักษณะทางกายภาพ สังคม และเศรษฐกิจและบริบทอื่น ๆ ในสังคม

บทที่ 4 ปลายะเพียนโบราณในชุมชนหัวแหลม

กล่าวถึงปลายะเพียนโบราณจากโบราณของชุมชนหัวแหลม ประวัติความเป็นมา กระบวนการและเทคนิควิธีการผลิต แรงงานการผลิต การถ่ายทอดและเรียนรู้ ระบบการตลาดและการจำหน่าย

บทที่ 5 ความสัมพันธ์ของปลายะเพียนโบราณกับวิถีชีวิตในสังคมไทย

ในบทนี้ จะชี้ให้เห็นถึงบทบาทหน้าที่ของปลายะเพียนโบราณจากอดีตถึงปัจจุบัน ความสำคัญของปลายะเพียนโบราณในสังคมไทย การเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการของปลายะเพียนในสังคม มูลเหตุและผลกระทบ ความสัมพันธ์ระหว่างปลายะเพียนโบราณต่อชุมชนมุสลิมหัวแหลมในปัจจุบัน

บทที่ 6 สรุปและข้อเสนอแนะ

บทที่ 3

ชุมชนหัวแหลม อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับปลาดตะเพียนโบราณ งานหัตถกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของพระนครศรีอยุธยา จำเป็นต้องศึกษาข้อมูลของบ้านหัวแหลม ตำบลท่าवासกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในฐานะที่เป็นชุมชนผู้ผลิตงานชิ้นนี้ ประกอบด้วยชุมชนหัวแหลมยังมีความสำคัญโดยเด่นด้วยอีกประการหนึ่ง เนื่องจากเป็นชุมชนเก่าแก่ของชาวมุสลิมซึ่งนับถือศาสนาอิสลาม ถือว่าเป็นกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และการเจริญเติบโตของเมืองพระนครศรีอยุธยามาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

3.1 ข้อมูลทั่วไปของพระนครศรีอยุธยา

พระนครศรีอยุธยา หรือที่รู้จักกันดีคือกรุงศรีอยุธยาในอดีตนั้น เป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญในฐานะที่เคยเป็นราชธานีเก่าของไทยอยู่เป็นระยะเวลาจนถึง 417 ปี และเป็นศูนย์กลางของความเจริญรุ่งเรืองที่สุดแห่งหนึ่งในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะการเป็นศูนย์กลางทางการค้าขายในภูมิภาคและประวัติศาสตร์ทางสังคมของพระนครศรีอยุธยา การผสมผสานของคนหลายชนชาติ หลายเผ่าพันธุ์ อันมีส่วนให้เมืองนี้เป็นเมืองที่มีความสมบูรณ์ทางด้านสังคมวัฒนธรรม

ปัจจุบันจังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีเนื้อที่ประมาณ 2,547.62 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 1,597,900 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 15.46 ของพื้นที่ภาคกลาง ตั้งอยู่ในภาคกลางของประเทศ มีขนาดใหญ่เป็นอันดับที่ 11 ของจังหวัดในภาคกลาง บริเวณที่ลุ่มภาคกลาง ประมาณละติจูดที่ 14 องศาเหนือ ลองติจูดที่ 101 องศาตะวันออก อยู่ห่างจากกรุงเทพมหานครไปทางทิศเหนือประมาณ 75 กิโลเมตร (แผนที่หมายเลข 1)

ในยุคประวัติศาสตร์ที่ยาวนานกว่า 1300 ปีของสังคมไทย อาณาจักรอยุธยา ได้รับการบันทึกว่าเป็นยุคสมัยที่ยาวนานที่สุดและมีความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองมากกว่า 4 ศตวรรษ มีพระมหากษัตริย์ปกครอง 33 พระองค์ 5 ราชวงศ์ โดยมีราชวงศ์สุพรรณภูมิที่ครองอำนาจอยู่ได้นานกว่าราชวงศ์ใด ด้วยช่วงเวลาการเป็นราชธานีที่ยาวนานนี้เอง ทำให้มีพัฒนาการและความเจริญรุ่งเรืองที่ปรากฏหลักฐานให้เห็นชัดเจน ทั้งด้านการปกครอง เศรษฐกิจการค้า สังคม วัฒนธรรม และการเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับนานาชาติอารยประเทศ

การเริ่มต้นทางประวัติศาสตร์ของนครแห่งนี้ ปรากฏตามพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ที่ได้กล่าวถึงการสร้างวัดพนัญเชิง ในปี พ.ศ. 1867 อันแสดงว่าบริเวณนี้เคยเป็น

ที่ตั้งชุมชนมาก่อน ต่อมา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) จึงได้ทรงสถาปนาอยุธยาเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. 1893 ณ ชัยภูมิอันเหมาะสมของเกาะเมืองที่ล้อมรอบด้วยแม่น้ำที่สำคัญถึง 4 สาย คือ แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำน้อย และแม่น้ำลพบุรี (คลองเมือง) ซึ่งเมื่อวัตรระยะทางรวมกันของแม่น้ำที่ไหลผ่านจังหวัดพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบันนี้ มีความยาวถึง 199.5 กิโลเมตร และยังไม่ไกลจากแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำบางปะกง ดินแดนนี้อยู่ในพื้นที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก สะดวกแก่การติดต่อค้าขายทางทะเลกับต่างประเทศ เป็นผลให้การปกครอง เศรษฐกิจ ระบบสังคมและวัฒนธรรมได้รับการพัฒนาเจริญรุดหน้าอย่างที่ไม่มียุคใด ๆ เป็นมาก่อนในพื้นที่เดียวกันก่อนหน้านี้ (กรมศิลปากร, 2515) จนกระทั่งต้องเสียเอกราชแก่พม่า สิ้นสภาพราชธานีในปี พ.ศ. 2310 แล้ว อยุธยาได้กลายเป็นหัวเมืองในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์

การเสียกรุงครั้งที่สองเสมือนการสูญสิ้นไปทั้งหมด ไม่ว่าผู้คนและ สิ่งปลูกสร้างที่นครราชธานีของไทยแห่งนี้ได้ตั้งสมมาเป็นเวลานานกว่า 400 ปี คนกรุงเก่าได้แตกกระสานซ่านเซ็นกันไปบางส่วนถูกกวาดต้อนไปยังประเทศพม่า ตั้งบ้านเรือนอยู่แถบเมืองมณฑลละเลย์ คนที่ไม่ถูกกวาดต้อนบางส่วนติดตามพระเจ้ากรุงธนบุรีมาอยู่เมืองใหม่ ดังกล่าวกันว่าชาวฝั่งธนคือคนกรุงเก่า (สารคดี , 2528: 160) และคนกรุงเก่าส่วนหนึ่งที่หลบหนีภัยสงครามก็ย้อนกลับมาทำมาหากินอยู่ตามถิ่นฐานบ้านเดิมของตนทั้งในตัวเกาะเมืองอยุธยาและนอกเกาะเมือง ตามบันทึกของชาวฝรั่งเศส ประมาณว่าในราวปี พ.ศ. 2377 อยุธยามีประชากรราว 4 หมื่นคน

ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น อยุธยาก็ยังมีความหลากหลายเชื้อชาติอาศัยอยู่หลากหลายกลุ่มด้วยกัน อาทิ ชาวมอญ ญวน ลาว จีน และมุสลิม ชาวมอญ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านเสากระโดง อำเภอบางปะอิน ชาวมอญเหล่านี้แต่เดิมมีอาชีพค้าขายทางเรือ ส่วนมากไปรับซื้อใบจากที่ปากน้ำสมุทรปราการบรรทุกมาขายที่อยุธยาเลยขึ้นไปจนถึงนครสวรรค์

ชาวญวน ตั้งบ้านเรือนอยู่ในท้องที่ตำบลลำเภาล้อม คนอยุธยาเรียกบริเวณหมู่บ้านแห่งนี้ว่าเป็นบ้านญวน นับเป็นชุมชนใหญ่กว่าร้อยหลังคาเรือน ส่วนมากนับถือศาสนาคริสต์ นิกายโรมันคาทอลิก มีวัดนักบุญโยเซฟเป็นศูนย์กลางของชุมชน ในอดีตชาวญวนมีฝีมือในการต่อเรือ ถักทอแห สวิง และทำมาหากินในลำน้ำเจ้าพระยาเช่นกัน ปัจจุบันชาวญวนขยายตัวไปตั้งบ้านเรือนตามท้องที่ต่าง ๆ เช่น บ้านแพน เจ้าเจ็ด เสนา โดยเฉพาะที่บางไทร มีชาวญวนอาศัย อยู่อย่างหนาแน่นจนเรียกว่าเกาะญวน และยังใช้ภาษาญวนในพิธีกรรมทางศาสนา

ชาวลาว อาศัยอยู่ในเขตอำเภอนครหลวง ตั้งบ้านเรือนเรียงรายกันไปตามริมแม่น้ำป่าสักที่บ้านสามไถ ดันโพธิ์ และไผ่หนอง ชาวลาวเคยเป็นช่างฝีมือทั้งช่างทอง ช่างทอผ้า และช่างตี

เหล็ก คนลาวจากพื้นที่แห่งนี้ได้นำมิดไปจำหน่ายที่บ้านอรัญญิกที่อยู่เหนือลำน้ำป่าสักไม่ห่างกันมากนัก มีคอรัญญิกจึงเรียกชื่อตามแหล่งจำหน่าย ไม่ใช่แหล่งผลิต

ชาวจีน เดิมตั้งบ้านเรือนอยู่หนาแน่นบริเวณวัดพนัญเชิง และริมน้ำฝั่งตรงข้ามกับวัด แต่ปัจจุบันอาศัยอยู่หนาแน่นบริเวณหัวรอ ตลาดเจ้าพรหม มีทั้งจีนแต้จิ๋วและไหหลำ ส่วนมากประกอบอาชีพทำธุรกิจโรงเลื่อยไม้ และยังมีฝีมือในการต่อเรือเช่นเดียวกันกับชาวจีนด้วย ปัจจุบันชาวจีนในเมืองอยุธยารวมตัวกันเป็นสมาคม ชมรม มูลนิธิ ซึ่งมีบทบาทช่วยเหลือสาธารณกุศลในอยุธยาอย่างมาก

ชาวมุสลิม มุสลิมในพระนครศรีอยุธยามีอาศัยอยู่เป็นจำนวนมากมาแต่ครั้งที่เข้ามาค้าขาย และพึ่งพระบรมโพธิสมภารจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้ ซึ่งน่าจะมีสาเหตุสำคัญ คือ การสืบสายเผ่าพันธุ์ของพ่อค้ามุสลิม ซึ่งหลงเหลือจากการเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารมาแต่ครั้งเป็นราชธานีรวมถึงสมัยที่มีการเกณฑ์ชาวมุสลิมจากทางใต้ขึ้นมาเป็นเชลยจึงทำให้จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีประชากรมุสลิม ประมาณ 70,000 คน และยังมีประมุขที่มีศักดิ์ที่จัดทะเบียนถูกต้องแล้ว จำนวนถึง 56 แห่ง ถือได้ว่ามีประชากรมุสลิมและมัสยิดมากเป็นอันดับสองรองจากกรุงเทพฯ (เสาวนีย์ จิตต์หมวด , 2530)

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงเห็นว่าแต่ละแขวงมีพื้นที่กว้างขวาง ทั้งจำนวนประชากรก็มากเกินกว่าที่แขวงจะรับผิดชอบได้อย่างทั่วถึง จึงได้ทรงแบ่งแยกแขวงเดิมออกไปแขวงอุทัยเป็นแขวงอุทัยใหญ่ และแขวงอุทัยน้อย แขวงนครเป็นแขวงนครใหญ่ และแขวงนครน้อย แขวงเสนาเป็นแขวงเสนาใหญ่และแขวงเสนาน้อย มีแต่แขวงรอบกรุงที่คงอยู่ตามเดิมไม่ได้แบ่งแยก รวมเป็น 7 แขวง จนมีการปรับเปลี่ยนการปกครอง รวมอยุธยาเข้ากับหัวเมืองต่าง ๆ เป็นมณฑลเทศาภิบาลในปี พ.ศ. 2438 จำนวนประชากรหนาแน่นขึ้นจึงขยายจาก 7 แขวงเดิมเพิ่มเป็น 11 แขวง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2459 ได้ขยายเพิ่มเป็น 12 แขวง และเปลี่ยนชื่อเรียกจากแขวงเป็นอำเภอต่าง ๆ เช่น แขวงนครใหญ่เปลี่ยนเป็นอำเภอมหाराช แขวงเสนาใหญ่เปลี่ยนเป็นอำเภอผักไห่ เป็นต้น

ครั้นถึง พ.ศ. 2469 สมัยรัชกาลที่ 7 เปลี่ยนชื่อจากจังหวัดกรุงเก่าเป็นจังหวัดพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน แต่ก็ยังคงเรียกอำเภอเมืองว่าอำเภอกรุงเก่าอยู่จนปี พ.ศ. 2500 ได้บูรณะเกาะเมืองเพื่อต้อนรับนายกรัฐมนตรีของประเทศสหภาพพม่า จึงเปลี่ยนชื่ออำเภอกรุงเก่ามาเป็นอำเภอพระนครศรีอยุธยา

3.2 ความเป็นมาของชุมชนมุสลิมหัวแหลม

ชาวมุสลิมที่มีมาแต่ครั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนหนึ่งเป็นชาวอาหรับ -เปอร์เซีย ซึ่งเดินทางโดยเรือเข้ามาประกอบอาชีพค้าขาย ตลอดจนตั้งหลักแหล่งอยู่ทางใต้ของไทย มีทั้งชาวเปอร์เซียซึ่งนับถือนิกายชีอะห์และนิกายซุนนะห์ แม้ว่าจะมีการตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นจำนวนมากอยู่ที่ดินแดนทางภาคใต้ ในแถบ สงขลา พัทลุง แต่ก็พบว่ามียุทธจำนวนมากในกรุงศรีอยุธยา ก็เพราะว่าแต่แรกที่ล่องเรือเข้ามาค้าขายนั้น พระนครศรีอยุธยาเป็นดินแดนที่มีทำเลที่ดี เหมาะสมแก่การตั้งเป็นท่าจอดเรือหรือหมู่บ้าน ย่านที่ชาวมุสลิมได้เลือกตั้งรกรากอาศัยอยู่ คือ แถบหัวแหลม ด้านทิศเหนือของเกาะเมืองอยุธยา และย่านคลองตะเคียน โดยอาศัยอยู่บนแฟรมฝั่งแม่น้ำป่าสัก จนมีการเรียกขานมุสลิมกลุ่มนี้ว่า แจกเทศ อันหมายถึงแจกต่างประเทศ หรือ แจกแพ (เสาวณีย์ จิตต์หมวด, 2431 : 120)

นอกจากนี้แล้วยังปรากฏว่า ศาสนาอิสลามได้ถูกเผยแพร่เข้ามาสู่ดินแดนกรุงศรีอยุธยา โคนผ่านทางดินแดนมลายู หรือที่เรียกว่าอาณาจักรปัตตานี ด้วย เป็นการเข้ามาของชาวอาหรับ และอินเดียซึ่งนับถือศาสนาอิสลาม เพื่อทำการค้าขายและเผยแพร่ศาสนาในราวปี พ.ศ. 1980 (อุทัย หิรัญโต 2521, 14-16) ต่อมาปัตตานี ได้กลายมามีฐานะเป็นประเทศราชของกรุงศรีอยุธยาเหมือนเมืองต่าง ๆ ในแหลมมลายู จึงถือได้ว่า อิสลามได้เข้ามายังดินแดนที่เป็นประเทศไทยตั้งแต่สมัยนี้เอง

การคงอยู่ของชุมชนมุสลิมในพระนครศรีอยุธยา ยังคงสืบต่อมาจนกระทั่งราชธานีได้เสียให้แก่พม่า ในปี พ.ศ.2310 ขณะนั้น ปรากฏเอกสารว่า บ้านเรือนของชาวเมืองถูกเผาผลาญจนสิ้น รวมทั้งบรรดาชาวมุสลิมที่อาศัยอยู่ในแพ จอดขายสินค้าอยู่ ณ ตำบลหัวแหลม หัวรอและ คลองตะเคียน นับร้อย ๆ ครวเรือน ก็พากันอพยพหลบภัยลอยแพหนีเข้าเสียมมาจอดพำนักอยู่ที่ตำบลคลองบางหลวง ตั้งแต่ตำบลบางกอกใหญ่ ไปจนถึงวัดเวฬุราชินทั้งสองฝั่ง (หลวงพิพิธเกศฯ, 2512 : 5) ช่วงเวลาที่สำคัญอีกช่วงหนึ่ง ที่มุสลิมได้โยกย้ายเข้ามาอยู่ในดินแดนอยุธยา และภูมิภาคอื่น ๆ ใกล้เคียง น่าจะเป็นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งได้อพยพชาวมุสลิมปัตตานีมาไว้ที่ภาคกลางของไทย 2 ครั้ง คือ พ.ศ. 2329 และ พ.ศ. 2334 เพื่อเป็นการเพิ่มจำนวนพลเมืองในระยะแรกของการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมาได้เกิดกบฏ ปัตตานีขึ้นในปี พ.ศ. 2351 และรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดกบฏขึ้นที่เมืองไทรบุรี และหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งในแต่ละครั้ง พระมหากษัตริย์ไทยจะทรงโปรดเกล้าฯ ให้ยกทัพไปปราบปราม ผลของการปราบปรามแต่ละครั้ง ก็คือ ชาวมุสลิมจะถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลย ที่กรุงเทพฯและเมืองใกล้เคียง อาทิ ย่านสี่แยกบ้านแจก พุ่ครุ พระประแดง บางคอแหลม มหานาค พระโขนง คลองตัน มีนบุรี หนองจอก นครนายก ฉะเชิงเทรา เพชรบุรี รวมถึงพระนครศรีอยุธยาด้วย เชลยเหล่านี้ หากเป็น

คนชราที่จะให้อยู่แถบเมืองไชยา ส่วนที่เป็นคนหนุ่มสาว อายุน้อยก็ให้อพยพโยกย้ายเข้ามาอยู่ในเมืองพระนครศรีอยุธยา และมีที่ทำกินอยู่ที่นี้ ผู้นำถืออิสลามนิกายซุนนะห์กลุ่มนี้เอง มีสัญชาติ-ญาณของนักเดินเรือทะเลค้าขาย และชอบอยู่ริมน้ำเช่นเดียวกับบรรพชน จึงได้เป็นต้นกำเนิดของแขกแพเมืองศรีอยุธยาในเวลาต่อมา (สุภัทร สุคนธาภิรมย์ ณ พัทลุง, 2530 :182)

อย่างไรก็ดี แม้หลังจากกรุงศรีอยุธยาแตกแล้ว ชาวแขกแพได้พากันล่องแพอพยพลงมาอาศัยอยู่ในแถบริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนหนึ่งตั้งรกรากอยู่แล้วประกอบอาชีพดั้งเดิม คือ ค้าขาย โดยใช้แพซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยเปิดเป็นร้านค้าขาย อันแสดงถึงความคิดที่เชื่อชาวยุทธและรอบรู้ในการพาณิชย์ เนื่องจากในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ถือได้ว่า แม่น้ำและคลองเป็นเส้นทางคมนาคมหลักที่สำคัญ ชาวเมืองต่างพากันสัญจรไปมาทางน้ำ ชาวแขกแพจึงขายสินค้าได้จำนวนมาก (ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์, 2517 : 76)

ในขณะเดียวกันแขกแพจากกรุงศรีอยุธยาอีกส่วนหนึ่งได้อาศัยพำนักอยู่บริเวณลำน้ำเจ้าพระยาอยู่ในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น แล้วจึงหวนกลับไปยังอยุธยา เพื่อตั้งถิ่นฐานเนรมิตเดิมจึงทำให้จังหวัดพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบันเป็นเมืองที่มีชาวไทยมุสลิมอยู่จำนวนมาก

ชาวมุสลิมนั้นได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองพระนครศรีอยุธยา มาแต่ครั้งสมัยที่อยุธยามีความสัมพันธ์ทางการค้าและการทูตกับนานาประเทศ ชาวมุสลิมได้มีบทบาททางการเมือง และเศรษฐกิจเรื่อยมา บางกลุ่มได้เปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนา ขณะที่บางกลุ่มยังคงนับถือศาสนาอิสลามดั้งเดิม อย่างไรก็ดี ประวัติศาสตร์อยุธยาปรากฏอยู่หลายครั้งว่า มุสลิมมีการรวมตัวอยู่เป็นชุมชนของตัวเอง เช่น ชุมชนแขกคลองตะเคียน ชุมชนแขกตะเกียบ เป็นต้น (ส.พลายน้อย, 2504 : 30) ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่า ชุมชนมุสลิมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยานั้น มีอยู่ด้วยกันหลายชุมชนซึ่งก็ได้อยู่อาศัยสืบต่อกันมานับร้อยปี โดยเฉพาะชุมชนใหญ่อย่างชุมชนมุสลิมเชื้อสายมลายู ซึ่งมักจะตั้งถิ่นฐานอยู่แถบคลองตะเคียน หรือ ตะเกียบ ทางทิศตะวันตก และทิศใต้ของเกาะเมือง ชุมชนนี้เป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีมัสยิดใช้งานเป็นของตนเอง

ชุมชนมุสลิมเชื้อสายอาหรับ-เปอร์เซีย นั้น จะอาศัยอยู่แถบทิศเหนือของเกาะเมือง ในย่านที่เรียกกันติดปากว่า หัวแหลม การตั้งถิ่นฐานของชาวมุสลิมในย่านนี้ ยังไม่เป็นการถาวรเทียบเท่ากับชุมชนด้านทิศใต้ของเกาะเมือง เนื่องจากในระยะก่อนหน้านี้ คนกลุ่มนี้ยังไม่นิยมอยู่ปลูกสร้างบ้านเรือนอาศัยอยู่บนบก แต่จะนิยมอาศัยอยู่ในแพ เรียงรายตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา และบริเวณริมคลองเมือง คนไทยทั่วไปจึงนิยมเรียกติดปากว่า แขกเทศ ยังชีพด้วยการค้าขายเป็นหลักเช่นเดียวกับบรรพบุรุษ สินค้าที่เร่ขายไปตามลำน้ำนั้น เรียกกันว่า เครื่องเทศ ซึ่งหมายถึง ข้าวของเครื่องใช้ทั่วไปที่ขายโดยแขกเทศ อาชีพนี้เจริญรุ่งเรืองดี เนื่องมาจากคนไทยนิยมตั้งบ้านเรือนอยู่ริมน้ำ

ดังนั้น การเดินทางสัญจรไปตามลำแม่น้ำของชาวแวกเทศเหล่านี้ จึงเป็นไปเพื่อการบรรทุกสินค้าสำหรับแลกเปลี่ยนซื้อขายในฐานะพ่อค้าคนกลาง

ถึงแม้ว่า หัวแหลมจะเป็นย่านที่อยู่อาศัยใหญ่ของชาวมุสลิมเชื้อสายอาหรับ-เปอร์เซีย แต่ในละแวกใกล้เคียงที่ห่างออกไป เช่น แถบทุ่งภูเขาทอง บ้านป้อม ก็มีชาวมุสลิมกลุ่มเดียวกันนี้อาศัยอยู่กระจัดกระจายกันไปตามฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศเหนือขึ้นไปของเกาะเมือง ในครั้งก่อนชุมชนแถบนี้แทบจะแยกความสัมพันธ์กันฉันท์เครือญาติกันไม่ได้ เพราะล้วนแต่มีความเกี่ยวข้องกันมาแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

แม้ว่าจะยังไม่ปรากฏหลักฐานเอกสารระบุว่า ชุมชนหัวแหลมมีกำเนิดขึ้นมาแต่สมัยใด เนื่องจากยังไม่พบเอกสารประวัติศาสตร์ที่ได้เอ่ยถึงไว้ แต่จากคำบอกเล่าของชาวบ้าน มีความเชื่อในตำนานที่เล่าสืบต่อกันมาในท้องถิ่นว่า ชุมชนนี้เป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยาเมื่อครั้งที่เป็นราชธานี บริเวณที่เป็นแก่งแหลมนั้น เคยใช้เป็นที่ประหารนักโทษหรือที่เรียกว่า ย่านกุดหัว ซึ่งคนไทยนับถือพุทธศาสนามีความเชื่อว่า ไม่เหมาะแก่การสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัยในบริเวณดังกล่าว ดังนั้นย่านนี้จึงเป็นที่อยู่ของผู้ที่นับถือศาสนาอื่น คือ อิสลาม เรื่อยมา

ต่อมาหลังจากเสียกรุงให้กับพม่า กรุงศรีอยุธยามีสภาพกลายเป็นเมืองร้าง ชาวเมืองโดยเฉพาะมุสลิมในอยุธยาจำนวนมากถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยศึกที่พม่า จนถึงสมัยที่เจ้าพระยาจักรี ในขณะที่ดำรงยศเป็นเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ได้รวบรวมผู้คน กำลังพลเข้าตีจันทบุรีคืนจากพม่าได้ ก็เคลื่อนทัพกลับมายังพระนครศรีอยุธยา ครั้นเห็นว่า เมืองทรุดโทรมเกินกำลังจะซ่อมแซมใด ก็จึงได้โยกย้ายไปสร้างเมืองใหม่ที่กรุงเทพฯ คงมีแต่ชายหญิงชาวมุสลิมกลุ่มหนึ่งที่ตามทัพของเจ้าพระยาจักรีได้หลบซ่อนอยู่พำนักบริเวณหัวแหลมซึ่งเป็นบ้านเดิมก่อนเสียกรุง และได้มีลูกหลานสืบตระกูลเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน (บุญช่วย อรรถปักษ์ , สัมภาษณ์)

3.3 สภาพทั่วไปของชุมชน

ชุมชนมุสลิมหัวแหลมซึ่งเป็นชุมชนใหญ่ที่มีพื้นที่อยู่ด้านทิศเหนือของเกาะเมือง บริเวณที่เป็นจุดที่คลองเมืองหรือแม่น้ำลพบุรีไหลมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา ในระยะหลังจากที่มีการจัดการปกครองด้วยระบบบริหารราชการของกระทรวง เป็นส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น ทำให้พื้นที่ชุมชนต่าง ๆ ในพระนครศรีอยุธยา ถูกจัดแบ่งด้วยเขตการปกครองแทน และเมื่อมีการแบ่งเขตการปกครองดูแลรับผิดชอบใหม่ ก็ทำให้พื้นที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาและนอกเกาะเมืองบางส่วน ต้องอยู่ภายใต้การดูแลของหน่วยงาน 2 หน่วย คือ เทศบาลเมืองพระนครศรีอยุธยาและอำเภอพระนครศรีอยุธยา และชุมชนหัวแหลมได้ถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วนด้วยเช่นกัน คือ

ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าवासกรี อยู่ภายใต้การดูแลของเทศบาลเมืองนครศรีอยุธยา และชุมชนหัวแหลม ตำบลภูเขาทอง อยู่ภายใต้การดูแลของอำเภอพระนครศรีอยุธยา

พื้นที่ชุมชนหัวแหลม เขตตำบลท่าวาสกรี เป็นชุมชนที่มีประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวไทยมุสลิม รู้จักการทำหัตถกรรมปลาดิบสานจากใบลานกันเกือบแทบทุกหลังคาเรือน จนทำให้ชุมชนนี้มีความแตกต่างไปจากชุมชนอื่น ๆ ใกล้เคียง แม้กระทั่งชาวหัวแหลมในเขตตำบลภูเขาทองซึ่งมักจะถูกรู้จักว่าชาวภูเขาทอง ก็ไม่พบว่ามียาชีพหลักคือการสานปลาดิบสานเช่นชาวหัวแหลม คงมีเพียงบางบ้านเท่านั้นที่รู้จักและนิยมทำปลาดิบสาน

ถึงแม้ว่าบริเวณที่เรียกกันว่าชุมชนหัวแหลมจะมีอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่รวมถึง บางส่วนของตำบลภูเขาทอง และตำบลบ้านป้อมด้วย ดังที่ได้กล่าวถึงไว้แล้วในการวิจัยครั้งนี้ได้กำหนดขอบเขตพื้นที่ของการวิจัยจำกัดอยู่ในชุมชนหัวแหลม ที่อยู่ในเขตตำบลท่าวาสกรี โดยมีเทศบาลนครศรีอยุธยาเป็นหน่วยงานดูแลโดยตรง ด้วยเหตุผลสำคัญคือ ชุมชนหัวแหลม เขตตำบลท่าวาสกรีนี้ มีความหนาแน่นของผู้ผลิตปลาดิบสานจากใบลานมาก

3.3.1 ลักษณะทางกายภาพของชุมชน

ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าวาสกรี เป็นชุมชนหนึ่งที่อยู่ในเขตรับผิดชอบของเทศบาลนครศรีอยุธยา แต่เดิมเทศบาลนครศรีอยุธยา มีฐานะเป็นสุขาภิบาลเมืองกรุงเก่า ถูกยกฐานะขึ้นเป็นเทศบาลโดยพระราชกฤษฎีกาเมื่อ พ.ศ. 2478 2481 และ 2505 ตามลำดับ ปัจจุบันนี้มีพื้นที่ประมาณ 14 ตารางกิโลเมตร รับผิดชอบ 10 ตำบล (แผนที่หมายเลข 2) ได้แก่

1. ตำบลประตู่ชัย
2. ตำบลหอรัตนไชย
3. ตำบลท่าวาสกรี
4. ตำบลหัวรอ
5. ตำบลกะมัง
6. ตำบลบ้านเกาะ
7. ตำบลคลองสระบัว
8. ตำบลหันตรา
9. ตำบลคลองสวนพลู
10. ตำบลเกาะเรียน

เทศบาลนครศรีอยุธยา ได้ดำเนินการจัดแบ่งการปกครองในแต่ละตำบลออกเป็นชุมชนย่อยขึ้น รวมทั้งสิ้น 16 ชุมชน คือ

1. ชุมชนอาคารสงเคราะห์
2. ชุมชนวัดยม
3. ชุมชนวัดป่าโค
4. ชุมชนวัดมหาโลก
5. ชุมชนสวนสมเด็จ
6. ชุมชนวัดศรีสรรเพชญ์
7. ชุมชนศาลเจ้าแม่ทับทิม
8. ชุมชนแมกซิกโก
9. ชุมชนวัดพนัญเชิง
10. ชุมชนทำเนียบวัดประดู่และคลองทราย
11. ชุมชนวัดตองปุ
12. ชุมชนเกาะลอม
13. ชุมชนวัดขุนแสน
14. ชุมชนวัดวงษ์ฆ้อง
15. ชุมชนวัดศาลาปูน
16. ชุมชนหัวแหลม

สำหรับตำบลท่าเสาสุกรีนั้น ประกอบไปด้วย 3 ชุมชน ได้แก่ ชุมชนวัดศาลาปูน และชุมชนวัดวงษ์ฆ้อง และชุมชนหัวแหลม ซึ่งเป็นชุมชนที่ศึกษาวิจัยครั้งนี้ รวมทั้งสามชุมชนมีจำนวนประชากรตามทะเบียนราษฎรสำรวจเมื่อ ธันวาคม พ.ศ. 2540ทั้งสิ้น 8,035 คน เป็นชาย 3,949 คน เป็นหญิง 4,086 คน สำหรับชุมชนหัวแหลมได้ถูกจัดตั้งขึ้น ตามประกาศเทศบาลเพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน และให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนของตน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2535 เป็นต้นมา

3.3.2 อาณาเขตชุมชนหัวแหลม

ทิศเหนือ ติดกับ หมู่ที่ 1 ตำบลภูเขาทอง

ทิศตะวันออก ติดกับ ชุมชนวัดศาลาปูน และหมู่ 1 ตำบลคลองสระบัว

ทิศใต้ ติดกับ ตำบลประตูลำ

ทิศตะวันตก ติดกับ หมู่ที่ 6 ตำบลบ้านป้อม

3.3.3 จำนวนครัวเรือน

ชุมชนหัวแหลม มีจำนวนบ้านเรือนทั้งสิ้น 78 หลังคาเรือน มี 105 ครอบครั
(แผนที่ประกอบ หมายเลข 3)

3.3.4 จำนวนประชากรในชุมชน

แยกเป็น ชาย 147 คน หญิง 221 คน รวมทั้งสิ้น 368 คน และแยกตามอายุได้
ดังตารางที่ 1

3.3.5 สาธารณูปโภค

3.3.5.1 ไฟฟ้า เข้าสู่ชุมชนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2516

3.3.5.2 แหล่งน้ำเนื่องจากชุมชนได้ใช้น้ำประปาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2537 ก่อนหน้านั้น
และปัจจุบัน ยังต้องนำน้ำจาก 3 แหล่งมาเพื่อใช้สำหรับอุปโภคบริโภค คือ

1) คลองเมือง หรือแม่น้ำลพบุรีที่ไหลผ่านเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาทาง
ทิศเหนือไปบรรจบกับลำน้ำเจ้าพระยา

2) คลองมหานาค (ภาพประกอบที่ 1)

3) แม่น้ำเจ้าพระยา (ภาพประกอบที่ 2)

3.3.5.3 ถนน ในอดีตการคมนาคมในชุมชนใช้ทางน้ำเป็นหลัก ดังนั้นแทบทุก
บ้านจะต้องมีเรือไว้เป็นพาหนะ ปัจจุบันนี้ การคมนาคมทางเรือยังคงสะดวกและเข้าถึงชุมชนได้
โดยง่ายเช่นเดิม มีถนนลาลองเข้าสู่ชุมชนมานานแล้ว แต่ได้รับงบประมาณลาดยางโดยกรมชล
ประทานเข้าสู่ชุมชน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2535 เป็นต้นมา

3.3.6 เศรษฐกิจและการยังชีพ

จากการบอกเล่าของผู้อาวุโสของชุมชน (นางฉลวย มีพลกิจ , สัมภาษณ์) พบว่า ชาว
มุสลิมหัวแหลมซึ่งมีเชื้อสายแขกอาหรับ- เปอร์เซีย จะมีนิสัยชอบอาศัยอยู่ในแพหรือเรือตลอดทั้งปี
ไม่มีการสร้างบ้านเรือนเป็นที่อยู่อาศัยถาวรเช่นคนไทยพุทธทั่วไป ชาวมุสลิมจะอยู่อาศัยกันในเรือ
เครื่องเทศ หรือ เรือข้างกระดานกันทั้งครอบครัวมาเป็นเวลานานร่วมร้อยปี ยึดอาชีพขายของเร่ไป
ตามลำน้ำเป็นอาชีพหลัก สินค้าที่ขายเรียกว่า เครื่องเทศ เรือจึงทำหน้าที่เป็นทั้งบ้าน ยานพาหนะ
และร้านขายของ เรือชนิดนี้มีศัพท์เรียกเฉพาะว่า เรือข้างกระดาน (ประคอง อรรถปัทม์, สัมภาษณ์)

เรือข้างกระดาน (ภาพประกอบที่ 3) เป็นเรือแจวใช้ไม้แผ่นกระดาน ประกอบขึ้นเป็นตัว
เรือ ท้องเรือคล้ายเรือสำปั้นสวนแต่แบนกว่า และหางเสือกกว้างกว่าเรือสำปั้นสวนตอนกลาง มี

ประทุนแกร่งกรูดด้วยแผ่นกระดาษรางลิ้นหลังคาโค้งเล็กน้อย เพื่อเวลาฝนตก น้ำฝนจะได้ไม่ซังหลังคา
สังกะสี จึงเรียกว่าเรือข้างกระดาน หัวท้าย ตอนท้ายมีที่นั่งระหว่างเสาแก่งท้าย เพื่อให้คนนั่งถือ
หางเสือ คนท้ายต้องถือท้ายไปด้วย มองแล้วเป็นธรรมชาติมาก

เรือข้างกระดานนับว่าเป็นเรือที่สวยงามชนิดหนึ่งในประเภทเรือค้าขาย มีรูปร่างสวยงามกว่า
เรือกระแซงเพราะมีขยายยกทั้งหัวและท้าย มีแจวหัวและแจวท้ายแต่ไม่ใหญ่นัก ขนาดกระทัดรัด
ขนาดยาวประมาณ 8-9 เมตร กว้าง 2 เมตร มีแอกหัวท้าย ที่ท้ายเรือติดหางเสือ ปัจจุบันนี้ เรือ
ข้างกระดานเกือบไม่มีให้เห็นอีกแล้ว เนื่องจากการเดินเรือค้าขายในแบบดั้งเดิมมีการเปลี่ยนแปลง
ไป (ไพฑูริย์ ขาวมาลา, 2539 : 37)

เรือข้างกระดานที่เป็นร้านขายของของชาวมุสลิมหัวแหลมนั้น ถูกใช้เป็นเรือขายสินค้ามา
โดยตลอด (ภาพประกอบที่ 4) เครื่องเทศนั้นมีหลายอย่าง เช่น เครื่องใช้ในครัว กระชอน ถ้วย
ชาม ช้อน กระต่ายขูดมะพร้าว หม้อ ถังน้ำ ข้าวสาร หวดนึ่งข้าวเหนียวและเครื่องใช้ในบ้าน เพล
ญวน รวมทั้งผ้าผ่อนท่อนสไบ ฯลฯ รวมไปถึง ฆฎาโบราณ และปลาตะเพียนโบราณด้วย ดังนั้น
ขนาดของเรือจึงต้องใหญ่พอสมควร โดยมากมีขนาดบรรทุกประมาณ 2 ตัน

การค้าขายทางน้ำมีการขึ้นล่องเรือค้าขายกันเป็นกลุ่ม แวะพักค้างตามจุดต่าง ๆ ใน
ลักษณะที่เรียกว่า ค้ำที่ไหนกินนอนที่นั่น ด้วยความเคยชินกับชีวิตและความเป็นอยู่แบบเรียบง่าย เมื่อ
ขึ้นไปขายของทางเหนือ ไปจนถึงจังหวัดอุทัยธานี นครสวรรค์ ปากน้ำโพ ล่องได้ลงไปถึง
สมุทรสงคราม เมื่อสินค้าหมดลง ก็จะล่องไปซื้อของจากแหล่งสินค้า หรือตลาดใหญ่ ๆ ใน
กรุงเทพ ฯ มาขายใหม่ แต่ในระหว่างออกเรือเร่ค้าขาย ชาวมุสลิมส่วนใหญ่จะใช้เวลาวางसानปลา
ตะเพียนโบราณขึ้น ทาสีแล้วห้อยแขวนไว้ไว้ในเรือ จัดได้ว่าเป็นสินค้าที่ผลิตได้เองในครัวเรือน
ไม่ต้องซื้อหามา ต่างไปจากสินค้าเครื่องเทศอื่น ๆ

ชาวบ้านหัวแหลมกลุ่มนี้อาศัยอยู่ในเรือเรื่อยมา บางคนที่ไม่ได้ออกเรือค้าขาย ก็ปักหลัก
แหล่งสร้างแพขึ้นที่ริมฝั่งแม่น้ำจนกลายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ขึ้น จนกระทั่งเมื่อประมาณ 40 ปี
ที่ผ่านมา (ราวปี พ.ศ. 2500) จึงได้มีการทยอยโยกย้ายออกจากแพมาสร้างบ้านเรือนถาวรอยู่บน
บก เนื่องจากต้องการความเป็นหลักแหล่งแน่ชัด ประกอบกับมีทรัพย์สินเงินตราเพียงพอที่จะซื้อหา
ที่ดิน ปลุกสร้างบ้านเรือนอยู่บนฝั่งแม่น้ำด้านนอกเกาะเมืองเป็นจำนวนหลายครัวเรือน

ภายหลังที่ชาวมุสลิมกลุ่มนี้ได้โยกย้ายขึ้นมาสร้าง เรือนแพ หรือบ้านเรือนยกใต้ถุนสูงอยู่
บนฝั่งแม่น้ำแล้ว (ภาพประกอบที่ 5) ก็ยังคงยึดอาชีพค้าขายเป็นอาชีพหลักอยู่ ปลาตะเพียนเป็น
สินค้าที่นำติดตัวมาด้วย ถึงแม้ว่าจะอาศัยอยู่บนเรือนแพแล้วก็ตาม พื้นที่ส่วนหนึ่งของแพยังถูกใช้
เป็นบริเวณसानตัวปลา เขียนลาย ลงสี แต่ในระยะต่อมา หลังจากที่อยู่เป็นหลักแหล่งแล้ว
เด็กและคนรุ่นใหม่ก็ได้เริ่มเข้ารับการศึกษาในระบบโรงเรียนมากขึ้น แต่ก็ยังใช้เวลาว่างฝึกหัดसान

ปลา ภายหลังจากมาได้เติบโตไปประกอบอาชีพรับจ้างเอกชน รับราชการ และค้าขายธุรกิจส่วนตัวมากขึ้น การสานปลาตะเพียนก็จำกัดอยู่ในกลุ่มแม่บ้านและผู้ว่างงานประจำ ประกอบกับชาวมุสลิมกลุ่มนี้ไม่นิยมประกอบอาชีพกสิกรรมแต่อย่างใด ดังนั้นแทบทุกครัวเรือนจึงมีผู้รู้จักวิธีการสานปลาตะเพียน บ้างก็ยึดเป็นอาชีพหลัก บ้างก็ทำเป็นอาชีพเสริมมาอย่างต่อเนื่อง

3.3.6 ครอบครัวและเครือญาติ (ภาพประกอบที่ 6)

ลักษณะครอบครัวของชาวมุสลิมหัวแหลม มีทั้งครอบครัวเดี่ยวและครอบครัวขยาย โดยเฉลี่ยแล้ว ครอบครัวหนึ่งมีสมาชิกประมาณ 5 คน ประกอบด้วยคน 3 รุ่น เมื่อมีการแต่งงานสร้างครอบครัวใหม่ ยังนิยมอยู่ร่วมกับครอบครัวเดิม ชาวมุสลิมหัวแหลมมักมีบุตรมากเนื่องจากข้อห้ามทางศาสนามีให้คุมกำเนิด

ความสัมพันธ์ในครอบครัวมีลักษณะใกล้ชิดสนิทสนม เช่นเดียวกันกับครอบครัวไทยในชนบททั่วไป และพบว่าในชุมชนมีความเกี่ยวข้องเป็นเครือญาติกันอยู่มาก เห็นได้จากนามสกุลเดียวกัน นอกจากนี้แล้ว ชาวมุสลิมหัวแหลมยังให้ความสำคัญกับญาติพี่น้อง และเพื่อนบ้านมาก เช่น การหยุดภารกิจการทำงานเพื่อไปร่วมช่วยพิธีแต่งงานของสมาชิกในชุมชน ในลักษณะของการเอาแรง เป็นไปอย่างสม่ำเสมอ เป็นต้น

3.3.7 การจัดระเบียบทางสังคม

ชุมชนหัวแหลมอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของเทศบาลเมืองนครศรีอยุธยา มีคณะกรรมการชุมชนเป็นองค์กรที่ได้รับมอบหมายจากเทศบาลให้ดูแลปกครอง มีสำนักงานอยู่ที่ทำการชุมชนหัวแหลม โดยคณะกรรมการชุมชนถูกเลือกขึ้นจากสมาชิกในชุมชน มีนโยบายคือเพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน ให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนของตนเอง อันเป็นการป้องกันและช่วยกันแก้ไขปัญหาของชุมชน เสริมสร้างความร่วมมือระหว่างเทศบาลและชุมชน คณะกรรมการชุมชนจะต้องผ่านการสรรหาโดยกระบวนการเลือกตั้งแบบประชาธิปไตย มีวาระครั้งละ 2 ปี ประกอบด้วย กรรมการที่ปรึกษา 3 คน และกรรมการอีก 15 คน รวมทั้งสิ้น 18 คน

3.3.8 ศาสนา (ภาพประกอบที่ 8 และ 9)

ชาวมุสลิมหัวแหลมส่วนใหญ่ ร้อยละ 90 นับถือศาสนาอิสลาม ที่เหลือนับถือพุทธศาสนา มีมัสยิด 1 แห่ง ชื่อดารุสซุนนะห์ โต๊ะอิหม่าม ชื่อ สมมาตร มีพลกิจ เป็นทั้งผู้นำศาสนาและผู้อาวุโสของชุมชน เด็กทุกคนเมื่อถึงวัยเรียนจะต้องเรียนอ่านภาษาอาหรับ เพื่อศึกษาคัมภีร์อัล-

กูรอ่านควบคู่ไปด้วย คติและความเชื่อส่วนใหญ่จึงเป็นไปตามบทบัญญัติของศาสนาอิสลาม อาทิ กำหนดว่ามุสลิมต้องไม่นับถือรูปเคารพ หรือบูชาวัตถุสิ่งของใด ๆ ต้องไม่คุมกำเนิด ไม่นำเอาเงินทองไปแสวงหาผลกำไรจากการออมเงินฝากธนาคาร เล่นแชร์ และปล่อยเงินกู้ เป็นต้น

3.3.9 ประเพณีและความเชื่อ

เนื่องจากชุมชนหัวแหลม มีประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวไทยมุสลิม ดังนั้น ประเพณีและกิจกรรมที่มีขึ้นส่วนใหญ่ จึงเป็นประเพณีเนื่องในศาสนา ซึ่งมีการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับคนในสังคมหัวแหลม

3.3.9.1 การเกิด วัฒนธรรมการเกิดของชาวหัวแหลม ในปัจจุบันคล้ายกับชาวไทยพุทธทั่วไป มีการฝากครรภ์ที่โรงพยาบาล ระวังรักษาสุขภาพให้สมบูรณ์ จนคลอด เมื่อคลอดแล้ว จะมีการเชิญญาติผู้ใหญ่ และผู้อาวุโสในชุมชน หรือที่เรียกว่า โต๊ะอิหม่าม มาทำพิธีโกนผมไฟ รวมทั้งตั้งชื่อภาษาอาหรับให้เด็ก ในพิธีจะมีการอ่านคัมภีร์ อัลกุรอ่าน ด้วย

3.3.9.2 การแต่งงาน การแต่งงานของชาวหัวแหลมก็ไม่ต่างจากไทยพุทธมากนัก ชาวหัวแหลมถือว่า การแต่งงานเป็นการทำหน้าที่ของมุสลิม ในการสืบสายตระกูล คนมุสลิมยึดถือเชื่อมั่นในญาติพี่น้อง การแต่งงานจึงถือว่าเป็นการขยายวงศ์วานเครือ แม้ว่าตามหลักศาสนาจำเป็นต้องแต่งงานกับคนร่วมศาสนาเท่านั้น แต่ชาวหัวแหลมหลายคนก็แต่งงานกับคนต่างศาสนา และบางครอบครัวสามีก็สามารถมีภรรยามากกว่า 1 คนได้ตามบทบัญญัติของศาสนาอิสลาม แต่ก็เป็นที่ไปต่อเมื่อสามารถให้ความยุติธรรมกับภรรยาทั้งสิ้นได้ อย่างเท่าเทียมกัน ประเพณีการแต่งงานที่ทำกันมา เริ่มตั้งแต่มีการสู้ขอ หมั้น แห่ขันหมาก แต่งงาน และงานเลี้ยง แต่ดูเหมือนว่าแต่ละขั้นตอนจะเรียบง่ายไม่ยุ่งยากมากนัก

3.3.9.3 การตาย เมื่อมีบุคคลหรือสมาชิกในครอบครัวเสียชีวิตลง ญาติพี่น้องจะไปแจ้งให้ทางมัสยิดทราบ มัสยิดทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางกระจายข่าวไปยังชุมชนใกล้เคียง ขึ้นขั้นตอนต่อจากนั้น เริ่มจากการอาบน้ำศพ โดยผู้ที่อาบน้ำต้องเป็นเพศเดียวกันกับผู้ตาย หลังจากนั้น โต๊ะอิหม่ามเป็นผู้ห่อศพด้วยผ้าขาว ก่อนห่อจะให้ญาติมาดูหน้าศพครั้งสุดท้าย เพื่อขอขมาศพ โรยศพด้วยเครื่องหอม จากนั้นจึงทำพิธีละหมาดให้แก่ศพ ก่อนนำศพวางบนแคร่ ห่อลงในลังในหีบศพ แล้วนำไปฝังในสุสาน ที่เรียกว่า กูโบ พิธีฝังศพกระทำตามศาสนบัญญัติ คือต้องทำให้เสร็จภายใน 24 ชั่วโมงหลังจากเสียชีวิต ห้ามเผาศพโดยเด็ดขาด

3.3.9.4 การละหมาด ถือเป็นศาสนกิจที่สำคัญยิ่งของชาวมุสลิมหัวแหลม ปกติแล้วจะทำพิธีละหมาดวันละ 5 ครั้งเป็นประจำทุกวัน เมื่อถึงเวลาละหมาดจะได้ยินเสียงตามสายสวดคำละหมาดดังไปทั้งชุมชน ผู้ที่ไม่เข้าละหมาดถือว่าเป็นมุสลิมไม่สมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม

มุสลิมหัวแหลมบางรายก็ไม่เคร่งครัดนัก การละหมาดยังกระทำในโอกาสต่าง ๆ กันไปอีก ได้แก่ ละหมาดวันศุกร์ สำหรับผู้ชาย ละหมาดให้คนตาย ละหมาดให้เกียรติแก่มัสยิด ละหมาดในวัน ตรีษหลังจากสิ้นสุดการถือศีลอดในเดือนรอมดอน เป็นต้น

3.3.9.5 การถือศีลอด เป็นการงดเว้นจากการบริโภคอาหาร เครื่องดื่ม ร่วม ประเวณี โดยต้องรักษาร่างกาย คำพูด และจิตใจให้ผ่องใส ปราศจากการทำชั่ว ตั้งแต่พระอาทิตย์ ขึ้นจนลับขอบฟ้า ในแต่ละปี ชาวหัวแหลมจะถือศีลอดคนละ 1 เดือน(ประมาณ 30 วัน) ตรงกับ เดือนที่ 9 ของฮิจเราะห์ศักราช หรือที่เรียกว่า เดือนรอมดอน ในคืนก่อนวันแรกของการถือศีล อด จะมีการทำบุญที่มัสยิด อ่านคัมภีร์อัลกุรอาน นำอาหารมาเลี้ยงกัน ในช่วงเดือนรอมดอน แต่ละบ้านจะเตรียมอาหารไว้เพื่อรับประทานได้วันละ 2 มื้อ คือ มื้อก่อนสว่าง และมื้อหลังพระ อาทิตย์ตกแล้วเท่านั้น

3.3.9.6 การทำบุญออกบวช วันตรีษของอิสลามมี 2 วัน คือ วันตรีษอีดิลฟิตรี (ออกบวชเล็ก) และวันตรีษอีดิลอัฎฮา (ออกบวชใหญ่) วันออกบวชเล็กนั้นเป็นวันรื่นเริงแห่ง การเฉลิมฉลองหลังจากการถือศีลอดครบ 1 เดือน ในวันที่ ชาวมุสลิมหัวแหลมจะพากันสวมใส่เสื้อผ้าเครื่องแต่งกายชุดใหม่ ไปร่วมกันละหมาดที่มัสยิด บริจาคทาน ไปเยี่ยมสุสาน และพบปะญาติ พี่น้อง หรือไปพักผ่อน ส่วนวันออกบวชใหญ่ เป็นวันฉลองรื่นเริงอีกครั้งหลังจากวันออกบวชเล็ก ไปประมาณ 70 วัน เป็นช่วงที่ทั่วโลกกระทำพิธีฮัจย์ที่เมืองเมกกะ มีกิจกรรมคล้ายคลึงกับวัน ออกบวชเล็ก

บทที่ 4

ปลาตะเพียนโบราณในชุมชนหัวแหลม

ปลาตะเพียนโบราณนั้น จัดได้ว่าเป็นงานหัตถกรรมที่มีกำเนิดขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการของผู้ผลิต และมีจุดกำเนิดขึ้นเช่นเดียวกันกับงานหัตถกรรมอื่น ๆ คือการทำด้วยฝีมือ การช่าง หัตถกรรมเกิดขึ้นเมื่อถึงระยะที่มนุษย์มีการวิวัฒนาการขึ้น อยู่ร่วมกันเป็นสังคม รู้จักการใช้เทคโนโลยีช่วยแสวงหาอาหารได้อย่างเพียงพอ ไม่ขาดแคลน จนทำให้มีเวลาว่างพอที่จะคิดสร้างสรรค์งานอื่น ๆ ขึ้น เป็นไปตามความถนัด ความสามารถในการผลิต ซึ่งเป็นรูปแบบเบื้องต้นของการแบ่งงานกันทำในสังคม โดยทั่วไปงานหัตถกรรมมักเกิดขึ้นจากการที่มนุษย์กลุ่มหนึ่งที่มีอาจ ฝีมือในการประดิษฐ์สิ่งของเครื่องใช้ใด ๆ ขึ้นจากวัสดุที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และอาจได้ทดลองสร้างสรรค์งานชิ้นซ้ำๆจนเกิดความชำนาญ จนสามารถเรียนรู้ถึงคุณสมบัติของวัสดุดิบ รู้จักเลือกสรรให้เหมาะสมกับหน้าที่ประโยชน์ใช้สอย นำเทคโนโลยีที่คิดค้นขึ้นเข้ามาช่วยพัฒนางานหัตถกรรม นั้นให้ได้คุณภาพยิ่งขึ้น ประเภทของหัตถกรรมจึงมีอยู่หลากหลาย ตามแต่มนุษย์ผู้สร้างสรรค์จะคิด และพัฒนารูปแบบขึ้น การสร้างสรรค์เช่นนี้ก็เพื่อตอบสนองความต้องการของจิตใจ เป็นไปตาม คตินิยมความเชื่อ และสอดคล้องกับหน้าที่การใช้งานในชีวิตประจำวันได้อย่างกลมกลืน กระบวนการที่ผู้ผลิตสามารถถ่ายทอดวิธีการผลิตงานฝีมือจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นต่อไปได้ ในลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการสืบทอดงานหัตถกรรมให้คงอยู่แม้เวลาจะผ่านไป

ปลาตะเพียนโบราณของชุมชนหัวแหลมนั้น เมื่อแรกผลิตเป็นงานหัตถกรรมที่ถูกประดิษฐ์ขึ้นจากผู้ที่มีความคิดสร้างสรรค์ เพื่อตอบสนองความต้องการทางจิตใจของผู้ผลิตและเพื่อใช้สอย ประโยชน์ แต่ต่อมาจึงได้พัฒนากลายมาเป็นงานศิลปะหัตถกรรม ซึ่งเป็นที่ต้องการและสนใจของคนกลุ่มอื่น ด้วยรูปลักษณ์ สีสันทที่สวยงาม สะดุดตา ดังนั้นการศึกษากระบวนการผลิตปลาตะเพียนโบราณ จึงเป็นทางหนึ่งซึ่งจะทำให้สิ่งประดิษฐ์จากฝีมือของคนไทยที่มีคุณภาพ ได้รับการบันทึกไว้ ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงหรือสูญหายเลือนไป

4.1 แรงงานการผลิต

ครอบครัวของชาวไทยมุสลิมหัวแหลม ส่วนใหญ่ประกอบด้วยสมาชิกในครอบครัว จำนวนไม่เกิน 3 รุ่น ได้แก่รุ่นปู่ย่าตายาย พ่อแม่ และลูก ในเรือนแพ หรือบ้านเรือนหลังหนึ่ง อาจประกอบด้วยหลายครอบครัวอาศัยอยู่ร่วมกัน ซึ่งแต่ละครอบครัวมีการประกอบอาชีพต่าง ๆ กันไปตามความรู้ ความสามารถ และความถนัด จากการสอบถาม ปัจจุบันนี้พบว่าประมาณ 1 ใน

3 ของจำนวนสมาชิกในแต่ละครอบครัว ยังคงมีความสามารถในการทำปลา และแต่จำนวนนั้น มีเพียงไม่ถึงครึ่งหนึ่งที่สามารถผลิตปลาตะเพียนได้ด้วยฝีมือตนเอง อย่างครบทุกขั้นตอนของกระบวนการผลิต

ในช่วงเวลาที่ชาวหัวแหลมส่วนใหญ่ยังอาศัยอยู่ในเรือเครื่องเทศ หรือเรือนแพ ตามสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและบริเวณคลองเมือง ยังไม่นิยมปลูกเรือนในที่ดินอาศัยเป็นหลักแหล่งแน่นอน เช่นทุกวันนี้ การผลิตปลาตะเพียนสานเป็นเพียงช่องทางหนึ่งในการเพิ่มรายได้ให้กับครอบครัว นอกเหนือจากการขายสินค้าเครื่องเทศทั่วไป เพราะว่าปลาตะเพียนเป็นสินค้าที่ผลิตได้เองโดยแรงงานในครอบครัว ต้นทุนการผลิตไม่มาก ชาวหัวแหลมจึงไม่นิยมไปรับซื้อจากผู้ผลิตอื่น ๆ ประกอบกับเป็นสินค้าที่ราคาขายไม่สูง หากรับซื้อจากผู้ผลิตรายอื่นมาขายต่อ ก็ไม่สามารถขายได้ในราคาที่ได้กำไรดี (ประคอง อรรถปักษ์, สัมภาษณ์)

จนในเวลาต่อมาได้โยกย้ายขึ้นมาอยู่ในที่ดินของตนเองบนฝั่ง การผลิตปลาตะเพียนโบราณยังคงไม่สูญหายไป ถึงแม้ว่าจะไม่ได้สานปลาเป็นการฆ่าเวลาเช่นขณะที่ต้องเรือค้าขาย แต่ชาวหัวแหลมก็ยังเห็นคุณค่าของใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ช่วงเวลาสานปลาในแต่ละวัน ก็คือช่วงที่ว่างจากภารกิจหุงหาอาหาร ซักผ้า และงานบ้านอื่น ๆ ซึ่งไม่ต่างไปจากชีวิตในเรือเท่าใด

รูปแบบการสานปลาในปัจจุบันนี้ อาจแตกต่างไปจากในระยะเวลาที่อาศัยอยู่ในเรือ ซึ่งเป็นการทำเองขายเอง มาเป็นรูปแบบของการแบ่งงานกันมากขึ้น พบว่าผู้ผลิตปลาในแต่ละครอบครัวสามารถผลิตปลาได้มากขึ้น ขึ้นอยู่กับจำนวนเงินทุนที่มีซึ่งจะถูกนำไปซื้อวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ใช้ผลิตปลาจากท้องตลาด ผู้ผลิตแต่ละรายจะเลือกผลิตส่วนประกอบของปลาตามความถนัด เช่น ผู้ผลิตที่มีความสามารถในการสาน บ้านหนึ่งอาจสานเฉพาะตัวแม่ปลา อีกบ้านหนึ่งอาจสานเฉพาะกระโجم โดยจะไม่ลงสีส่วนประกอบทั้งสอง ขณะเดียวกันบ้านที่มีความสามารถในการทาสีตัวปลา หากมีทุนพอจะซื้อสี ฟุ้งกัน ก็จะซื้อมาทำเฉพาะลงสีตัวปลา ดังนั้น ผู้ที่จะสามารถเชื่อมต่อแต่ละกระบวนการผลิตให้ออกมาเป็นปลาตะเพียนสาน คือ นายทุน ซึ่งมีกำลังซื้อส่วนประกอบต่าง ๆ มาเก็บไว้ และส่งต่อให้กับชาวบ้านคนอื่นรับชิ้นส่วนต่าง ๆ ไปทำต่อเพื่อประกอบเป็นปลาตะเพียนโบราณจนเสร็จสมบูรณ์ การทำปลาขายส่วนใหญ่จึงขึ้นอยู่กับนายทุน นายทุนจึงมีบทบาทมากขึ้นในกระบวนการผลิตปลา

ในกรณีของครอบครัวนางวันทนี มีพลกิจ ซึ่งถือว่าเป็นผู้ที่ยึดอาชีพสานปลาตะเพียนมานานคนหนึ่ง ในชุมชนหัวแหลม ปัจจุบันนี้ ถือว่าเป็นนายทุนคนหนึ่งในชุมชนหัวแหลม เล่าให้ฟังว่า ได้ใช้ชีวิตอยู่ในเรือนแพมาตั้งแต่จำความได้ พบเห็นมารดาทำปลาตะเพียนสานเป็นประจำ ทั้งบิดาและมารดานำออกไปขายเป็นสินค้าทางเรือในบริเวณตลาดหัวรอ การค้าขายทางเรื่อนั้นถือว่าเป็นอาชีพหลักของครอบครัว จนถึงวัยเรียน อายุประมาณ 10 -12 ปี ก็ได้เข้าเรียนที่โรงเรียน

ใกล้บ้าน หลังเลิกเรียน พอกลับมาถึงบ้าน ก็ใช้เวลาที่เหลืออยู่ฝึกหัดสานปลา โดยแม่เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ ด้วยการทำให้ดูเป็นตัวอย่าง ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่ได้เรียนรู้วิธีทำปลา และทำต่อเนื่องมาอย่างจริงจังจนถึงทุกวันนี้ เช่นเดียวกันกับลูกสาวลูกชายบ้านอื่น ๆ ที่รุ่นราวคราวเดียวกัน ก็มักจะได้รับการฝึกหัดสานปลาในช่วงวัยเรียนเช่นเดียวกัน และรายได้จากการสานปลาที่เล็ก ๆ ใด้รับก็เป็นเงินที่น่าพึงพอใจหรือประมาณ 5 เท่าของเงินค่าขนมในแต่ละวัน

“...ตอนเด็ก ๆ ไปเรียนหนังสือได้เงินวันละ 25 สตางค์ ไม่พอใช้ ก๊วยเตี้ยวชามละ 50 สตางค์ อาศัยว่าเป็นคนทำปลา ได้เร็ว กลับมาบ้านว่างก็นั่งทำ จึงมีรายได้พิเศษจากปลาเยอะ บางวันรวมแล้วได้ถึง 1.25 บาทก็มี ...”

ชาวชุมชนหัวแหลม เป็นกลุ่มคนที่ให้ความสำคัญกับการศึกษาอย่างมากชุมชนหนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า เด็ก ๆ ได้รับการศึกษาอย่างน้อยในระดับโรงเรียนกันเป็นจำนวนมากตลอดมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แต่การฝึกฝนทำปลาตะเพียนสาน ก็เป็นบทเรียนนอกโรงเรียนที่ถ่ายทอดกันมาอย่างไม่ขาดสาย จนอาจกล่าวได้ว่าประมาณ 30 - 40 ปีมาแล้ว มีภาระหน้าที่หนึ่งที่บิดามารดา ชาวหัวแหลมพึงกระทำคือการถ่ายทอดความรู้ในการสานปลาให้กับบุตรหลาน (ภาพประกอบที่ 24) แม้ว่าจะเป็นการเรียนรู้ที่ไม่เคยปรากฏอยู่ในหลักสูตรการเรียนการสอนของโรงเรียนก็ตาม

การสำรวจแรงงานการผลิตปลาตะเพียนที่มีอยู่ในชุมชนหัวแหลมทุกวันนี้ ซึ่งพบว่ามีจำนวนจำนวนไม่มากนัก โดยวิธีการสุ่มตัวอย่างผู้ที่ทำปลาจำนวน 30 คนในหมู่บ้าน พบว่ามีตั้งแต่วัยกลางคนกลุ่มอายุประมาณ 30 ปีขึ้นไป ดังตารางที่ 5

4.2 กระบวนการผลิตปลาตะเพียนโบราณของชุมชนหัวแหลม

4.2.1 วัตถุดิบและอุปกรณ์

วัตถุดิบและอุปกรณ์ที่ใช้ในการสานปลาตะเพียน ที่สำคัญ ๆ มีอยู่เพียงไม่กี่ชนิด ส่วนใหญ่เป็นเครื่องใช้ที่หาได้ทั่วไป แต่วัสดุสำคัญที่สุดและจะขาดเสียไม่ได้ คือ ลาน

ในบรรดางานหัตถกรรมไทยนั้นเคยมีผู้ทำการรวบรวมและแยกประเภทไว้ ได้แก่ ผ้าและผลิตภัณฑ์จากผ้า เครื่องจักสานไม้ไผ่และหวาย เครื่องรัก เครื่องปั้นดินเผา เครื่องโลหะ เครื่องไม้ เครื่องหนัง อัญมณีและเครื่องประดับ ผลิตภัณฑ์จากเปลือกหอย เขาสัตว์ กระจุก และกะลามะพร้าว ผลิตภัณฑ์กระดาษ ดอกไม้แห้ง ผลิตภัณฑ์จากเส้นใยพืช และผลิตภัณฑ์อื่น ๆ รวมทั้งหมด 13 ประเภท ปลาตะเพียนโบราณ จัดอยู่ในกลุ่มที่เรียกว่า ผลิตภัณฑ์จากเส้นใยพืช หรือใช้เส้นใยพืชเป็นวัตถุดิบ ซึ่งวัตถุดิบประเภทนี้มีอยู่มากมายหลายชนิด ขึ้นอยู่กับสภาพภูมิประเทศ

และภูมิอากาศของแต่ละท้องถิ่น ส่วนของพืชที่สามารถนำมาทำผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ได้ คือ ใบ ลำต้น ราก และผล ซึ่งส่วนของลานที่นำมาใช้ทำปลาดิบสวนคือ ใบ

4.2.1.1 ลาน เป็นพันธุ์ไม้ตระกูลปาล์ม (PALMAE) จัดอยู่ในวงศ์ Corypha เป็นพืชใบเลี้ยงเดี่ยว ขึ้นต้น มีถิ่นกำเนิดในเมืองร้อน ไม่ขึ้นแพรวหลายนัก ส่วนใหญ่ชอบขึ้นในที่ที่มีอากาศร้อนชื้น ฝนตกมาก เป็นไม้ที่ทนต่อสภาพอากาศได้ดี อายุยืนนับร้อยปี ต้นแก่จะออกดอกเป็นช่อใหญ่ตรงส่วนยอดของลำต้น ไม้ลานออกดอกได้เพียงครั้งเดียว เมื่อออกดอกและมีผลแล้ว ต้นจะแห้งเหี่ยวตายในปีต่อมา ในเอเชียมีอยู่ด้วยกัน 5-8 ชนิด ส่วนประเทศไทยมีต้นลานขึ้นอยู่ 3 ชนิด คือ

1) ลานวัด (Corypha umbraculifera หรือ Tatipot palm) เป็นไม้พันธุ์ต่างประเทศ มีถิ่นกำเนิดมาจากศรีลังกาเข้ามาพร้อมกับพุทธศาสนา นิยมปลูกทั่วไปตามวัดต่าง ๆ เพื่อเป็นไม้ประดับทั่วไป จึงมักจะเรียกว่า ลานวัด

2) ลานพื้นเมืองของไทย (Corypha lecomtei Becc) มีชื่อเรียกต่างกัน เช่น ลานดำ ลานขาว ลานพร้าว เป็นลานชนิดที่ใช้ทำเครื่องจักสาน แหล่งที่มีมากที่สุดคือในเขตอุทยานแห่งชาติทับลาน จังหวัดปราจีนบุรี นอกจากนั้นพบบ้างแต่ไม่มากในเขตจังหวัดนครปฐม ลพบุรี สระบุรี ตาก และพิษณุโลก

3) ลานพรุ (Corypha eleta) ชอบขึ้นในบริเวณ ดินพรุ มีมากทางภาคใต้ ประเทศไทย แถบจังหวัดกระบี่ พังงา สงขลา และนครศรีธรรมราช ยอดลานอ่อนของลานชนิดนี้จะนำไปใช้ทำผลิตภัณฑ์หางอน (ยอดลาน นำมาฉีกเป็นชิ้นเล็กแล้วจึงแช่น้ำและชุคผิวใบออก จากนั้น นำมาสานเป็นเส้นใย ตากให้แห้ง ปั่นเป็นเส้นคล้ายเส้นด้าย เรียกว่า ทอวะ นำไปทอเป็นแผ่นเรียกว่า หางอน แต่เดิมชาวประมงทอเป็นรูปสามเหลี่ยมสำหรับต่อปลายอวน ใช้จับกุ้งทำกะปิ ปัจจุบันนำมาประดิษฐ์เครื่องใช้ เช่น กระเป๋า หมวก ฯลฯ)

ต้นลานส่วนใหญ่จะขึ้นเองตามธรรมชาติและรวมตัวกันเรียกว่า ป่าลาน (ภาพประกอบที่ 10) ซึ่งเป็นป่าดงดิบแล้งที่หาดูได้ยาก มีอยู่เฉพาะในบางพื้นที่เท่านั้น ในอดีตป่าลานเคยมีขึ้นอยู่ในประเทศไทยอย่างสมบูรณ์และสวยงาม ปัจจุบันได้ถูกทำลายไปมาก ป่าลานที่สมบูรณ์ที่สุดในขณะนี้ คือ ที่บ้านทับลาน บ้านขุนศรี บ้านบุพราหมณ์ บ้านวังมืด ตำบลบุพราหมณ์ อำเภอนาดิน จังหวัดปราจีนบุรี นอกจากนั้นยังมีอยู่บ้างที่บ้านท่าฤทธิ ตำบลวังม่วง อำเภอมวกเหล็ก จังหวัดสระบุรี และตำบลมะนาวหวาน อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี ทั้งสามแหล่งนี้เป็นแหล่งลานในภาคกลาง ส่วนลานพรุขึ้นอยู่มากทางภาคใต้ เช่น ที่อำเภอเชิงใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เป็นต้น

มนุษย์รู้จักใช้ประโยชน์จากลานมานานแล้ว เห็นได้จากมีการทำผลิตภัณฑ์จากไบลานขึ้นในประเทศไทยเป็นระยะเวลาหลายร้อยปีแล้ว ลานนั้นมีประโยชน์หลายอย่าง ได้แก่

1. ในอดีตสมัยที่ยังไม่มีการทำกระดาษเขียนหนังสือนั้น ใช้ลานอ่อนเป็นที่จารึกหรือจารอักษรเรื่องราวต่าง ๆ ในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ เรียกว่าคัมภีร์ไบลาน รวมทั้งบันทึกประวัติต่าง ๆ กวีนิพนธ์ ซึ่งเรียกว่าหนังสือไบลาน มักพบว่ามีค่าสำคัญทางประวัติศาสตร์ไทยอย่างยิ่ง สามารถเก็บไว้ได้นานหลายร้อยปี เช่น คัมภีร์ “ติงสนิบาตกุสราชาดก” จารึกด้วยอักษรธรรมล้านนา สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2014 ถือว่าเป็นคัมภีร์ไบลานเก่าแก่ที่สุดซึ่งยังคงสภาพอยู่มาจนถึงทุกวันนี้ ตามคติความเชื่อของคนไทยจะนิยมสร้างคัมภีร์ไบลานในพุทธศาสนา ถวายไว้เป็นสมบัติของวัด เพื่อหวังได้บุญในกาลข้างหน้า ปัจจุบันการทำไบลานเพื่อจารหนังสือทางพุทธศาสนามีเหลืออยู่น้อยมาก
2. ไบลานเก่าทำวัสดุขมุงหลังคาและฝาบ้านสำหรับกันแดดฝน ตัวก้านใบทำชื่อ แป่ ลำต้นที่ตายแล้วทำครกและสาก หรือผลิตภัณฑ์เครื่องใช้ในครัวเรือน
3. ผลและรากใช้ฝนรับประทานเป็นสมุนไพรรักษาโรค แก้ก้อนใน ขับเหงื่อ ไบลานเผาไฟทำเป็นยาใช้ดับพิษแก้อักเสบ ฟกช้ำ บวม เรียกว่า ยามหาหิงค์
4. ไบลานอ่อน ลานอ่อนเมื่อตากแห้งแล้ว จะมีสีขาวนวล เนื้อเหนียว สามารถจักตอกเป็นเส้น ๆ ได้ ย้อมสีติด มอดแมลงไม่ค่อยกิน ถ้ามีการเก็บรักษาดี จะมีอายุยาวนานนับร้อยปี นิยมนำมาใช้เป็นวัสดุจักสาน โดยต้องนำมาผ่านกระบวนการเถียด ฟอก ย้อมสี ตามแต่ความต้องการที่จะใช้ประโยชน์

ปัจจุบันได้มีการพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์ไบลานอย่างหลากหลาย เช่น แผ่นนามบัตร ที่คั่นหนังสือ บัตรอวยพร บัตรเชิญต่าง ๆ เครื่องประดับผม ฯลฯ และผลิตภัณฑ์ในรูปแบบปลาตะเพียนสาน นับว่าเป็นหัตถกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ไทยสืบทอดต่อกันมาตั้งแต่อดีต

คุณสมบัติที่เด่นชัดของไบลาน ก็คือความคงทนต่อสภาพภูมิอากาศ ทนแดดและฝนกว่าเส้นใยพืชอื่น ๆ

การเตรียมลานเพื่อสานปลาตะเพียน (ภาพประกอบที่ 11)

ปกติแล้วการนำไบลานไปเป็นวัตถุดิบในการจักสานนั้น จะต้องผ่านขั้นตอนการเตรียมลานเสียก่อน ตั้งแต่การตัดยอดลาน ทอนไบลาน และคัดเลือกไบลาน เป็นลานคัด และลานรวม เพื่อความสะดวกในการจำหน่ายและจัดทำตามประเภทของหัตถกรรม ลานที่นำมาสานปลาตะเพียนนั้นเป็นลานที่ขายตามท้องตลาด ซึ่งรับซื้อจากพ่อค้าคนกลาง จะผ่านกระบวนการดังกล่าวแล้วและขายรวมกันเป็นมัดเรียกว่า ซอง ซองละ 1,000 ใบ แต่ละใบมีความยาวประมาณ 70

เซนติเมตร ซึ่งเป็นขนาดมาตรฐานของโบราณทั่วไป สิ่งสำคัญก็คือ ลานที่นำมาสานนั้นจะต้องเป็นลานอ่อนที่นำมาตากแห้งแล้ว โบราณแก่ไม่สามารถนำมาสานได้เพราะจะแตก ราคาของลานในเขตท้องที่ปลูกกับราคาที่ผ่านพ่อค้าคนกลางจะต่างกัน แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับปริมาณความต้องการใช้โบราณและปริมาณวัตถุดิบที่หาได้

4.2.1.2 เลียด เป็นอุปกรณ์สำคัญอีกชิ้นหนึ่งของการสานปลาตะเพียนโบราณ มีลักษณะเป็นแผ่นไม้สองแผ่น นำมาวางประกบกันเข้าแล้วติดใบมีดไว้ที่ด้านหนึ่ง ส่วนบนของแผ่นไม้มีสกรูติดไว้เพื่อสะดวกในการเลื่อนเข้าเลื่อนออกตามขนาดความกว้างของโบราณ เลียดมีหน้าที่กรีดตัดโบราณให้มีขนาดและเส้นที่ตรงดี เครื่องจักสานหลายประเภท เช่น หมวก กระเป๋า ต้องใช้ลานที่ผ่านการเลียดด้วยเครื่องเลียด ให้ได้เส้นลานที่มีขนาดมาตรฐานเท่ากันโดยตลอด เพื่องานจักสานจะได้รูปทรงสวยงาม

4.2.1.3 สี สีที่ใช้ทาบนตัวปลาที่สานแล้ว นิยมใช้สีน้ำมัน เนื่องจากมีความสดใส คงทนถาวร และหาง่าย สีที่นิยมทาบตัวปลาได้แก่ สีแดง สีดำ สีน้ำเงิน สีชมพู สีม่วง ส่วนสีที่นิยมทาบครีบหรือเกล็ดปลา คือ สีทอง สีเงิน ตัดเส้น เพราะจะให้ความรู้สีที่แวววาวเหมือนเกล็ดปลาจริง และช่วยให้สวยงามขึ้นด้วย

4.2.1.4 พู่กัน (ภาพประกอบที่ 12) ใช้ทาสีและเขียนลวดลายลงบนตัวปลา ขนาดของพู่กันที่ใช้มีหลายแบบแล้วแต่หน้าที่ใช้สอย ส่วนที่ใช้กันเป็นประจำ คือ พู่กันปากตัด ขนแบนกว้างประมาณ 2 เซนติเมตร ใช้สำหรับระบายสีพื้น พู่กันปลายมนเบอร์ 3 ใช้สำหรับเขียนลาย นอกจากพู่กันแล้วยังมีไม้ปลายแหลม จุ่มสีจูดลงบนตัวปลาเป็นการตกแต่งด้วย

4.2.1.5 เข็มและด้าย ใช้เย็บส่วนประกอบต่างๆ ให้รวมกันเป็นพวง การเย็บเชื่อมส่วนประกอบนี้เรียกว่า เพาะ ในอดีตนั้น การประกอบส่วนต่างๆ ของปลาเข้าด้วยกัน จะใช้ด้ายเย็บทั้งสิ้น แต่ภายหลังเมื่อผู้ผลิตต้องการปริมาณงานปลาตะเพียนสานจำนวนมาก ทำให้ต้องผลิตแข่งกับเวลา ดังนั้น จึงได้หันมาใช้ลวดเย็บกระดาษเป็นอุปกรณ์ในการประกอบพวงแทน นับว่าเป็นการหาวัสดุทดแทนที่คงทน มีคุณภาพ และสะดวกรวดเร็ว แต่ทำให้คุณค่าด้านประณีตศิลป์ของปลาตะเพียนสานลดลง

4.2.1.6 กรรไกรหรือมีด ใช้สำหรับ ตัดแต่งส่วนประกอบต่าง ๆ ของปลา เพื่อให้ได้ส่วนโค้งมน ริ ตามต้องการ เช่น ส่วนประดับตกแต่งที่เรียกว่า โบโพธิ์ เป็นต้น

4.2.2 ส่วนประกอบของปลาตะเพียนसान

ปลาตะเพียนसान ที่ทำกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ต่างมีส่วนประกอบที่มีลักษณะแตกต่างกันสามารถแยกได้เป็นส่วน ๆ รวม 6 ส่วน (ภาพประกอบที่ 13) ได้แก่

4.2.2.1 กระจงปลา หรือกระจงบน (ภาพประกอบที่ 14) เป็นส่วนประกอบที่อยู่ตอนบนสุด มีจำนวนเพียง 1 ชิ้นเท่านั้นใน 1 พวง ด้านบนร้อยเม็ดปักเป้าประมาณ 1-3 เม็ด ต่อจากตาขอเกี่ยว ลักษณะของกระจงมีรูปร่างคล้ายดาวนูนทั้งสองด้าน บนและล่างมี 8 แฉกปลายแฉกแต่ละอันมีอุบะห้อย ซึ่งร้อยด้วยเม็ดปักเป้าจำนวน 1-2 เม็ด ตอนปลายแขวนโบโพธิ์ห้อยคู่ตั้ง กระจงมีไว้เพื่อแสดงจุดเริ่มต้นของพวงตะเพียนसान เพิ่มความสวยงามและความสมดุลของ เครื่องแขวนหรือ โมบาย (mobile) ตลอดจนทำให้ส่วนประกอบต่าง ๆ ของพวงปลาตะเพียนมีรูปร่างต่างกันเด่นชัด และทำให้เรื่องราวและเนื้อหาของปลาตะเพียนมีมากยิ่งขึ้น

4.2.2.2 แม่ปลา (ภาพประกอบที่ 15) เป็นส่วนประกอบที่สำคัญที่สุด ปลาตะเพียนसान 1 พวงมีแม่ปลาใหญ่เพียง 1 ตัวเท่านั้นและเป็นจุดเด่นสำคัญที่สุด ด้านล่างของตัวปลาห้อยระย้า ซึ่งประกอบด้วย กระจงเกลือ ปักเป้า โบโพธิ์และลูกปลาหลายตัว จำนวน 3 สาย ต่อจากปลายแหลมของส่วนปาก สายครึ่งบอกและหางปลาอย่างละ 1 สาย ความเด่นของแม่ปลา ทำให้ต้องพิถีพิถันในการสานและประดิษฐ์ประดอยมากกว่าส่วนอื่น ๆ การตกแต่งเขียนสีและลวดลายจะทำให้แม่ปลาดูสวยงามขึ้น

4.2.2.3 กระจงเกลือ (ภาพประกอบที่ 16) ที่มาของกระจงเกลือ นั้น มีรูปแบบเดียวกับภาชนะใส่เกลือของชาวมุสลิมในสมัยก่อน ซึ่งก่อนเปิบข้าวใส่ปาก มักใช้ปลายนิ้วแตะเกลือใส่ปากก่อนเสมอ รูปร่างของกระจงเกลือในปลาตะเพียนसानจึงคล้ายคลึงกับกระจงใส่เกลือของชาวมุสลิม กระจงเกลือเป็นเครื่องตกแต่งพวงปลา ซึ่งห้อยต่อลงมาจากปลาตัวใหญ่หรือแม่ปลา ใช้สำหรับครอบลูกปลาให้ดูสวยงามขึ้น มีในพวงปลาแขวนขนาดใหญ่ที่ประกอบด้วยลูกปลา 9 ตัวขึ้นไปเท่านั้น ปกติแล้ว ปลาตะเพียนसानโดยทั่วไปมีตั้งแต่ลูกปลา 6 ตัว 9 ตัว และ 12 ตัว ลักษณะของกระจงเกลือเป็นรูปดาว 5 แฉกขนาดเล็ก ใช้โบลานสาน 2 โบล บางครั้งก็เรียกว่า ดาว

4.2.2.4 ปักเป่าหรือเม็ด เม็ดปักเป่าโบราณสาน รูปร่างคล้ายข้าวหลามตัดหรือสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนทรง 3 มิติ มีขนาดเล็กใช้ร้อยเป็นสายห้อยตอนบนและสายระย้าตอนล่าง หรือเชื่อมโยงรอยต่อของชิ้นส่วนต่าง ๆ ในพวงปลาตะเพียน หน้าที่ของปักเป่าอีกอย่างหนึ่งก็คือป้องกันไม่ให้เห็นเส้นด้าย และทำให้พวงปลามีความยาว สามารถแกว่งไกวได้ดียิ่งขึ้น สานปักเป่าใช้โบราณเพียง 1 ใบเท่านั้น

4.2.2.5 ใบโพธิ์ ส่วนของโบราณแบบ ๆ ตัดด้วยกรรไกรให้เป็นรูปร่างคล้ายใบโพธิ์จริง มีน้ำหนักเบาและพริ้วลมได้ดี ใช้ต่อปลายของอุบะห้อยจากกระโจมและกระทงเกลือตลอดจนปลายของอุบะที่ห้อยต่อจากลูกปลาทั้งหมด

4.2.2.6 ลูกปลา (ภาพประกอบที่ 17) รูปร่างของลูกปลานั้นเหมือนกับแม่ปลา ต่างแต่ว่ามีขนาดเล็กกว่าประมาณ 3-4 เท่า ลูกปลาใช้ร้อยกับระย้าทั้งสามสาย ถ้าเป็นระย้าใหญ่จึงร้อยไว้ได้กระทงเกลือ มีปักเป่าร้อยคั่นตอนบน ถ้าเป็นระย้าเล็ก ร้อยต่อจากปักเป่าที่ห้อยจากตัวแม่ปลาลงมา ระย้าแต่ละสายจะร้อยลูกปลาประมาณ 2-3 ตัว แล้วแต่ขนาด ลูกปลาแต่ละตัวจะห้อยอุบะหรือระย้าสั้น ๆ เลียนแบบแม่ปลาบริเวณส่วนปาก ครีบอกและหาง โดยใช้เม็ดปักเป่าจำนวน 1-2 เม็ด ปลายแขนห้อยใบโพธิ์ตั้งตั้งอยู่ตอนล่าง

ลูกปลาเป็นส่วนที่ทำให้พวงปลามีความงดงามมากขึ้น เนื่องจากทำให้ดูมีชีวิตชีวา ลูกปลาก็จะแกว่งไกวคล้ายกับแหวกว่ายในสายน้ำ ในพวงแขนหนึ่ง ๆ นิยมทำลูกปลาห้อยอยู่ ตั้งแต่ 6, 9 และ 12 ตัว

แม้ว่าปลาตะเพียนโบราณมีส่วนประกอบสมบูรณ์อยู่ 6 ส่วน แต่ก็พบว่าในบางครั้ง ก็ไม่ได้นำส่วนประกอบมารวมเข้าด้วยกันครบถ้วน อาจจะดัดแปลงประกอบชิ้นส่วนไม่เหมือนกันก็ได้ ขึ้นอยู่กับความต้องการของผู้สาน แต่เมื่อปลาตะเพียนมีส่วนต่าง ๆ ครบแล้วก็มีลักษณะเป็นเหมือนงานประติมากรรมที่เคลื่อนไหวได้และมีความสวยงามอย่างสมบูรณ์

4.2.3 ชั้นตอนและกระบวนการผลิต

สามารถแบ่งออกเป็น 3 ชั้นตอนใหญ่ ๆ คือ

4.2.3.1 การสานชิ้นส่วนต่าง ๆ

ชิ้นส่วนต่าง ๆ ที่เป็นส่วนประกอบของปลาตะเพียนโบราณทั้ง 6 ส่วนมีเทคนิควิธีการสานเฉพาะตัว ยกเว้นการสานแม่ปลาและลูกปลา มีวิธีการสานคล้ายคลึงกัน ต่างกันแต่ส่วนที่เป็น

หางและครีบท่อนั้น ในการสานทุกชิ้นจะต้องเลียดใบลานให้ได้ขนาดตามต้องการ โดยใช้เครื่องเลียด ในเขตบ้านหัวแหลมซึ่งเป็นแหล่งผลิตปลาดะเพียนสานแหล่งใหญ่นั้น ชาวบ้านที่นี่ใช้เครื่องเลียดที่ทำขึ้นเองจากใบมีดปาดให้ปลายแหลมปักกับท่อนไม้สี่เหลี่ยม กะขนาดใบลานที่ต้องการเลียด โดยขยับใบมีดเข้าหรือออก

ลักษณะการสานทุกชิ้นส่วนของปลาดะเพียนสานส่วนใหญ่ใช้วิธีการพับซ้อนใบลาน คล้องสอดสลับไปมากลับหน้าและกลับหลัง เพื่อให้ใบลานเกิดการยึดเหนี่ยวซึ่งกันและกันโดยตัวเองให้เป็นรูปร่างต่าง ๆ กันดังนี้

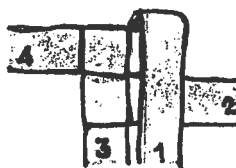
1) กระจอม ขึ้นต้นการสานโดยใช้ใบลานจำนวน 4 เส้นซึ่งเลียดไว้แล้ว ขนาดกว้างประมาณ 1 นิ้ว พับซ้อนสอดใบลานสลับไปมาเป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัสก่อน แล้วจึงสานให้มีปลายแหลมเป็นแฉก ๆ ขึ้นต่อออกมา จำนวน 8 แฉก จากนั้นจึงพลิกม้วนใบลานสอดด้านบน ให้เป็นกลีบนูนขึ้นมา ปลายแหลมชนกันจำนวน 4 กลีบ กลับด้านล่างอีกครั้ง ทำให้ลักษณะเดียวกัน จะได้กระจอมรูปร่างคล้ายดาวนูน 8 แฉก กระจอมขนาดมาตรฐาน คือ สำหรับปลาระย้าลูก 9 ต้อง อาศัยใบลาน 2 ใบ

วิธีการสานดูได้จากภาพ

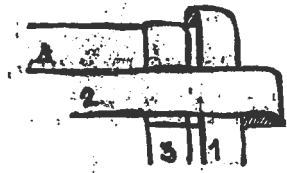
1. ใช้ใบลานกว้างขนาด 1 นิ้ว จำนวนสี่เส้นมาพับครึ่งแล้วสอดขัดกัน ดังให้ดัง

2. เอาเส้นที่ 1 พับลงมา

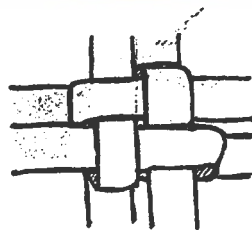
3. พับเส้นที่ 2 ทับเส้นที่ 1

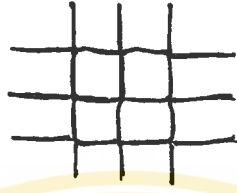
4. พับเส้นที่ 3 ทับเส้นที่ 2

5. พับเส้นที่ 4 ทับเส้นที่ 3 แล้วสอดใต้เส้นที่ 1

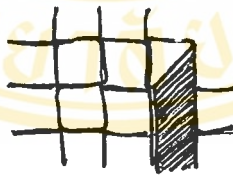
6. ดึงให้ตึง จะมีลักษณะดังภาพ

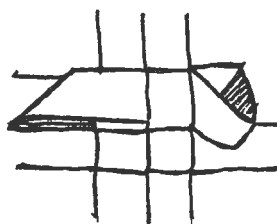
7. เอาเส้นที่อยู่ด้านบนพับขึ้นเป็นรูปสามเหลี่ยม

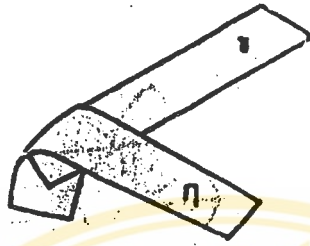
8. แล้วพับลงมา

9. สอดเข้าใต้เส้นที่ 1

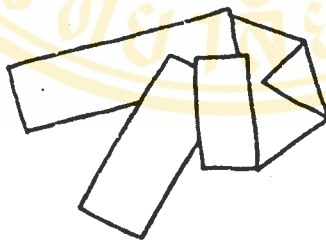
2. พับเส้น ก. ลงมาทับเส้น ข.

3. พับเส้น ข. ลงมาทับเส้น ก.

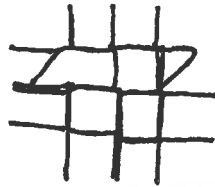
4. พับสลับกัน 6 ครั้ง แล้วจับอันแรกให้ซ้อนทับข้างบน ใช้หัวแม่มือกดไว้โดยจับให้อยู่ในลักษณะรูปกรวยห้าเหลี่ยม ให้จุดเริ่มต้นกับด้านที่ 6

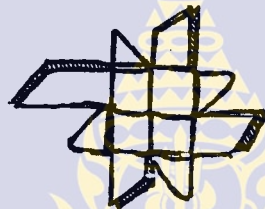
5. จับเส้นที่อยู่ด้านนอก ม้วนเข้าหาตัวเป็นรูปสามเหลี่ยมจนครบทั้ง 5 มุม

10. ดึงให้ตึง

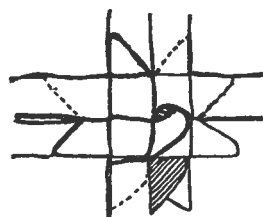
11. ทำเช่นเดียวกับ 8 ถึง 10 จนครบทั้ง 4 ด้าน

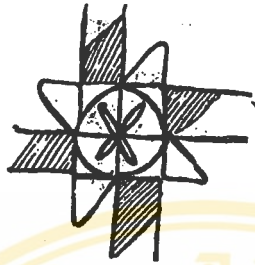
12. พลิกกลับอีกด้าน แล้วทำเช่นเดียวกันตั้งแต่ 8-11

13. จับเส้นม้วน แล้วสอดดั่งภาพจนครบทั้ง 4 เส้น

14. พลิกกลับอีกด้านแล้วทำเช่นเดียวกัน

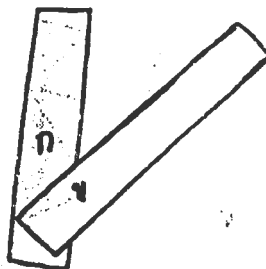
15. ตัดไบลานที่เกินออกมาให้เรียบร้อย จะได้กระโจมปลาดังภาพ

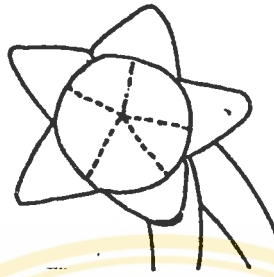
2) กระทงเกลือ ขั้นตอนการสานโดยใช้ไบลานจำนวน 2 เส้น พับซ้อน สอดไบลานสลับไปมาเป็นรูปห้าเหลี่ยม จากนั้นจึงม้วนไบลานคร่อมแต่ละเหลี่ยมให้เป็นรูปกรวยแหลม ม้วนซ้อนกันที่ปลายอย่างน้อย 3 ครั้ง จะได้รูปร่างคล้ายดาวนูนคว่ำรูปห้าแฉก

วิธีการสานกระทงเกลือ ดังภาพ

1. นำไบลานจำนวน 2 ไบมาวางซ้อนกัน โดยทำมุมประมาณ 45 องศา

6. ทำซ้ำอีกรอบ ตัดส่วนที่เหลือทิ้ง

7. กระจกเกลือที่เสร็จเรียบร้อยแล้ว

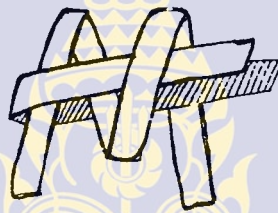
3) แม่ปลาและลูกปลา ใช้โบลานจำนวน 2 เส้น เริ่มต้นจากเส้นแรกม้วน ตลบ 2 ครั้งทำให้เป็นรูปห่วงวงกลม ส่วนเส้นที่สองม้วนพับครึ่ง สอดเข้าไปในห่วงทั้งสองของ เส้นแรก ดึงโบลานให้ดึงกระชับเข้าหากัน แล้วใช้ปลายโบลานทั้งสองม้วนสอดกลับไปมา ดึงโบลานให้เป็นรูปร่างคล้ายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ปลายโบลานทั้งสองตัดเฉียงให้เป็นครีปลา ทั้งด้าน หน้าและด้านหลัง ก็จะได้รูปร่างปลา ถ้าเป็นแม่ปลาจะเย็บส่วนหางแยกออกต่างหาก โดยใช้แผ่น โบลานจำนวน 4-5 แผ่นพับซ้อนเย็บต่อกัน สำหรับแม่ปลาตัวใหญ่จะเย็บเกล็ดครีปลาของส่วน หางหรือเงี่ยงปลาเพิ่มขึ้นทั้งสองภาพ ในการสาน แม่ปลา 1 ตัว ขนาดมาตรฐาน คือ แม่ปลาลูก 9 ต้องใช้ลาน จำนวน 4 ใบ ในขณะที่ลูกปลา 1 ตัวใช้ลาน 1 ใบ

วิธีการสานแม่ปลา (ภาพประกอบที่ 18) ดังภาพ

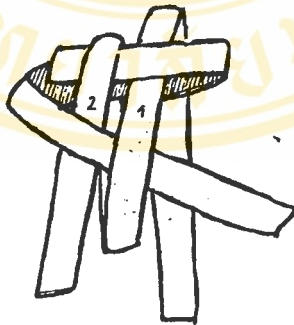
1. จับโบราณให้อยู่ในรูป ดังภาพ อีกเส้นพับครึ่ง

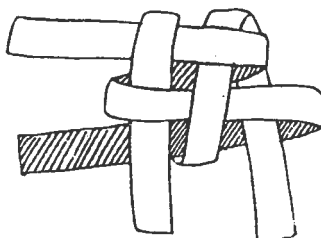
2. นำโบราณที่พับครึ่ง ลอดวงแรกไปคล้องไว้ที่วง 2 ดังภาพ

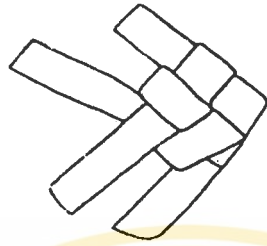
3. นำใบที่อยู่ด้านหลังสอดผ่านด้านหน้า โดยคร่อมวงแรกแล้วสอดวงที่ 2

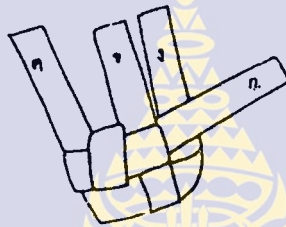
4. นำใบที่อยู่ด้านหน้า สอดกลับไปด้านหลัง โดยสอดในวงด้านล่าง

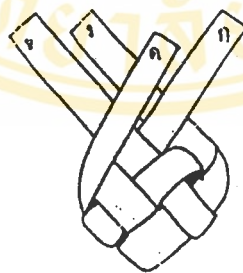
5. ดึงให้ตึง จะมีลักษณะดังภาพ

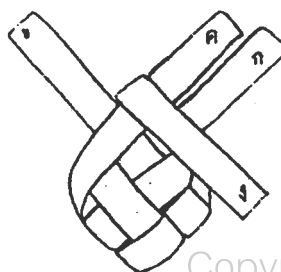
6. พับเส้น ก.ลงมา

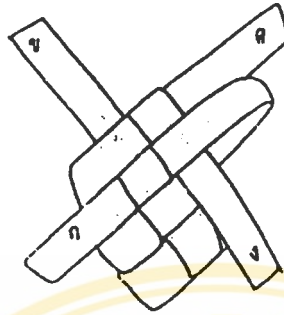
7. พับเส้น ค. ลงมาดั่งภาพ

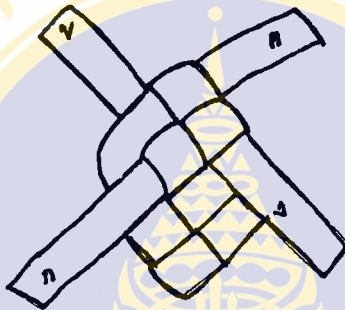
8. พับเส้น ง.ลงมาทับเส้น ก. และ ค.

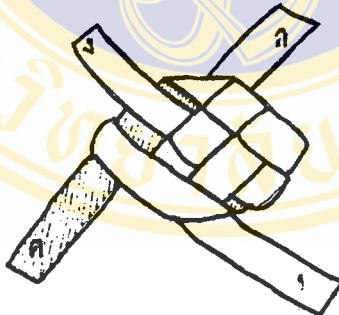
9. เอาเส้น ก. คร่อมเส้น ง.แล้วสอดในเส้น ข.

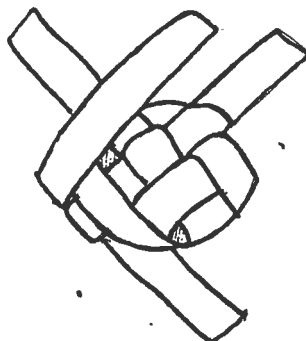
10. ดึงให้ตึง จะมีลักษณะดังภาพ

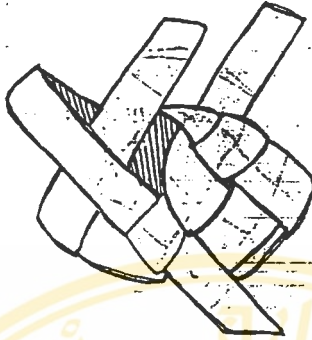
11. พลิกกลับอีกด้านหนึ่ง จะมีลักษณะดังภาพ

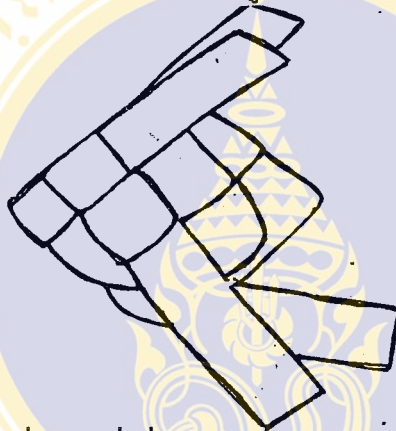
12. พันเส้น ค. ขึ้นด้านบน

13. พันเส้น ข. คร่อมทับเส้น ค. แล้วสอดคั้งภาพ

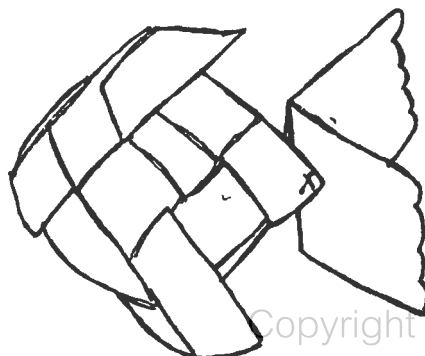
14. ดึงให้ตึงแล้วจัดทุกเส้นให้เรียบร้อย จะได้รูปร่างปลาตังภาพ

15. ตัดครีบบน และครีบล่างและผ่าส่วนหางออก

16. ต่อหางเข้ากับตัวปลา (ภาพประกอบที่ 19)

การพับหางของปลาตัวใหญ่

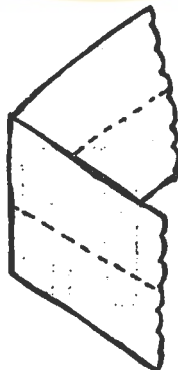
1. ใช้ใบลานขนาดกว้าง 1.5 นิ้ว ความยาวประมาณ 4 นิ้ว หรือพอประมาณ จำนวน 2 ใบ มาเย็บติดกัน

2. นำมาพับครึ่งเฉียงตามแนวเส้นประ

3. ตัดปลายให้ห้ขั้กสลับฟันปลา

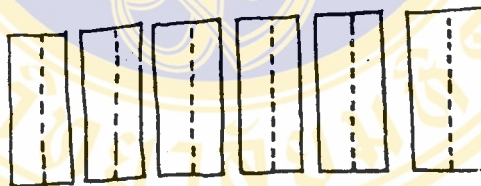
4. ตัดใบลานขนาดกว้าง 1 นิ้ว ยาว 5 นิ้ว ตามรูปแล้วพับครึ่ง

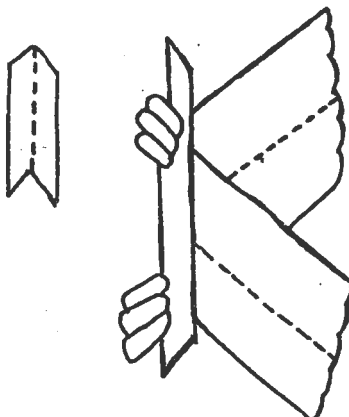
5. นำไปเย็บติดกับส่วนหางที่ทำไว้

6. ตัดใบลานกว้าง 2.5 ซม. ยาวประมาณ 3.5 ซม. ตามรูปจำนวน 6 ชิ้น

7. พับครึ่งทั้ง 6 ชิ้นแล้วนำไปเย็บติดกับส่วนหาง ด้านบน 3 ชิ้น ด้านล่าง 3 ชิ้น

8. นำส่วนหางที่เสร็จเรียบร้อยแล้วมาเสียบตรงรอยที่ผ่าไว้ทางด้านหาง เย็บด้วยเชือก จะได้ตัวปลาที่สมบูรณ์

ปักเป้า (ภาพประกอบที่ 20) เริ่มสานโดยใช้ไบลานเส้นเดียว ใช้ปลายทั้งสองม้วนผูกเข้าหากันให้ปลายแหลมแล้วกลับผูกอีกครั้ง โดยทั่วไปไบลาน 1 ไบ ขนาดยาว 70 เซนติเมตร ขอยขนาดแล้วสามารถทำปักเป้าได้ 4-5 ชิ้น ขนาดของปักเป้าจะเท่ากันเสมอไม่ว่าจะร้อยเข้ากับพวงปลาคะเพียนขนาดใหญ่ ขนาดกลางหรือเล็กก็ตาม ยกเว้นปลาคะเพียนที่ทำย่อส่วน ขนาดจิวสำหรับแจกเป็นของขวัญที่ระลึก ทุกชิ้นส่วนต้องย่อขนาดตามลงด้วย

วิธีการสานปักเป้า ดังภาพ

1. ใช้ไบลานจำนวน 1 เส้นพับงอให้เส้นขวาทับเส้นซ้าย

2. นำเส้นซ้ายลอดลงมาแล้วบิด

3. ดั้งดั่งแล้วจัดใ้เป็นสามเหลี่ยม

4. จับใ้หงายซึ้น

5. เอกเส้นซ้ายทับเส้นขวาแล้วลอดลงมา

6. บิดโปลนแบบคร้งแรก แล้วจัดใ้เป็นสามเหลี่ยมซ่นเด็ยวกัน

7. ตัดใบลานส่วนที่เหลือให้เรียบร้อย

5) ใบโพธิ์ นิยมใช้ใบลานตัด เพราะมีขนาดกว้าง นำมาตัดเป็นรูปร่างคล้าย ใบโพธิ์จริง วิธีตัด คือ พับครึ่งใบลาน ตัดรูปร่างด้านข้างตามต้องการ แล้วคลี่ออก ก็จะได้ใบโพธิ์ที่มีข้างทั้งสองเหมือนกัน ขนาดใบโพธิ์โดยทั่วไป คือ กว้างประมาณ 403 เซ็นติเมตร สูงประมาณ 307 เซ็นติเมตร

4.2.3.2 การลงสีพื้นและเขียนลวดลาย

ปลาโบราณ หรือปลาใบลานนั้น คือ ปลาตะเพียนสานที่มีลึทธิธรรมชาติแท้ ๆ เมื่อสานเสร็จแล้ว ก็สามารถนำมาเข้าพวงประกอบชิ้นส่วนได้เลย ซึ่งช่างฝีมือมักจะต้องพิถีพิถันในการคัดเลือกใบลานที่นำมาสานให้มีผิวค่อนข้างขาว และมีมือการสาน การเย็บครีบบปลาและหางปลาจะต้องใช้ด้ายขาวและละเอียดแนบเนียนกว่าปลาตะเพียนที่เขียนสี

1) ลงสี (ภาพประกอบที่ 21)

ในปลาตะเพียนเขียนสี ต้องมีการลงสีพื้นและเขียนลวดลายให้เป็นสีชุดเดียวกันทุกชิ้น การลงสีจะช่วยซ่อนตำหนิของตัวปลาได้ก่อนที่จะประกอบกันเป็นพวง โดยยึดเอาสีของแม่ปลาเป็นหลัก กล่าวคือ แม่ปลาหรือปลาตัวใหญ่นิยมลงสีพื้นด้วยสีน้ำมันเป็นสีแดง ดำ เขียว ชมพู เหลือง ฟ้ำ ส้ม ม่วงและขาว บริเวณส่วนเกล็ด ครีบ หางและส่วนละเอียดของตัวปลา นิยมวาดลวดลายด้วยสีบรอนซ์เงินหรือสีบรอนซ์ทอง การนำสีดังกล่าวมาใช้ได้ริเริ่มขึ้นใช้ในระยะเวลาประมาณ 10 ปีที่ผ่านมา

2) ลวดลาย (ภาพประกอบที่ 22)

ลวดลายที่เขียนลงบนตัวปลานั้น เป็นส่วนที่ช่างฝีมือคิดค้นขึ้นเอง ชาวมุสลิมหัวแหลมได้คิดค้นขึ้นตามความพึงพอใจ ไม่มีต้นแบบหรืออยู่ในแบบอย่างของศิลปะไทย

สมัยโบราณ ลายที่นิยมมาก เรียกโดยทั่วไปว่า ลายผักชี ก็คือจะเขียนลายที่เลียนแบบเกล็ดปลาที่ตัวแม่ปลา ส่วนหางปลานิยมเขียนเป็นลายดอกไม้หรือลายต้นสน ลาย 2 ชนิดนี้ ชาวมุสลิมรู้จักเขียนมาเป็นเวลานานแล้ว พวกที่ใช้เขียนลวดลายเป็นพวกกันกลม มีขนาดตามความเหมาะสมกับพื้นที่ที่จะเขียน

4.2.3.3 การร้อยประกอบชิ้นส่วน (ภาพประกอบที่ 23)

ภายหลังจากการเตรียมชิ้นส่วนประกอบของปลาดะเพียนเรียบร้อยแล้ว จึงนำมาร้อย ประกอบเข้าเป็นพวงโดยใช้เอ็นเส้นเล็กหรือด้ายเบอร์ใหญ่ การร้อยพวงปลาดะเพียน หรือเรียกว่าเข้าพวงนั้น ผู้ผลิตจะต้องเริ่มจากการร้อยระยะยำจำนวน 3 สายก่อน เพื่อใช้สำหรับแขวนต่อจากตัวแม่ปลา โดยทั่วไปการร้อยระยะยำมี 2 ขนาด คือ ระยะยำเล็ก และระยะยำใหญ่

ระยะยำเล็ก หมายถึง การร้อยพวงปลาดะเพียนที่มีลูกปลาน้อยกว่า 9 ตัว ระยะยำใหญ่คือ การร้อยพวงปลาที่มีลูกปลา 12 ตัวขึ้นไป ความแตกต่างของระยะยำเล็กกับระยะยำใหญ่ คือ จำนวนชิ้นส่วนของกระโجمและกระทงเกลือกที่เพิ่มเข้าไปในระยะยำทั้งสามสาย ซึ่งสามารถเปรียบเทียบให้เห็นได้จากตารางที่ 2

ปลาที่ร้อยเป็นพวงนั้น มีขนาดต่าง ๆ กัน นับตั้งแต่ขนาดใหญ่ไปจนถึงขนาดย่อม ซึ่งเรียกว่า ปลาลูกสิบห้า ปลาลูกสิบสอง ปลาลูกเก้า ปลาลูกหก โดยมีจำนวนชิ้นส่วนประกอบ ดังตารางที่ 3 และ 4

4.3 ตลาดและการจำหน่าย

การเร่เรือขายของของชาวหัวแหลมนั้น เป็นกระบวนการออกสู่ตลาดในรูปแบบที่เรียกว่าขายตรง สินค้าส่งถึงมือผู้ซื้อด้วยตัวเอง ไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลาง การเร่เรือไปตามที่ต่าง ๆ นั้น มีข้อดีในด้านการจำหน่ายก็คือ ทำให้สามารถพบปะผู้ซื้อหลากหลายตา ยิ่งเดินทางเร่ไปหลายที่ก็จะได้ขายปลาดะเพียนจำนวนมาก ปลาดะเพียนที่สานขึ้นในยามว่างจึงขายได้จำนวนมากและทำกำไรได้มาก แหล่งใหญ่นำสินค้าปลาดะเพียนไปจำหน่าย คือ กรุงเทพฯ

ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่า ปัจจุบันนี้ นายทุน เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่มีความสำคัญต่อการผลิตปลาดะเพียนสาน มีอิทธิพลอย่างมากต่อรูปแบบการผลิต นายทุน ก็คือ ชาวบ้านผู้ซึ่งมีเงินทุนพอที่จะจ้างคนอื่น ๆ เป็นลูกมือในการผลิตส่วนประกอบแต่ละชิ้น เพื่อแลกเปลี่ยนกับเงิน โดยที่ผู้ผลิตรายย่อยเหล่านี้ ไม่ได้ผลิตปลาสำเร็จรูปออกมาขายให้กับลูกค้า ระยะหลังนี้เองที่พบว่า นายทุนมีความเกี่ยวข้องกับกระบวนการตลาดและจำหน่ายด้วย ดังนั้น ในปัจจุบันปลาดะเพียนที่ผลิตขึ้นมีกระบวนการออกสู่ตลาดได้ใน 2 ช่องทาง คือ

4.3.1 ผลิตเองทุกขั้นตอน

ชาวบ้านหัวแหลมกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะกลุ่มผู้ที่มีอายุมากประมาณ 60 ปีขึ้นไป ยังคงทำปลาตะเพียนด้วยตัวเองทุกขั้นตอน ไม่นิยมทำเฉพาะขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง แล้วจึงจำหน่ายออกไปใน 2 ช่องทาง ได้แก่

4.3.1.1 จำหน่ายไปยังผู้บริโภคโดยตรง กลุ่มนี้มักได้แก่ ผู้ที่มีบ้านเรือนอยู่แถบย่านติดถนนอุทอง ซึ่งเป็นถนนรอบเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา หรือฝากญาติพี่น้องที่มีบ้านในแถบถนนหรือชุมชนขายให้ กลุ่มนี้มีจำนวนไม่มาก

4.3.1.2 จำหน่ายไปยังพ่อค้าคนกลาง กลุ่มนี้จะผลิตเองทุกขั้นตอนที่บ้าน แล้วจึงดำเนินการด้านตลาดเองด้วย โดยการออกหาตลาดในพื้นที่ใกล้เคียง เช่น พ่อค้าคนกลางที่บริเวณวิหารพระมงคลบพิตร หรือร้านค้าในกรุงเทพฯ ทุกเดือนจะเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ไปพร้อมกับปลาตะเพียนที่सानแล้วเป็นตัวอย่าง เพื่อนำไปเสนอขายแก่ร้านค้า หากร้านค้าใดสนใจ โดยเฉพาะห้างร้าน หรือศูนย์การค้าใหญ่ ๆ มักจะมารับสินค้าถึงที่ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในระยะประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา ผู้ผลิตบางรายมีช่องทางการตลาดดีมาก ถึงขนาดที่มีห้างร้านมารับ 3-4 ครั้ง ต่อเดือน

4.3.2 ผลิตเฉพาะขั้นตอนแล้วส่งนายทุนเป็นผู้จำหน่าย

กระบวนการผลิตและจำหน่ายรูปแบบนี้ มีองค์ประกอบสำคัญ 2 ส่วนคือ

4.3.2.1 ผู้ผลิต ได้แก่ กลุ่มชาวบ้านที่ผลิตเฉพาะขั้นตอนที่ตนเองถนัด หรือมีความเชี่ยวชาญเป็นพิเศษ เช่น ถนอมปลา ถนอมปลาสด ถนอมปลาแห้ง ถนอมปลาผง อย่างไม่อย่างหนึ่ง เป็นต้น นอกจากนี้แล้ว กลุ่มนี้ ยังจะผลิตขึ้นตามกำลังทุนที่มีในการซื้อวัสดุอุปกรณ์ของตนด้วย ดังนั้น กลุ่มนี้จึงไม่นิยมทำขั้นตอนที่ตนไม่ถนัดหรือไม่ต้องการ รวมถึงตามความต้องการของนายทุนในหมู่บ้าน เนื่องจากนายทุนเท่านั้น ที่จะเป็นผู้รับซื้อส่วนประกอบปลาเหล่านั้น ส่วนราคานั้น ขึ้นอยู่กับการตกลงระหว่างนายทุนกับชาวบ้าน แต่ทั้งนี้ นายทุนจะเป็นผู้มีสิทธิขาดในการคัดเลือกจ้างชาวบ้านที่มีฝีมือดี และกำหนดราคาตามฝีมือ

4.3.2.2 นายทุน ได้แก่ ชาวบ้านที่มีกำลังทุนพอที่จะจ้างชาวบ้านคนอื่น ๆ ให้ผลิตชิ้นส่วนประกอบ หรือทำขั้นตอนใด ๆ ในการसानปลาให้ ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว แต่เท่าที่ปรากฏ ผู้ที่เป็นนายทุน มักจะได้รับการยอมรับว่ามีฝีมือในการसानปลา สามารถทำปลาได้ทุกขั้นตอน ตั้งแต่ สาน ทาสี เขียนลาย และร้อยพวง ดังนั้น นายทุนจึงต้องรู้จักคัดเลือกผู้ผลิตรายย่อยที่มีฝีมือเข้ามาเป็นแรงงานผลิต ในขณะเดียวกัน นายทุนก็มีฐานะเป็นผู้ผลิตรายหนึ่งด้วยเช่นกัน และภายหลังจากที่รับผลผลิตจากชาวบ้านมาแล้ว หรือผลิตปลาเองได้แล้ว นั้น ก็เป็นสิทธิ

ของนายทุนที่จะดำเนินการส่งสินค้าออกสู่ตลาดต่อไป อาทิ ส่งพอกค้าคนกลางที่ร้านค้าบริเวณแหล่งท่องเที่ยวในเมืองพระนครศรีอยุธยา หรือ ส่งให้กับบริษัทร้านค้าจากต่างจังหวัด หรือต่างประเทศ ตามแต่ความสามารถในการขยายช่องทางการตลาดของตน

ดังเช่นกรณีของเกศสินี รุ่งสาตรา ซึ่งเริ่มต้นจากที่มีฐานะเป็นผู้ผลิตรายหนึ่ง ทำการผลิตเองทุกขั้นตอนที่บ้าน และหาตลาดส่งสินค้าเอง เปลี่ยนสถานะมาเป็นนายทุนคนหนึ่งของชุมชนหัวแหลม

“...มีความคิดว่าจะขยายตลาดให้กว้างขึ้น จากเดิมที่ทำขายอยู่ที่บ้าน ประกอบกับเมื่อมีการสร้างอาคารบริเวณที่เป็นตลาดหัวแหลมขึ้น (ภาพประกอบที่ 25) จึงได้หาทางเช่าหน้าร้านอาคารดังกล่าว 1 ห้อง ในราคา 500 บาทต่อเดือน เปิดเป็นร้านขายปลาดูแล (ภาพประกอบที่ 26) ตนเองนั่งสานปลาอยู่ในร้าน แล้วให้แม่เป็นผู้ขายหน้าร้าน ได้รับชิ้นส่วนต่าง ๆ มาจากญาติ ๆ ในหมู่บ้านมาเข้าพวงเอง ขายดีมาก 1 เดือนขายปลาไปได้ประมาณ 300 พวง.....”

“...จำนวนลูกค้าประจำที่เป็นพ่อค้าคนกลางจากกรุงเทพ ปัจจุบันมีจำนวนประมาณ 10 ราย แต่ครั้งหนึ่งในอดีตเคยมีมากถึง 30 ราย ปลาถูกเก็บเป็นปลาที่ขายดีที่สุด เคยส่งให้ถึง 200 ตัวต่อเจ้า .....ระยะหลังมากำเซาที่แพงขึ้นเรื่อย ๆ จาก 500 บาทเป็น 1,000 .....1,500.....จนปี 2539 นี้ เป็น 3,500 บาท”

เกศสินี กล่าวถึง ลักษณะการผลิตปลาดูแลในรูปแบบที่มีนายทุนว่า จะเป็นการเลือกสรรแรงงานวิธีหนึ่ง วิธีการคัดเลือกคนที่ถูกจ้างให้ทำชิ้นส่วนปลาส่งให้ นั้น นายทุนจะเป็นผู้แจกของตัวอย่างให้แล้วให้ไปทำดู ถ้าทำดีจะจ้างทำต่อเรื่อย ๆ เช่น กระโจม ปีกเป่า แล้วส่งกลับมา ดังนั้น ความสามารถของนายทุนคือ บริหารงานให้เป็น เพราะนายทุนมีสิทธิเลือกจ้างคนทำให้ได้มาก

ขณะนี้นายทุนอีกคนหนึ่งของหมู่บ้าน คือวันทนีย์ มีพลกิจ ได้อธิบายสรุปถึงขั้นตอนการผลิตและจำหน่ายปลาดูแลสานว่า

“....ไม่ซับซ้อนอย่างใด เริ่มตั้งแต่ซื้อลานจากที่เขามาส่งถึงบ้าน แล้วส่งให้ญาติพี่น้องในหมู่บ้านช่วยสาน (หมายถึง จ้าง

การทดลองตลาดนั้นของชาวหัวแหลมนั้น พบว่าบางบ้านเคยทดลองทำปลาที่มีลักษณะที่แปลกใหม่ เช่น การนำเอาสีบรอนซ์ทอง-เงินมาใช้เขียนลวดลาย หรือคิดประดิษฐ์ปลายักษ์ ซึ่งเป็นปลาที่มีขนาดใหญ่มากขึ้นมา เขียนสีให้มีลวดลายไทยๆ ตามความต้องการของลูกค้าบางกลุ่ม ซึ่งต้องทำเองหมดทุกกระบวนการ เนื่องจากต้องใช้ความพิถีพิถันมาก ราคาขายจึงแพงเพราะถือเป็นค่าแรงงาน ค่าฝีมือ เช่น ปลาเงินปลาทอง พวงละ ๒๐๐ บาท ขณะที่ปลาตะเพียนลูกหกปกติขายเพียงพวงละ 20 บาทเท่านั้น เพราะปลาขนาดนี้จะลงสีไม่หลากหลาย ลวดลายไม่มาก ฝีมือการเย็บไม่พิถีพิถันเท่า

ความนิยมในสีของปลาตะเพียนของลูกค้า (ตารางที่ 6 และ 7) เป็นส่วนหนึ่งที่เป็นปัจจัยให้ผู้ผลิตเลือกผลิต ผู้ผลิตรายหนึ่งกล่าวว่า

“...ตอนนี้หากส่ง 50 ตัวจะมีสีแดงราว 30 ตัว ที่เหลือคละกัน สีละ 2 ตัว ได้แก่ สีเหลือง สีดำ สีน้ำเงิน สีชมพู สีส้ม สีเขียว สีม่วง คิดเป็นประมาณร้อยละ 60 ที่เหลือร้อยละ 5 เป็นสีอื่น ๆ มักจะซื้อสีแค่ที่ละ ๒ กระป๋อง อย่างมากคือ ๑ โหลมีหลายสีปนกัน จะไม่นิยมซื้อสีมาเก็บไว้ สีที่ใช้เยอะคือ สีแดง และสีทอง เป็นเพราะสีที่นิยมกันมาก คือ สีแดงเขียนทอง น่าสังเกตว่าที่ทางปลาจะมีครบเพิ่มขึ้นมา ทำให้ดูสวยงามยิ่งขึ้น ในขณะที่ปลาสีอื่น ๆ ก็ขายได้แต่ไม่ดีเท่าสีแดง .....”

ราคาขายปลาตะเพียนโบราณในปัจจุบันนี้ มีอยู่อย่างน้อย 2 ระดับ คือ ราคาขายส่งให้กับนายทุน และราคาที่นายทุนขายให้พ่อค้าคนกลาง หรือราคาสั่ง (Order)

ราคาขายส่งจากชาวบ้านให้กับนายทุนเป็นราคาของลาน และค่าแรงในการสาน หรือ ค่าแรงในการผลิตขั้นตอนอื่น ๆ เช่น ทาสี เขียนลาย ซึ่งนายทุนจะเป็นผู้กำหนดราคาตามความเหมาะสม รายละเอียดในตารางที่ 8 ส่วนราคาที่นายทุนขายให้พ่อค้าคนกลางหรือ ขายตาม Order นั้น จะเป็นราคาของปลาที่สำเร็จรูปแล้ว ดังตารางที่ 9

บทที่ 5

ความสัมพันธ์ของปลาคะเพียนโบราณกับวิถีชีวิตในสังคมไทย

5.1 บทบาทหน้าที่ของปลาคะเพียนโบราณ

ปลาคะเพียนโบราณไม่ได้เป็นของสมัยใหม่หรือคนไทยเพิ่งรู้จักการทำขึ้นมาใช้ประโยชน์ในสมัยหลังแต่อย่างใด แม้ว่าจะไม่สามารถยืนยันถึงลักษณะรูปร่างของปลาคะเพียนโบราณ ตลอดจนหน้าที่ใช้สอยที่แน่ชัดของปลาคะเพียนในสังคมไทยแต่อดีต แต่ปลาคะเพียนโบราณ ก็ถือว่าเป็นงานหัตถกรรมชนิดหนึ่งที่ถูกผลิตได้สร้างขึ้นโดยการเลียนแบบจากของจริงตามธรรมชาติ อาจเรียกว่าเป็นงานฝีมือที่มีรูปแบบวิธีการผลิตและมีหน้าที่ใช้สอยที่เรียบง่ายกว่างานฝีมือบางประเภท แต่หน้าที่ใช้สอย หรือบทบาทที่ปลาคะเพียนมีต่อคนในสังคมไทย กลับแพร่หลายออกไปในแทบทุกกลุ่มชน

ดังที่มีเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่น่าเชื่อถือชิ้นหนึ่งคือ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (ปรีดา ศรีชลาลัย , 2512 : 21) ได้กล่าวไว้ว่าในตลาดสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น มีปลาคะเพียนขายอยู่รวมกันกับสิ่งของเครื่องใช้อื่น ๆ จำนวนมาก

“...ชื่อตลาดผ้าหลวงหนึ่ง ถนนย่านป่าไทนมีย่านขายทับทิม
เรูปี่แก้วจ้งหน่อง เพ็ลยขลุ่ยแลหีบไม้้อโลกไม้ตะแบกไม้ขนุนใส่
ผ้า แลข้างม้ากระดาศอยู่เปลศาลพระกุ่มจะเวจเขียนเทวรูปเสื่อลำแพน
ปลาคะเพียนโบราณจิงโจ้ ชื่อตลาดป่าไทนมหนึ่ง...”

บทบาทหน้าที่ของปลาคะเพียนโบราณที่พบว่ามีต่อคนในสังคมไทยมาแต่ในอดีตนั้น อาจบ่งชี้ลงไปทำหน้าที่ของการเป็นเครื่องแขวนเปลเด็กอ่อนและเครื่องเล่นเด็กเล็ก (ภาพประกอบที่ 27) ก็เนื่องมาจากสังคมไทยประมาณ 3 ชั่วโมงก่อนหน้านั้น ความเจริญทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยียังไม่ก้าวรุดหน้าเช่นปัจจุบัน แต่คนไทยเป็นชนชาติหนึ่งที่มีการเรียนรู้ ปรับตัวและรู้จักใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านให้เป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย กระบวนการในการดำรงชีวิตของคนไทย จึงอุดมไปด้วยความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ซึ่งถ่ายทอดออกมาในรูปของประเพณี กิจกรรม และการสร้างสรรค์ต่าง ๆ สอดแทรกปะปนไปด้วยเสมอ

วิถีการเลี้ยงดูเด็กเป็นลักษณะเด่นของสังคมไทยอีกประการหนึ่ง เนื่องจากในอดีต สังคมไทยเป็นสังคมครอบครัวขยาย มีสมาชิกหลายรุ่นอาศัยอยู่ร่วมกัน และสมาชิกในครอบครัวมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด สังคมไทยให้ความสำคัญกับการอบรมเลี้ยงดูสั่งสอนจากผู้ใหญ่ของ

ครอบครัว ผู้ใหญ่จะต้องมีหน้าที่ในการดูแลเลี้ยงดู ประกอบกับคนไทยให้ความสำคัญกับคติความเชื่อ ตลอดจนกิจพิธีต่าง ๆ ที่กลั่นจากภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้อง เพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐานและจิตใจ ที่ต้องการให้เด็กเติบโตขึ้นอย่างสมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจ ดังนั้นจึงการปฏิบัติเลี้ยงดูเด็กในสังคมไทย จึงพบว่ามิกติความเชื่อสอดแทรกอยู่โดยตลอด รวมไปถึงพิธีกรรมและประเพณีที่เกี่ยวข้องมากมาย โดยเฉพาะประเพณีการเกิด นับตั้งแต่ตั้งครรภ์ ทำคลอด อยู่ไฟ ทำขวัญ เป็นต้น ปลาตะเพียนโบราณจึงอาจถูกประดิษฐ์ขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์เกี่ยวเนื่องกับความเชื่อในการเกิดประการหนึ่งคือ ความเชื่อเกี่ยวกับแม่ชื้อ

เสฐียร โกเศศ (2539:74) กล่าวถึงนิยามของแม่ชื้อไว้ว่า แม่ชื้อคือผีที่มารังควานประจำตัวเด็กที่เพิ่งเกิดมา

“...แม่ชื้อมักรบกวนเด็กให้เจ็บไข้ได้ป่วยไม่สบายเป็นไปต่างๆ เรื่องก็เห็นจะต้องการเอาตัวเด็กไป เพราะด้วยความรักใคร่ จึงกล่าวว่า ชู้ชู้หยิกหยอก สัพยอกเข้ากุมาร จึงต้องออกอุบายขอซื้อเด็กจากแม่ชื้อ คือ หลอกผีอีกทีหนึ่ง เป็นเงินค่าตัว 33 เบี้ย ในเวลาที่เด็กเกิดมาลวง 3 วันแล้ว ให้ทำบัตรป็นรูปเด็กให้แม่ชื้อเอาไปชมแทน อยู่ทางนี้เด็กจะได้สบายอยู่เย็นเป็นสุข เมื่อแม่ชื้อกินเครื่องพลี ซึ่งเป็นเหมือนสินบนหรือรางวัล กินแล้วไปอย่าอยู่ดูจตุรบัญชาดังนี้ นี่เป็นการขับไล่ผีแม่ชื้อไปในตัวอย่างจีนเช่นผีเสร็จแล้วก็จุดประทัดไล่ผีให้ไปเสีย...”

คนในสังคมไทยมิกติ ความเชื่อเรื่องแม่ชื้อ และได้คิดหาวิธีการหลอกล่อหรือป้องกันไม่ให้แม่ชื้อมาทำอันตรายเด็กอยู่หลายวิธี เช่น การเลี้ยงออกปากชมเด็กว่าน่ารักน่าใคร่ ให้พูดว่าน่าเกลียดน่าชังแทน หรือ การตั้งชื่อเด็กเป็นสัตว์ต่างๆ เช่น กบ เขียด กา ไก่ เพื่อหลอกหลวงผีว่าเด็กไม่ใช่ลูกคนไม่ควรมาเอาไปนั่นเอง และปลาตะเพียนโบราณก็ถูกใช้เป็นกลวิธีหนึ่งในการป้องกันแม่ชื้อ

“...เมื่อตอนเด็กนอนเปล นอกจากจะกล่อมไกวให้เด็กนอน ยังมีปลาตะเพียนหรือจิงโจ้ให้เด็กได้ดูเล่น ผูกห้อยไว้เหนือเปลตอนที่ค่อนข้างนอน แต่อย่าผูกให้เกินไวนัก เพราะเด็กจะเหลือบซ้อนตาขึ้นไปดู เด็กมีอาการตาช้อนขึ้นอย่างนี้ ถือเป็นเวลาแม่ชื้อมากวน ปลาตะเพียนนี้ผูกสานด้วยโบราณเป็นรูปปลาขนาดเขื่อง ทาสีเขียว ๆ แดง ๆ เหลือง ๆ แล้วมีลูกปลาตัว

เล็ก ๆ สมมุติว่าเป็นลูก ห้อยเป็นระย้าอยู่มากตัว เดี่ยวนี้ก็ยังเคยพบมีขายอยู่...” (เสฐียรโกเศศ, 2539: 100)

นอกจากปลาทะเพียนจะถูกใช้เป็นเครื่องแขวนเพื่อการนี้แล้ว จิงโจ้ ก็เป็นเครื่องแขวนเหนือเปลที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาควบคู่กับปลาทะเพียนสานด้วย

“...จิงโจ้นั้นเดิมทำด้วยไม้ไผ่ จักสานเป็นรูปจิงโจ้ ชนิดตัวแมงมุม ที่มีน้วยอยู่หลังน้ำ ภายหลังเมื่อเจริญขึ้น เอาเศษผ้าสีหรือผ้าลายต่าง ๆ มาเย็บแล้วยัดนุ่นเป็นอย่างเบาสี่เหลี่ยมกลางนุ่น ตามมุมมีเบาะขนาดเล็ก ๆ รูปสามเหลี่ยม สมมุติว่าเป็นลูกของมันห้อยเป็นแถวกันลงมามุมละ 7 ตัว มีขนาดเล็กเรียงกันลงมาตามลำดับ...” (เรื่องเดิม, หน้า 100)

ทั้งปลาทะเพียนและจิงโจ้ จึงเป็นผลิตผลทางภูมิปัญญาที่แสดงถึงโลกทัศน์ของชาวไทยที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อในสิ่งลึกลับได้ดี

ปลาทะเพียนโบราณที่คนไทยสมัยก่อนนิยมใช้แขวนเหนือเปลเด็กนั้น สามารถพบเห็นได้ตามบ้านเรือนทั่วไปที่มีเด็กอ่อนแบบเบา โดยเฉพาะทางภาคกลางของประเทศ จนอาจกล่าวได้ว่างานหัตถกรรมที่มนุษย์ผลิตขึ้นขึ้นนี้ถูกใช้เป็นเครื่องมือหนึ่งในการตอบสนองคติความเชื่อดังกล่าวที่มีมาแต่โบราณ นอกจากนี้แล้ว เชื่อว่าการที่เด็กที่มีปลาทะเพียนแขวนไว้ดูเล่น จะทำให้เกิดความเพริดเพลิน จะมีอารมณ์แจ่มใส และมีพัฒนาการทางสายตาดิจากรูปลักษณ์ ลวดลาย และสีสันที่พลีไหวเมื่อยามแคว้งไคว เป็นคุณประโยชน์อีกประการหนึ่งของปลาทะเพียนในด้านจิตวิทยาและสรีรวิทยาของเด็กด้วย ไม่เพียงเท่านั้นในยามที่เด็กอ่อนแบบเบาเจริญเติบโตขึ้น ปลาทะเพียนโบราณก็ยังคงสถานะของเครื่องเล่นที่มีสีสัน ลวดลายสวยงามคล้ายของจริงตามธรรมชาติ ดังนั้นภาพที่ผู้ใหญ่สานปลาทะเพียนไว้เป็นเครื่องเล่นให้นุตรหลาน จึงพบเห็นได้บ่อยในชนบทไทยในอดีต และถือว่าเป็นบทบาทหลักของงานหัตถกรรมประเภทนี้

5.2 การเปลี่ยนแปลงของปลาทะเพียนโบราณพระนครศรีอยุธยา

5.2.1 มูลเหตุและรูปแบบของการเปลี่ยนแปลงหน้าที่ใช้สอย

อย่างไรก็ตาม ปลาทะเพียนแขวนเหนือเปลเด็กอ่อน กลับกลายเป็นภาพที่หาดูได้ยากขึ้นทุกวัน จนเป็นภาพของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาและนำไปสู่ความเจริญก้าวหน้าของชุมชนเมือง ของเล่นเด็กและเครื่องแขวนเปลเด็ก ได้รับการพัฒนารูปแบบไปเป็นของเล่น

พลาสติก ซึ่งมีความทนทานกว่า สีสดใสสวยงามกว่าของเล่นจากวัสดุธรรมชาติ และสะดวกแก่การเสาะหามาครอบครองมากกว่าปลาดตะเพียนสานจากโบราณ ผู้ใหญ่หันไปซื้อหาเครื่องเล่นพลาสติกมาแขวนแทนได้โดยไม่ยาก ในขณะเดียวกัน วิธีการปฏิบัติเลี้ยงดูเด็กก่อนในยุคปัจจุบันก็เปลี่ยนไปอย่างมากพ่อแม่ในสังคมเมืองไม่ได้เลี้ยงลูกให้นอนในเปล มีปู่ย่าตายายคอยแกว่งไกวเปล และร้องเพลงกล่อมเด็ก เด็กทารกจึงแทบไม่รู้จักรถนอนเปลอีกต่อไป ประกอบกับสังคมไทยได้รับแรงชี้นำจากภาครัฐมาโดยตลอด จนถือได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้วิถีชีวิตของคนไทยในสังคมชนบทมีการเปลี่ยนแปลงไปในหลาย ๆ ด้าน กลไกของรัฐซึ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของสังคมดังกล่าว ตลอดจนหัตถกรรมปลาดตะเพียนสานด้วยคือ นโยบายเร่งรัดการกระจายความเจริญทางเศรษฐกิจไปสู่ชนบท เป็นผลให้เกิดการส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชน การส่งเสริมอาชีพหัตถกรรมและอุตสาหกรรมในครอบครัว เป็นทางออกหนึ่งของวิธีการเพิ่มรายได้ให้แก่ครอบครัวในชนบท ผลกระทบหนึ่งที่มีต่อชุมชนก็คือ พื้นฐานของการผลิตหัตถกรรมเปลี่ยนแปลงไป จากการผลิตเพื่อสนองตอบประโยชน์ใช้สอยในชีวิตประจำวัน เป็นการผลิตเพื่อจำหน่ายสนองตอบความต้องการของผู้บริโภค ซึ่งมีอยู่โดยเฉพาะตลาดในสังคมเมืองทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ นอกจากนี้แล้ว นโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวของรัฐ นับตั้งแต่ที่ได้มีการประกาศให้ปี พ.ศ. 2530 เป็นปีท่องเที่ยวไทย เป็นต้นมา ก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้มียุคท่องเที่ยวทั้งจากต่างประเทศ และในประเทศเดินทางท่องเที่ยวในแหล่งท่องเที่ยวสำคัญและมีศักยภาพ ในกรณีของจังหวัดพระนครศรีอยุธยาได้รับการยอมรับว่าเป็นจุดหมายทางการท่องเที่ยวในลำดับต้น ๆ ของประเทศ เนื่องจากมีสถานภาพเป็นเมืองหลวงเก่า และมีความสมบูรณ์ของโบราณวัตถุ โบราณสถานและศิลปวัฒนธรรม ประกอบกับหลังจากที่ได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกทางวัฒนธรรม โดยองค์การยูเนสโกแห่งสหประชาชาติ ก็ได้ส่งผลอย่างดียิ่งในการส่งเสริมและพัฒนาการท่องเที่ยวของเมืองนี้ ดังนั้น นอกเหนือไปจากที่ภาครัฐได้จัดตั้งหน่วยงานที่รับผิดชอบด้านการท่องเที่ยวในส่วนภูมิภาคขึ้นที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาเพื่อเป็นการนี้แล้วธุรกิจบริการ ห้างร้านที่เกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมท่องเที่ยวของพระนครศรีอยุธยา จึงได้รับการแรงหนุนส่งเสริมและมีการเจริญเติบโตขึ้นอย่างเห็นได้ชัด เช่น ธุรกิจโรงแรมที่พัก ร้านอาหารและร้านขายของที่ระลึก มีการขยายตัวสูงและมีกระบวนการนำเสนอขายอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น

ปลาดตะเพียนโบราณในปัจจุบัน จึงเป็นงานหัตถกรรมที่ไปได้รับการปรับเปลี่ยนบทบาทไม่ให้ทำหน้าที่เฉพาะแต่เป็นเครื่องแขวนเหนือเปลเด็กดั้งเดิม บทบาทด้านนี้กำลังลดความสำคัญลงไปเรื่อย ๆ แต่การยอมรับและความนิยมในหมู่นักท่องเที่ยวซึ่งได้รับมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทำให้ปลาดตะเพียนโบราณปรับตัวนำเสนอบทบาทหน้าที่ใช้สอยใหม่ ๆ แก่สังคมไทย

การพัฒนาารูปแบบ ลวดลายและสีสันทของตัวปลาตะเพียนสาน เป็นผลกระทบของหน้าที่ใหม่ที่เห็นได้อย่างชัดเจน แต่เดิมนั้นเมื่อยังใช้ปลาตะเพียนเป็นเพียงของเล่นเด็ก นิยมใช้สีเหลืองและสีธรรมชาติของ ลาน จนเรียกกันติดปากว่า ปลาโบราณ หรือปลาโบราณ แต่ต่อมาภายหลังจึงมีการนำเอาสีอื่นๆ มาทาตัวปลา และเขียนลวดลายบนตัวปลา เพื่อให้เกิดความหลากหลายและดึงดูดใจมากขึ้น เช่น สีแดง สีเขียว สีน้ำเงินไปจนถึงสีบรอนซ์เงิน บรอนซ์ทอง ซึ่งมีความวาดดูสวยงามยิ่งขึ้น นอกจากนี้แล้ว สีเงินกับสีทอง ยังเป็นสีที่คนไทยทั่วไปนิยม เพราะสอดคล้องกับทรัพย์สินเงินทอง ดังนั้น จึงเหมาะสมที่จะนำมาใช้ประดับตกแต่งเป็นเครื่องเรือนอย่างยิ่ง ปัจจุบันนี้ปลาตะเพียนโบราณที่พระนครศรีอยุธยา จึงมีการทำขนาดใหญ่กว่าแต่เดิม ซึ่งชาวหัวแหลม ซึ่งเป็นผู้ผลิตเริ่มผลิตขึ้นมาในระยะประมาณ 15-20 ปีให้หลังนี้เอง เรียกขานว่า ปลายักษ์ เพราะมีขนาดใหญ่เป็นพิเศษ เมื่อแขวนแล้ววัดจากกระโถมถึงลูกปลามีความสูงถึง 1.50 เมตร ซึ่งใหญ่กว่าปลาลูกสิบห้า และมีการทาสีสันทหลายหลากมากขึ้นบนตัวปลา เหมาะสำหรับผู้ที่ต้องการนำไปประดับเพดานอาคารบ้านเรือน

ไม่เพียงแต่เท่านั้น ปลาตะเพียนโบราณเพิ่มคุณค่าให้กับงานหัตถกรรมด้วยการทำหน้าที่เป็นของชำร่วย ของขวัญที่ระลึก อีกด้วย นอกจากนี้ใช้เป็นเครื่องเรือนเครื่องประดับแล้ว ปลาตะเพียนยังได้รับการยอมรับว่ามีความเหมาะสมที่จะใช้เป็นของขวัญ ของที่ระลึกในงานเทศกาลหรือวาระสำคัญต่าง ๆ กระบวนการนี้เกิดขึ้นเมื่อปลาตะเพียนโบราณได้รับความนิยมมากขึ้น ทั้งจากการนำไปใช้ประโยชน์เป็นเครื่องแขวนเบ็ดเล็ก และนำไปประดับอาคารบ้านเรือน ทำให้ปลาตะเพียนโบราณมีปรากฏให้เห็นเป็นจำนวนมากในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นที่ติดหูติดตาคนทั่วไปหรือถึงแม้ว่าปลาตะเพียนจะถูกส่งไปขายในท้องถิ่นอื่นก็ตาม แต่ผู้สนใจซื้อก็มักจะได้รับคำบอกกล่าวจากผู้ขายว่า เป็นของที่ผลิตขึ้นจากฝีมือของชาวพระนครศรีอยุธยา ดังนั้น จึงทำให้ปลาตะเพียนโบราณมีบทบาทหน้าที่เป็นวัตถุทางวัฒนธรรม ประเภทศิลปะหัตถกรรมเครื่องจักสานที่มีเอกลักษณ์โดดเด่น และกลายเป็นสัญลักษณ์ของจังหวัดนี้ ผู้ที่มาเยือนจึงมักจะซื้อไปเป็นของฝากของที่ระลึกจากจังหวัดนี้ และด้วยเหตุนี้เอง ในสมัยหลังต่อ ๆ มา ปลาตะเพียนโบราณจึงถูกดัดแปลงรูปร่างให้เล็กลงกว่าเดิม และเสริมหน้าที่ใช้ประโยชน์มากขึ้น กลายเป็นของขวัญชิ้นเล็กเหมาะมือสำหรับแจกในงานมงคลต่าง ๆ ในรูปของของขวัญ เช่น พวงกุญแจ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี การที่ปลาตะเพียนโบราณยังมีคุณค่าทางจิตใจมาช้านาน เพราะสามารถแทนความรู้สึกดีจากผู้ให้ถึงผู้รับได้ มีลักษณะ (Character) ที่สามารถตอบสนองความต้องการทางจิตใจของคนได้ดีและยังเป็นสิริมงคลแก่ผู้ที่ครอบครอง ปลาตะเพียนจึงเป็นที่นิยมไม่เพียงแต่ในเฉพาะที่ผลิตขึ้นจากโบราณเท่านั้น ในสังคมไทย ปลาตะเพียนยังปรากฏในรูปของวัตถุสิ่งของในศาสนา ค่านิยมหรือเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อต่าง ๆ ด้วย เนื่องจากประเด็นสำคัญดังนี้

1. ชื่อ ปลาคะเพียนมีคำว่า เพียน พ้องเสียงกับคำว่า เพียร ซึ่งหมายถึงพยายาม หากเพียร เป็นเคล็ดจงใจให้ผู้ที่รับไปมีความขยันหมั่นเพียร

2. สี สีของปลา เช่น สีเงินและสีทอง แสดงออกถึงความร่ำรวยเงินทอง ทรัพย์สมบัติ ดังนั้น ผู้ที่ได้รับจะมีลาภ ทรัพย์สินเงินทองเหมือนสีของปลา

3. วัสดุ พบว่าการที่ปลาคะเพียนทำขึ้นจากลาน โดยความเชื่อของคนไทยโดยเฉพาะพุทธศาสนิกชน จะให้ความสำคัญกับวัตถุเนื่องในศาสนา ในอดีตนั้น พระสงฆ์จะจารอักขระ พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ลงในคัมภีร์ที่ทำจากใบลาน ซึ่งต้องเก็บรักษาเป็นอย่างดี ดังนั้น ปลาคะเพียนที่สานจากใบลาน จึงใช้วัสดุชนิดเดียวกันกับที่ใช้จารพระธรรม ทำให้ผู้รับปลาคะเพียนไปมีความชื่นชอบในวัตถุชิ้นนี้

ด้วยเหตุนี้เอง ปลาคะเพียนจึงกลายมามีบทบาทเสริมในด้านเครื่องรางของขลังและวัตถุมงคล (ภาพประกอบที่ 29) เนื่องจากคนไทยมีความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์มานานแล้ว จึงพบว่ามีความนิยมในเครื่องรางของขลัง ตลอดจนวัตถุมงคลอยู่นานับประเท ซึ่งปลาคะเพียนใบลานที่สานขึ้นที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้ถูกนำไปใช้เป็นวัตถุมงคลชนิดหนึ่ง โดยผ่านพิธีกรรมปลุกเสกคาถาอาคม และจารอักขระข้อความที่แสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ เป็นมงคลต่างๆ เช่น ประหยัด เงิน ทอง อันแสดงถึงความต้องการสิ่งยึดเหนี่ยวทางจิตใจของผู้ที่มีไว้บูชา เรียกว่า ยันต์ปลาคะเพียน เมื่อผ่านกิจพิธีมงคลต่างๆ แล้ว จึงนำไปแขวนไว้ ในบ้านพักที่อยู่อาศัย หรือบูชาไว้ในร้านค้าขาย เพื่อให้เป็นมงคลดังข้อความที่จารไว้ที่ตัวปลา

“...แต่เดิมนั้น ยันต์ปลาคะเพียนไม่ได้ปรากฏให้เห็นใน วัสดุที่สานขึ้นจากใบลานเช่นปลาคะเพียนสาน แต่เชื่อว่ายันต์ปลาคะเพียนนั้นมีมานานแล้ว ทำจากวัสดุประเภทอื่น ชิ้นที่เก่าแก่ที่สุดมีมาตั้งแต่เมื่อประมาณ 100 ปีมาแล้ว คือ ปลาคะเพียนของ หลวงพ่อกลิ่น วัดพระญาติ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สร้างขึ้นในสมัย พ.ศ. 2540 ส่วนใหญ่ยันต์ปลาคะเพียนมักทำขึ้นจากโลหะ เช่น ทองแดง เงิน บางครั้งจึงมักเรียกวัดุมงคลนี้ว่าตะเพียนเงิน ตะเพียนทองกันมากกว่า ทั้งนี้จะต้องผ่านการบริกรรมคาถาปลุกเสกจากเกจิอาจารย์ หรือพระสงฆ์ผู้ซึ่งมีญาณสูง แต่ไม่มีปรากฏว่านำเอาปลาคะเพียนสานจากใบลานมาทำเป็นยันต์ปลาคะเพียนกันอย่างแพร่หลาย อาจเป็นเพราะใบลานไม่ทนทานเหมือนโลหะ...” (ศรศักดิ์ ขวัญศรี, สัมภาษณ์)

คติความเชื่อที่มีมาพร้อมกับการสร้างยันต์ปลาคะเพียนขึ้น พบว่ามีดังนี้

1. ความเชื่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์ เชื่อว่าปลาคะเพียนเป็นปลาที่หากินตลอดเวลา ทั้งกลางวัน กลางคืน เป็นปลาที่ไม่อดอยาก แพร่พันธุ์ง่าย มีปลาคะเพียนที่ใด แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ ผู้ที่มีปลาคะเพียนไว้ครอบครองจึงมักไม่อดตาย

2. ความเชื่อเรื่องโชคลาภและทรัพย์สินเงินทอง (ภาพประกอบที่ 30, 31 และ 32) ปลาคะเพียนได้ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องรางศักดิ์สิทธิ์ เรียกว่า ตะเพียนเงิน ตะเพียนทอง ตามความเชื่อของคนไทยบางกลุ่ม ที่ผนวกเอาความเชื่อเรื่องอดีตชาติของพระโพธิสัตว์ ซึ่งเคยเสวยชาติเป็นปลาคะเพียน ดังนั้น จึงกลายเป็นความนิยมสร้างขึ้นและให้พระเกจิอาจารย์ชื่อดัง ผู้ที่ถือว่ามีความรู้ในสาขานาลงอักขระและปลุกเสก ในอดีต พระเกจิอาจารย์ที่มีชื่อเสียงด้านการปลุกเสกตะเพียนเงิน ตะเพียนทอง ได้แก่ พระอาจารย์จาด วัดบางกะเบา จังหวัดปราจีนบุรี หลวงพ่อจง วัดหน้าต่างนอก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระอาจารย์คง วัดบางกะพ้อม จังหวัดสมุทรสงคราม และพระอาจารย์อี วัดสัตหีบ จังหวัดชลบุรี ซึ่งพระเกจิอาจารย์ทั้ง 4 รูปนี้ต่างมีชื่อเสียงด้านวัตถุมงคลในฉายา จาด-จง-คง-อี การสร้างตะเพียนเงิน ตะเพียนทองนี้ เป็นการสร้างเพื่อหวังอานิสงส์ทางด้านค้าขาย ให้ทำมาหากินเจริญรุ่งเรือง (ข่าวสด , 2540 : 30)

3. ความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์และขลัง (ภาพประกอบที่ 33) คนไทยยังมีความเชื่อเรื่องความอยู่ยงคงกระพัน การทำเสน่ห์ เมตตามหานิยม เมื่อยันต์ปลาคะเพียนมีผู้นิยมมาก และเชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์ในด้านโชคลาภ เงินทอง จึงได้มีผู้ร้องขอให้พระเกจิอาจารย์ต่าง ๆ ทำขึ้นเพื่อใช้เป็นเครื่องรางด้วย อาทิ เหริยญปลาคะเพียนของหลวงปู่ดวงดี วัดท่าจำปี อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ทำขึ้นเป็นเหริยญตะเพียนเงิน กับเหริยญตะเพียนทอง มี 1 ด้าน จารอักขระขอม และชื่อ เกจิอาจารย์ผู้ปลุกเสก เหริยญนี้ทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2518 อายุกว่า 20 ปี ให้เช่าคู่ละ 1,000 บาท

นอกจากนี้ยังมีแผ่นยันต์ปลาคะเพียนของหลวงพ่อเต๋ วัดสามง่าม อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม หลวงพ่อเดิม วัดหนองโพ สระบุรี มี ๒ แบบ คือ แบบป้อม กับแบบหล่อ ผู้ที่ได้ไปบูชา เชื่อว่าจะทำให้มีเสน่ห์ ผู้คนนิยมชมชอบ

ในยุคแรก ของการทำยันต์ปลาคะเพียนนั้น คงไม่ได้ทำเพื่อขาย แต่ทำตามความศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อพระสงฆ์ จึงได้ทำขึ้นในปริมาณน้อยเฉพาะตัว ซึ่งมีผู้นิยมเสาะหาไว้เป็นเจ้าของมากขึ้น ต่อมาจึงได้เปลี่ยนแปลงไป กลายเป็นว่า ทำขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกในวาระสำคัญหรือเพื่อเป็นการระดมปัจจัยบำรุงวัด (ศรศักดิ์ ขวัญศรี, สัมภาษณ์)

ความแตกต่างของยันต์ปลาคะเพียนอยู่ที่รูปและขนาดของปลา วัตถุ อักขระหรือลายมือของพระเกจิอาจารย์ โดยมากวัตถุดิบที่ใช้ทำ ได้แก่ ทองแดง ทองคำ ทองเหลือง หรือทองเหลือง

ฝาบาตร และเงิน เช่น เหยี่ยวหลวงพ่องมักทำจากเงินหรือทอง เหยี่ยวหลวงพอกันมักทำจากทองแดง ผสมตะกั่ว และมักมีปลาตัวผู้กับปลาตัวเมีย ราคาประมาณ 4,000 บาท

ความศักดิ์สิทธิ์ของยันต์ปลาดตะเพียนเชื่อว่า เกิดจากอานุภาพของกระแสน้ำ ที่พระเกจิอาจารย์ได้ปลุกเสก ลงอักขระที่ได้ถูกคัดมาจากยอดพระไตรปิฎก วิธีใช้บูชามีหลายแบบ เช่น ปลาดตะเพียนหลวงพ่อง ให้เอาปลาห้อยลง นำดอกไม้ลอยน้ำใส่ขัน แล้วเอาขันยกขึ้นจนปลาที่ห้อยจมน้ำในน้ำ บริกรรมคาถาคือเป็นอันเสร็จพิธี ส่วนปลาของหลวงพอกันนั้น ให้เอาปลาใส่ในขันน้ำ แล้วจุดธูปเทียนบูชา เป็นอันเสร็จพิธี

ปลาดตะเพียนที่เป็นส่วนหนึ่งในเมตตามหานิยมนี้ พบว่ามีการบรรจุตะเพียนเงิน ตะเพียนทอง ทำด้วยโลหะมีสีคล้ายเงินและทอง ลงในตลับสี่ฝั่งเมตตามหานิยม ส่วนแนวความคิดเรื่องเมตตามหานิยมนี้ เป็นคติความเชื่อของชาวไทยที่มีมาแต่สมัยโบราณแล้ว ดังนั้น การนำเอาตะเพียนเงิน ตะเพียนทองผนวกเข้าไปด้วย ย่อมแสดงถึงความนิยมในสรรพคุณความศักดิ์สิทธิ์ของวัตถุมงคลประเภทนี้ ราคาของวัตถุมงคลอย่างปลาดตะเพียน ขึ้นอยู่กับจำนวนที่มีอยู่ในท้องตลาด หรือเป็นที่นิยมกันมากน้อยเพียงใด ของที่มีจำนวนน้อยขึ้นจะมีราคาสูง เนื่องจากไม่มีอยู่ในความครอบครองถือว่าไม่เป็นมาตรฐาน ไม่สามารถนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยนได้ จึงต่างไปจากวัตถุหรือสินค้าประเภทอื่น ๆ ทั่วไปที่มีราคาแพงเพราะมีน้อยชิ้น หายาก

บทบาทความสำคัญของงานหัตถกรรมปลาดตะเพียนสานจากโบราณนี้ได้เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะการทำหน้าที่ของสินค้าที่ระลึกดูเหมือนว่าเป็นบทบาทที่โดดเด่นในระยะหลัง เนื่องจากมีคุณค่าในเชิงเศรษฐกิจที่น่ายกย่องได้มาสู่ชุมชนผู้ผลิต และนำเงินตราต่างประเทศสู่การพัฒนาประเทศในภาพรวมได้ ปลาดตะเพียนโบราณจึงเป็นสินค้าส่งออกซึ่งเป็นที่นิยมในหมู่ชาวต่างชาติ นอกเหนือไปจากคุณค่าซึ่งเป็นเอกลักษณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมที่เคยเป็นมาด้วย

5.2.2 การเปลี่ยนแปลงของรูปแบบและกระบวนการผลิต

การผลิตขึ้นเพื่อรองรับความต้องการของผู้บริโภคทั้งชาวไทยและต่างประเทศนั้น ทำให้กระบวนการผลิตมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมหลายประการได้แก่

5.2.2.1 วัตถุดิบ

โบราณ เป็นวัตถุดิบที่สำคัญที่สุดและจะขาดไม่ได้ในการผลิตปลาดตะเพียนโบราณ รวมไปถึงผลิตภัณฑ์จากโบราณประเภทอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง แต่ด้วยภาวะการณปัจจุบัน ดันลานในประเทศไทยมีเหลืออยู่น้อยมาก ป่าลานที่นับว่าสมบูรณ์ที่สุดแห่งสุดท้ายในขณะนี้ คือ แหล่งลานที่บ้านทับลาน บ้านขุนศรี บ้านบุพราหมณ์ บ้านวังมิด ตำบลบุพราหมณ์ อำเภอนาคี จังหวัด

ปราจีนบุรี ซึ่งปัจจุบันเป็นแหล่งผลิตซึ่งยังไม่สามารถตอบสนองความต้องการปริมาณลานที่มีมากขึ้นอย่างเพียงพอ หน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องจึงพยายามจะดำเนินการอนุรักษ์ทรัพยากรลานไว้ ด้วยการปลูกทดแทนในพื้นที่ป่าลาน แต่ก็ไม่ทันเวลาการตัดไปใช้ประโยชน์ สืบเนื่องจากปัญหาความยากจน ทำให้ชาวบ้านชนบทที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่เป็นแหล่งทรัพยากรลาน ได้ลักลอบตัดยอดลานออกจำหน่ายแก่พ่อค้าคนกลางซึ่งมารับซื้อถึงที่ เพื่อขายต่อให้กับผู้ผลิตงานจักสานจากไบลานในพื้นที่ภาคกลางของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เพราะเป็นจังหวัดที่มีการผลิตงานหัตถกรรมเป็นสินค้าหลายประเภทที่ใช้ไบลานเป็นวัตถุดิบ อาทิ งามไบลาน ผลิตที่อำเภอบางปะหัน และ ปลาตะเพียนไบลาน ที่ชุมชนหัวแหลม อำเภอพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น การเร่งตัดยอดลาน จึงทำให้การเจริญเติบโตและขยายพันธุ์ลานมีปริมาณลดลง และทำให้อายุของลานสั้นลง ตายเร็วยิ่งขึ้น ไม่สามารถให้ผลผลิตไบลานได้อย่างเต็มที่ในระยะยาว เป็นผลให้พื้นที่ในการตัดไบลานขายมีวงกว้างยิ่งขึ้น เป็นการทำลายไบลานไปรู้เท่าไม่ถึงการณ์ สถานการณ์เช่นนี้ จะมีผลกระทบทำให้ไบลานขาดตลาด มีราคาสูงขึ้น และอาจนำไปสู่การยุติผลิตงานหัตถกรรมจากไบลานได้ในที่สุด

นอกจากปัญหาเรื่องไบลานที่นับวันจะหายากขึ้นแล้ว การเตรียมไบลานเพื่อนำมาจักสานก็เป็นปัญหาเช่นกัน เช่น การเลียดไบลาน การย้อมสีไบลาน เป็นต้น ไบลานที่ชาวหัวแหลมรับซื้อมาจากพ่อค้าคนกลางนั้น เป็นลานที่ผ่านการย้อมสีมาแล้ว แต่บางครั้ง สีที่ย้อมยังไม่มีความคงทนเพียงพอ จึงทำให้สีตก ไม่เป็นไปตามที่ต้องการ ชาวหัวแหลมจะรับซื้อลานจากคนกลางในราคาแพงขึ้น ปัจจุบันนี้ ลานลูกละ 600 -700 บาท ลาน 1 ลูก มี 1,000 ไบ นอกจากนี้ ไบลานที่รับมานั้นยังไม่ได้ถูกเลียด ซึ่งจะต้องนำมาเลียดด้วยเครื่องมือเลียด พบว่าในระยะหลัง ผู้ผลิต ลดความประณีตในการเลียดลง เส้นลานไม่สม่ำเสมอเท่าที่ควร ทำให้ปลาที่สานออกมาไม่ตรง ขนาดความสวยงามไป

5.2.2.2 ฝีมือแรงงาน

ในระยะเวลาที่ชาวหัวแหลมยังอาศัยอยู่ในเรือเครื่องเทศ หรือเรือนแพตามสองฝั่งแม่น้ำนั้น การผลิตปลาตะเพียนไบลาน เป็นการทำขึ้นเพื่อจำหน่ายเป็นส่วนหนึ่งของสินค้านาชนิด ปลาตะเพียนไบลานจึงทำกำไรได้ดี เพราะต้นทุนการผลิตต่ำ ทั้งวัสดุอุปกรณ์และค่าจ้างแรงงาน ไบลานยังมีราคาถูก หาง่าย เพราะผู้ปลูกปลูกลานได้มาก เมื่อต้องเรือขึ้นไปถึงย่านตลาดใหญ่ ๆ เช่น ปากน้ำโพ ชาวหัวแหลมก็จะนิยมซื้อลานกักตุนเพื่อเก็บไว้สานปลาตะเพียนในยามว่าง ส่วนค่าจ้างแรงงานนั้น เป็นแรงงานในครอบครัว ได้แก่ แม่บ้าน หรือพ่อบ้านซึ่งว่างจากภาระการค้าขายหรือในขณะที่ยังเดินเรือไปไม่ถึงชุมชน ทำให้มีเวลาว่างมากพอที่จะผลิตปลาตะเพียนได้

ต่อมาในสมัยที่มีการปลูกสร้างบ้านเรือนอาศัยอยู่เป็นหลักแหล่งแล้วนั้น อาชีพสานปลา กลายเป็นอาชีพของแม่บ้าน หรือผู้สูงอายุในบ้านที่ไม่มีอาชีพหน้าที่การงานหลัก ทำอยู่ตามบ้านพัก ของตน ส่วนหัวหน้าครอบครัวซึ่งเป็นผู้ชาย มักออกไปรับจ้างทำงานนอกบ้าน ทำให้ขาดแรง งานในสานปลา โดยเฉพาะขั้นตอนบางอย่าง เช่น การทาสีตัวปลา การเขียนลาย ซึ่งต้องอาศัย ความสามารถแรงงานในครอบครัว ก็จะทำให้สูญเสียเวลาในการผลิตไปส่วนหนึ่ง ในระยะนี้ผู้ผลิต อาจเสียโอกาสในการจำหน่ายและตลาดรับซื้อไประยะหนึ่ง จนถึงช่วงที่มีการออกหาตลาดรับซื้อ ตามร้านค้าใหญ่ หรือพ่อค้าคนกลางจากท้องถิ่นอื่นที่มารับซื้อเป็นวาระ จึงจะได้มีโอกาสนในการ ระบายสินค้าออกไป และในกรณีที่มีลูกค้าประจำจะสามารถทำในปริมาณมากขึ้นได้

ภายหลังจากที่มีการนำผลผลิตปลาไปแพร่หลายและเป็นที่ต้องการของตลาดมากขึ้น รูปแบบการผลิตได้เปลี่ยนแปลงไป เกิดอาชีพนายทุนขึ้น ทำให้ผู้ผลิตที่เคยต้องผลิตอยู่ที่บ้านทุก ขั้นตอนของการทำปลาตะเพียนโบราณ จะต้องเปลี่ยนรูปแบบการใช้ฝีมือแรงงานไป ทำให้เกิดการ ใช้แรงงานผลิตตามความถนัดและความเชี่ยวชาญ โดยนายทุนเป็นผู้จัดสรรแบ่งแรงงานการผลิต ทำให้ผู้ที่ขาดความเชี่ยวชาญหรือฝีมือในการผลิตยังไม่ดี ต้องปรับเปลี่ยนและเรียนรู้เพื่อพัฒนาฝีมือ ตนให้ดีขึ้น จึงจะสามารถเป็นผู้ผลิตที่มีประสิทธิภาพได้

การเปลี่ยนแปลงของกระบวนการผลิตที่ไม่อาจละเลยกล่าวถึงได้ คือ เทคนิคในการผลิต พบว่าข้อจำกัดด้านวัตถุดิบและฝีมือแรงงานนั้นส่งผลกระทบต่อรูปแบบเทคนิคการผลิตต้องเปลี่ยน แปลงไป เห็นได้ชัดว่า ผู้ผลิตเริ่มใช้โบราณอย่างคุ้มค่าน่ามากขึ้น ในลาน 1 ลูก ซึ่งมีโบราณ 1000 ใบ ผู้ผลิตจะมีการคำนวณโดยอัตโนมัติเพื่อใช้ลานสานเป็นชิ้นส่วนได้มากที่สุด

นอกจากนี้แล้ว กลยุทธ์การตลาดสมัยใหม่ได้เข้ามามีบทบาทต่อรูปแบบของผลิตภัณฑ์ ปลาตะเพียนโบราณด้วย เนื่องจากผู้ผลิตได้รับการชี้แนะจากลูกค้า ซึ่งอาจเป็นพ่อค้าคนกลางหรือผู้ บริโภคโดยตรงให้ทดลองเปลี่ยนแปลงรูปแบบผลิตภัณฑ์ให้แตกต่างกันไป เช่น การแปรรูปจากปลา ตะเพียนโบราณดั้งเดิมให้เป็นปลาเงิน ปลาทอง หรือแม้กระทั่งพัฒนางานฝีมือจากโบราณให้เป็น รูปสัตว์อื่น ๆ คือ นก แมลงปอ ผีเสื้อ เป็นต้น ซึ่งได้รับความนิยมในในวงแคบและเป็นเพียงระยะ เวลาสั้น อย่างไรก็ตาม งานหัตถกรรมโบราณของชาวหัวแหลมยังคงให้ความสำคัญกับปลาตะเพียน เป็นหลัก

การเปลี่ยนแปลงอีกประการหนึ่ง คือ รูปแบบการผลิตเป็นไปเพื่อตอบสนองความ ต้องการในปริมาณมาก (Mass Production) ดังนั้น ระยะเวลาที่ใช้ในการผลิตจึงมีความแน่นอน ต้องผลิตให้ทันกำหนด ปลาตะเพียนที่ชาวหัวแหลมเคยผลิตขึ้นอย่างเดิม จึงขาดกระบวนการสร้าง สรรค์งานตามความพึงพอใจของผู้ผลิต และไม่ได้เป็นไปในรูปของการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ เหมือนในช่วงที่ใช้ชีวิตอยู่กับเรือเครื่องเทศ กลับกลายเป็นการผลิตเพื่อให้ได้จำนวนสูงสุดทันเวลา

ความประณีตของชิ้นงานลดลงในระดับหนึ่ง เห็นได้ชัดจาก การนำลวดเย็บกระดาษมาใช้แทนการเย็บด้วยด้ายขาวเช่นเดิม เป็นต้น

ถึงแม้ว่าผู้ผลิตปลาดึงเย็บโบราณจะมีความพยายามในการรักษาคุณภาพและความประณีตของชิ้นงานให้คงอยู่ แต่ด้วยข้อจำกัดด้านวัตถุดิบและเวลาในการผลิต ได้ทำให้ปลาดึงเย็บโบราณปัจจุบันมีความแตกต่างไปจากของเดิมเมื่อ 30 -40 ปีก่อน ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบ ที่มีการพัฒนาหลากหลายขึ้น นอกจากปลาดึงเย็บแล้ว ก็ยังสานปลาเงินปลาทองอีกด้วย ในด้านสีสันทันก็มีความโดดเด่น ดึงดูตามากขึ้น (วันทนีย์ มีพลกิจ, สัมภาษณ์)

5.3 การคงอยู่ของปลาดึงเย็บโบราณในสังคมไทยปัจจุบัน

นับตั้งแต่ราวปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ปลาดึงเย็บเป็นที่รู้จักในฐานะของที่ระลึกและเครื่องเรือนเครื่องประดับ (ภาพประกอบที่ 28) การปรับบทบาทหน้าที่ที่ประโยชน์ใช้สอยมาเป็นเครื่องแขวนประดับ เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นได้โดยง่ายและใช้ระยะเวลาไม่นาน เพราะปลาดึงเย็บมีรูปร่างลักษณะและสีสันทันสวยงาม ประกอบกับสามารถแขวนได้ ทำให้มีความเคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่ง ถือว่าเป็นงานหัตถกรรมชิ้นหนึ่งที่ใช้งานในเชิงสุนทรียศิลป์ได้ และถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้งานปลาดึงเย็บโบราณยังคงอยู่ เพราะบทบาทหน้าที่ใหม่นี้เป็นที่ต้องการ และตอบสนองได้อย่างดีเยี่ยมเพราะปลาดึงเย็บโบราณสามารถจะจัดส่งไปยังต่างถิ่นได้โดยง่ายและสะดวก ดังนั้น จึงไม่เป็นเรื่องแปลกประหลาดที่สามารถพบเห็นปลาดึงเย็บโบราณถูกใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่งทั้งภายในและภายนอกอาคารบ้านเรือน อาคารสถานที่ราชการ ที่ทำการ หน่วยงานในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศ

การดำรงอยู่ในของงานหัตถกรรมปลาดึงเย็บโบราณ ไม่ได้เกิดขึ้นแต่เฉพาะในด้านการเจริญเติบโตของงานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านแต่เพียงแนวทางเดียวดังที่กล่าวถึงเท่านั้น แต่เพราะปลาดึงเย็บโบราณมีการพัฒนาหน้าที่ใช้สอยต่างออกไป ตามระยะเวลาและปัจจัยอื่นๆ ทางสังคม จึงทำให้การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น ปัจจุบันนี้ ปลาดึงเย็บโบราณดำรงอยู่ในสังคมไทยในฐานะวัตถุทางวัฒนธรรมชิ้นหนึ่ง การผลิตปลาดึงเย็บโบราณของชาวมุสลิมหัวแหลม จะเป็นงานหัตถกรรมที่มีกระบวนการผลิตที่ไม่ละเอียดซับซ้อนมากนักเมื่อเปรียบเทียบกับหัตถกรรมอีกหลายประเภท แต่จำเป็นต้องอาศัยกระบวนการผลิตที่ประกอบด้วยเทคนิควิธีการที่เหมาะสม เพื่อให้งานหัตถกรรมประเภทนี้มีคุณภาพและสามารถตอบสนองความต้องการของผู้บริโภคได้ต่างโอกาสกัน ในขณะที่ความต้องการของผู้บริโภคที่มีมากขึ้น ทำให้ปลาดึงเย็บกลายเป็นสินค้าหัตถกรรมที่ตลาดมีความต้องการสูงขึ้น

การที่ปลาตะเพียนโบราณ ดำรงอยู่ในฐานะของสินค้าที่ระลึกที่ทำยอดขายสูง และมีผลกระทบต่อรูปแบบทางการตลาดของสินค้าหัตถกรรมได้อย่างมากในระยะเวลาที่ผ่านมา ที่เห็นได้ชัดได้แก่ การตลาดและจำหน่ายสินค้าได้เกิดรูปแบบของนายทุนขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ปัจจุบันนี้มีนายทุน อยู่ประมาณ 5 ราย รายอื่น ๆ มีลักษณะที่กำกึ่งของนายทุนและผู้ผลิตโดยตรง กระบวนการตลาดในลักษณะนี้ก่อให้เกิดการกระจายแรงงานและรายได้ไปยังชาวหัวแหลมทุกครอบครัว และเป็นกลไกในการคัดเลือกผู้ผลิตที่ดีด้วย

ชาวหัวแหลมผู้ผลิตปลา จึงสามารถจำหน่ายปลาตะเพียนสานด้วยตนเอง หรือผ่านนายทุน ตามที่ได้กล่าวถึงในบทที่ 4 แล้ว ไม่เพียงเท่านั้น ยังได้ก่อให้เกิดอาชีพพ่อค้าคนกลางขึ้น เช่น ผู้ขายของที่ระลึกที่ย่านตลาดหัวรอ หรือ ย่านหน้าวิหารพระมงคลบพิตร กลุ่มพ่อค้าคนกลางเป็นตลาดรับซื้อที่มีกำลังซื้อสูงมาก เนื่องจากทำเลที่ตั้งของร้านค้าอยู่ในบริเวณที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวสำคัญของจังหวัด จึงมีนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและต่างประเศมาแวะเยี่ยมชมจำนวนมากในแต่ละวัน ดังนั้น ในแต่ละเดือน ชาวบ้านหัวแหลมจะมาตามความต้องการและส่งสินค้าให้ถึงร้านค้าในย่านนี้ ซึ่งในการจัดส่งสินค้านั้น จะจัดมาเป็นชุด ๆ แต่ละชุดมีถุงพลาสติกหีบห่อเรียบร้อย แต่หากสินค้าค้างร้านนานหรือขายยาก ทางพ่อค้าแม่ค้าจะเป็นผู้หาถุงพลาสติกมาเปลี่ยนหีบห่อบรรจุ เองเพื่อส่งเสริมการขาย ทำให้ดูเป็นของมีราคามากขึ้น

ปลาตะเพียนโบราณเป็นสินค้าเด่นประจำร้านค้าย่านวิหารพระมงคลบพิตร ตัวสินค้าชนิดนี้เองถูกใช้ประดับตกแต่งหน้าร้านให้เป็นที่สะดุดตา เพราะมีสีสันสดและหลากหลายดึงดูดใจ ร้านค้าย่านนี้มีมานานตั้งแต่ราว พ.ศ. 2520 โดยผู้ประกอบการได้จ่ายค่าเช่าแผงให้กับมูลนิธิพระมงคลบพิตรเป็นรายเดือน ในระยษณัั้น ค่าเช่าที่มีราคาประมาณเดือนละ 300 บาท โดยมูลนิธิ ฯ ได้จัดพื้นที่ให้เป็นอาคารไม้ชั้นเดียว ต่อมาประสบอัคคีภัย เมื่อปี พ.ศ. 2536 จึงได้จัดให้เป็นเต็นท์กึ่งถาวรแทน ปัจจุบันนี้ขยายจำนวนมากขึ้นจนมีจำนวนถึงกว่า 30 ร้าน ราคาเช่าสูงขึ้นถึง 10 เท่าตัว เป็นประมาณ 3,000- 3,500 บาทต่อเดือน

นางสุมาลี ชมจันทร์ อายุ 43 ปี ผู้ประกอบอาชีพค้าขายของที่ระลึกที่เดินที่บริเวณหน้าวิหารองค์พระมงคลบพิตรรายหนึ่งให้ข้อมูลด้านการตลาดว่า

“...ขายปลาตะเพียนโบราณเป็นสินค้านำร้านมา 10 ปีแล้ว ตั้งแต่ปลานขนาดลูกเก่ายังมีราคาพวงละ 20 บาท จนปัจจุบันนี้ตั้งราคาขายปลีกหน้าร้านพวงละ 85 บาท ราคาหน้าร้านนี้ยังสามารถต่อรองได้เล็กน้อย ราคาดังกล่าวสามารถลดเหลือ 50 บาทซึ่งเป็นราคาที่ผู้ซื้อพึงพอใจ ในร้านนี้มีปลาตะเพียนสานอยู่

ร่วม 100 ชุด ซึ่งเมื่อรับซื้อจากผู้ผลิตมาเก็บไว้ขาย ก็จะรักษา
จำนวนของปลาดตะเพียนให้มีอยู่ในปริมาณเท่านี้ตลอด .....

ปัจจัยอีกประการหนึ่ง ซึ่งทำให้ปลาดตะเพียนโบราณได้รับความนิยมมากขึ้น ก็คือ การที่
อยุธยาเป็นเมืองท่องเที่ยว ดังนั้น ในเทศกาลสำคัญ ซึ่งเป็นวันหยุดงาน จึงมีคนเดินทางมาท่องเที่ยว
จำนวนมาก และทำให้ปลาดตะเพียนโบราณเป็นสินค้าที่ระลึกที่ขายดี ชาวหัวแหลมผู้ผลิต จำเป็น
ต้องเร่งผลิตเพื่อรองรับงานเทศกาล รวมทั้งร้านค้าที่จำหน่ายปลาดตะเพียนโบราณด้วย

“..เปิดร้านประมาณ 7 โมงเช้า ปิดประมาณใกล้ค่ำราว 6
โมงถึง 1 ทุ่ม ช่วงที่ขายดีได้แก่ ฤดูกาลทางการท่องเที่ยว เช่น
เดือนธันวาคมถึงมกราคมช่วงปีใหม่ ช่วงกุมภาพันธ์ ตรุษจีน
และเมษายน ช่วงสงกรานต์ จากนั้นจะซบเซาลงจนถึงเทศกาล
เข้าพรรษา....” (นายคำรณ แดงดี, สัมภาษณ์)

ปลาดขนาดลูกเก๋าเป็นขนาดที่ขายดีที่สุดในบรรดาปลาดตะเพียนขนาดต่าง ๆ แต่หากเปรียบเทียบ
เทียบจำนวนผู้สนใจซื้อปลาดตะเพียน ระหว่างลูกค้าชาวไทยกับชาวต่างชาติแล้ว ลูกค้าคนไทยจะมี
จำนวนมากกว่าลูกค้าต่างชาติ ไม่ว่าจะเทียบในอัตราส่วนความต้องการปลาดขนาดใด ๆ ก็ตาม
ชาวต่างชาติจะนิยมซื้อปลาดตะเพียนชุดเล็ก ซึ่งเรียกว่าปลาดตะเพียนเล็ก ราคาพวงละ 40 บาท มีขนาด
เล็กกว่าปลาดตะเพียนลูกหูกเล็กน้อย ราคาของปลาดลูกหูกประมาณพวงละ 50 บาท ซึ่งไม่แตกต่าง
กันมากนัก แต่คนไทยจะนิยมซื้อปลาดลูกหูก เนื่องจากสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้มากกว่าเป็น
ของที่ระลึก จากการสังเกตและสอบถามนักท่องเที่ยวต่างชาติซึ่งชอบชุดปลาดตะเพียนนั้น เป็น
เพราะมีขนาดเล็กกะทัดรัด ขนส่งสะดวก ฝีมือดี ไม่ใช่ลวดเย็บกระดาดเย็บ แต่จะใช้เข็มและด้าย
ร้อยเข้าพวงแทน ขณะที่ปลาดขนาดใหญ่หรือใหญ่มาก ที่เรียกว่าปลาดยักษ์ ไม่ได้เป็นสินค้าหน้าร้าน
ผู้ซื้อต้องสั่งทำ ซึ่งต้องใช้เวลาประมาณ 2 สัปดาห์ ราคามีตั้งแต่ 600 – 1,500 บาท ตามแต่ฝีมือและ
ความประณีต

ความสัมพันธ์ของชาวหัวแหลมที่มีต่อแหล่งจำหน่าย คือนายทุนและพ่อค้าคนกลาง ล้วน
เป็นไปในลักษณะที่ต้องโอนอ่อนผ่อนตาม และต้องสนองตอบความต้องการของทั้งสองฝ่าย ไม่ว่าจะ
จะเป็นนายทุนหรือพ่อค้าคนกลางก็ตาม ซึ่งต่างไปจากในอดีตที่ผู้ผลิตสามารถเป็นผู้กำหนดกิจกรรม
ในการตลาดและจำหน่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งราคาได้ด้วยตนเอง

ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับปลาดตะเพียนโบราณนั้น ราคา เป็นเครื่องวัดการ
เปลี่ยนแปลงได้อย่างชัดเจน ผู้ผลิตปลาดตะเพียนโบราณที่ผลิตเพื่อส่งให้นายทุนรายหนึ่ง ได้ให้ข้อ

สังเกตว่า ผู้ผลิตรายย่อยไม่มีโอกาสในการต่อรองค่าจ้างและราคาชิ้นส่วนที่รับจ้างผลิต แต่จะใช้การตั้งราคาขึ้นตามความพอใจระหว่างทั้งสองฝ่าย นายทุนสามารถกำหนดเลือกสรรผู้ผลิตรายย่อยให้ผลิตชิ้นส่วนให้ตนได้ เมื่อผลิตจนเสร็จทุกขั้นตอนเป็นปลาทะเียนโบราณโดยสมบูรณ์แล้ว นายทุนจึงจะเป็นผู้กำหนดราคาขายให้กับพ่อค้าคนกลางหรือลูกค้าอีกต่อหนึ่ง ดังนั้น ปัจจัยที่สำคัญทำให้ราคามีการเปลี่ยนแปลง คือ ต้นทุนวัตถุดิบในท้องตลาด ได้แก่ ลาน สี และอุปกรณ์ส่วนราคาค่าจ้างแรงงานเป็นปัจจัยรองลงมา และไม่มีผลชัดเจนต่อราคาของปลาทะเียนโบราณ อาจกล่าวได้ว่าในระยะเวลาที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงด้านราคาของปลาทะเียนโบราณ เป็นไปอย่างสอดคล้องไปกับสภาพเศรษฐกิจไม่ต่างไปจากสินค้าที่ระลึกอื่น ๆ โดยทั่วไป

แม้ว่าปัจจุบันนี้ ไม่อาจจะกล่าวได้ว่างานหัตถกรรมปลาทะเียนโบราณจะตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานและเป็นไปตามลักษณะของสังคมวัฒนธรรมไทยดังในอดีต เนื่องจากปัจจัยหนึ่งคือชาวมุสลิมหัวแหลมที่ผลิตงานจักสานปลาทะเียนโบราณอยู่นั้น ไม่ได้เป็นไปในรูปงานหัตถกรรมพื้นบ้านสำหรับใช้ในครัวเรือนเป็นชีวิตประจำวัน หรือผลิตขายกันเฉพาะที่จำเป็นในชุมชนหรือใกล้เคียงเช่นในอดีตต่อไป แต่กลับกลายเป็นรูปแบบการผลิตที่เปลี่ยนไปเป็นแบบมวลแรงงานการผลิตที่ไม่ได้ทำขึ้นทุกกระบวนการด้วยตัวเอง แต่เป็นการแบ่งงานกันทำตามความชำนาญ ซึ่งส่งผลต่อรูปแบบของงานศิลปะ รายได้ และความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่เปลี่ยนไป รวมถึงการสร้างสรรค์คุณภาพของงานหัตถกรรมเป็นไปเพื่อตอบสนองหน้าที่การใช้งานที่เปลี่ยนไป เช่น การใช้ลวดเย็บกระดาษเพื่อให้ความคงทนแข็งแรง และมีอายุการใช้งานนานขึ้น สีสนลวดลายที่ตอบสนองความต้องการของผู้ซื้อ เป็นต้น สถานการณ์นี้เป็นผลให้เกิดรูปแบบทางเศรษฐกิจที่จำเป็นต้องอาศัยระบบทุนนิยม ต้องพึ่งพาภาวะตลาดในกรุงเทพและต่างประเทศ

อย่างไรก็ดี บทบาทหน้าที่ของปลาทะเียนโบราณที่เปลี่ยนแปลงไป ส่งผลกระทบและเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวมุสลิมหัวแหลมซึ่งเป็นผู้ผลิต และต่อคนในสังคมไทยซึ่งเป็นผู้บริโภคมาอย่างต่อเนื่องตลอดมา

บทที่ 6

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การดำเนินตามกระบวนการศึกษาวิจัยของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ได้ศึกษาและค้นพบข้อมูลเกี่ยวเนื่องถึงประวัติความเป็นมาและรายละเอียดของงานหัตถกรรมพื้นบ้านปลาตะเพียนโบราณ รวมถึงความสัมพันธ์ในฐานะของงานหัตถกรรมพื้นบ้านที่มีต่อชุมชนหัวแหลม จังหวัดพระนครศรีอยุธยาซึ่งเป็นชุมชนผู้ผลิตงานชิ้นนี้ ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงและสภาพการณ์ที่ปรากฏในสังคมไทย ซึ่งพอจะ สรุปได้ดังนี้

6.1 สรุปและอภิปรายผลการศึกษา

ชุมชนหัวแหลม ตำบลท่าวาสุกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อาจถือได้ว่าเป็นชุมชนผู้ผลิตปลาตะเพียนโบราณที่ใหญ่ที่สุดในประเทศ โดยมีจุดเด่นสำคัญที่ทำให้เป็นพื้นที่น่าสนใจคือ ตั้งชุมชนอยู่บริเวณที่เรียกว่า หัวแหลม ซึ่งมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์นับเนื่องแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ทั้งยังมีประวัติของชุมชนที่ได้ปรากฏว่าเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์เมืองมาระยะหนึ่ง ปัจจุบันนี้ ชาวหัวแหลมส่วนใหญ่ประมาณร้อยละ 90 นับถือศาสนาอิสลาม ดำรงชีพหลากหลายตามสภาพสังคมและเศรษฐกิจ แต่พบว่า ชาวชุมชนส่วนหนึ่งยึดการสานปลาตะเพียนโบราณเป็นอาชีพหลักและอาชีพเสริม ซึ่งทำรายได้ให้อย่างดี การถือเอางานหัตถกรรมประเภทนี้ว่า เป็นผลผลิตของชุมชนแห่งนี้ อย่างน้อยก็มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นสิ่งที่ชาวหัวแหลมยอมรับอย่างภาคภูมิใจได้ ในทำนองเดียวกันกับการยอมรับและรับรู้เรื่องราวในชาติพันธุ์เดิมและความเป็นมุสลิมของตนที่มีมาแต่กำเนิดนั่นเอง แม้กระนั้น ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยยังมิได้พบความสัมพันธ์ระหว่างวิถีปฏิบัติตนตามแบบมุสลิมว่าจะเป็นอิทธิพลให้เกิดการสร้างสร้งงานหัตถกรรมประเภทนี้ขึ้นในสังคมไทย

แม้ว่าจะไม่อาจยืนยันได้ว่า ชาวมุสลิมหัวแหลมซึ่งเคยอาศัยอยู่ในเรือค้าขายของชำ ซึ่งเรียกว่าเรือเครื่องเทศ เป็นผู้คิดค้นปลาตะเพียนโบราณขึ้นเป็นกลุ่มแรกก็ตาม แต่การดำรงชีวิตที่ผูกพันใกล้ชิดกับสายน้ำ นำไปสู่การรังสรรค์ผลงานจักสานด้วยฝีมือชิ้นนั้น นับเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านกำเนิดขึ้นภายใต้การปรับตัวให้เป็น ไปอย่างสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมรอบตัวที่น่าสนใจศึกษายังดังที่เคยมีคำกล่าวที่ว่า น้ำเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมไทย และเป็นข้อสรุปที่ดีข้อหนึ่งซึ่งนิยามความสัมพันธ์ของแม่น้ำลำคลองกับวิถีชีวิตของมุสลิมที่เรียกตนเองว่า แยกเทศ หรือแยกแพได้

การใช้สอยประโยชน์จากปลาดตะเพียนโบราณที่มีมาแต่ในอดีตคงไม่อาจหลีกเลี่ยงความเป็นจริงที่ว่าใช้สำหรับแขวนเป็นเครื่องเล่นเหนือเปลเด็กไปได้ ในขณะที่ชาวหัวแหลมนั้นยังอาศัยอยู่ในเรือเครื่องเทศนั้น ระหว่างล่องเรือไปตามย่านการค้าต่าง ๆ หรือเมื่อว่างจากการค้าขายประกอบกับภาระหน้าที่ของบิดามารดาที่ต้องเลี้ยงดูทารกติดสอยห้อยตามไปด้วยนั้น ก็จึงทำให้เรียนรู้ฝึกหัดประดิษฐ์งานจักสานปลาดตะเพียนขึ้นทดแทนเวลาว่างและยังได้ผลลัพธ์เป็นสิ่งประดิษฐ์เครื่องเล่นสำหรับบุตรหลานด้วย งานจักสานรูปแบบนี้ กำเนิดขึ้นจากวัฒนธรรมชาติที่หาได้ง่าย และประดิษฐ์ขึ้นโดยอาศัยคุ้นเคยและความชำนาญด้านการประดิษฐ์ประดิษฐ์ของคนไทย ซึ่งลักษณะเฉพาะของการก่อกำเนิดงานหัตถกรรมอย่างหนึ่งก็คือ เป็นงานที่ทำขึ้นในยามเวลาว่างจากการประกอบอาชีพหลัก เป็นที่มาของการรู้จักรังสรรค์งานชิ้นนี้ขึ้น

กรรมวิธีการผลิตที่ไม่ซับซ้อนนักเมื่อเปรียบเทียบกับงานหัตถกรรมประเภทอื่นอีกหลายชิ้น อาทิ เครื่องเงินทางภาคเหนือ ผ้าทอมือทางภาคอีสาน หรือ เครื่องจักสานย่านลิพางของภาคใต้ ความงามทางศิลปะในระดับหนึ่งที่แสดงออกถึงความเป็นเอกลักษณ์และเป็นพื้นถิ่นของงานหัตถกรรมภาคกลางของปลาดตะเพียนโบราณ อาจถือว่าเป็นจุดเด่นอีกประการหนึ่งที่ทำให้ปลาดตะเพียนโบราณนี้เองถูกเรียกขานว่าเป็นงานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน เพราะว่ากระบวนการผลิตแทบไม่สลับซับซ้อนแต่อย่างใด ไม่ว่าจะป็นวัสดุที่มีอยู่และหาง่ายตามธรรมชาติ การตกแต่ง ขัดเกลาที่เรียบง่าย แต่หากพิจารณาในแง่มุมมองของประโยชน์ใช้สอยหลักแต่เดิมแล้ว ถือเป็นชิ้นงานถ่ายถอดและสะท้อนถึงคุณค่าด้านอารมณ์และความรู้สึกของผู้ผลิตได้อย่างดี

เช่นเดียวกันกับงานหัตถกรรมอื่นๆ ที่ต้องอาศัยเวลา การสั่งสมฝีมือในการผลิต ชาวชุมชนหัวแหลมมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับปลาดตะเพียนโบราณมาอย่างน้อย 3-5 ชั่วอายุคน โดยเฉพาะผู้ที่ประกอบอาชีพสานปลาดตะเพียนทั้งครอบครัว ซึ่งขณะนี้มีเพียงร้อยละ 10 ของสมาชิกในชุมชน และมักจะเป็นครอบครัวที่มีผู้สูงอายุและเด็ก ๆ พบว่าจะมีความใกล้ชิดสนิทสนมกันมากกว่าครอบครัวที่สมาชิกประกอบอาชีพต่าง ๆ กันไปมาตั้งแต่ในวัยที่ยังอาศัยอยู่ในแพ หรือเรือสินค้า และถึงแม้ว่าในภายหลังชาวหัวแหลมส่วนใหญ่จะโยกย้ายขึ้นมาอาศัยอยู่บนฝั่งจนเกือบหมดแล้วก็ตาม การสานปลาดตะเพียนยังทำหน้าที่เป็นงานอดิเรกหรือกิจกรรมในเวลาว่าง เป็นสื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างสมาชิกในครอบครัว ทำให้สมาชิกมีกิจกรรมร่วมกัน ทำให้รู้สึกใกล้ชิดสนิทสนม รู้จักการทำงานร่วมกันร่วมมือกันเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจของตน นอกจากนี้ ยังขยายผลนำไปสู่ความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านหรือญาติพี่น้องที่มีอาชีพเดียวกันด้วย ดังในกรณีที่รับจ้างสานส่วนประกอบของปลาแล้วไม่สามารถทำให้เสร็จได้ทันเวลา ก็จะขอให้ญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านช่วยรับงานไปทำ เป็นการช่วยเหลือจุนเจือรายได้กันด้วย ดังนั้น หมู่บ้านหัตถกรรมหัวแหลมจึงเติบโตขึ้นตามจำนวนของสมาชิกใหม่ในสังคมที่เพิ่มขึ้น ขณะเดียวกัน ปลาดตะเพียนโบราณยังคงตอบ

สนองหน้าที่ในการเลี้ยงดูเด็ก ๆ ความเชื่อเรื่องแม่ชื้อที่มีขึ้นในชุมชนหัวแหลมและสังคมไทยมายาวนาน หรือเรียกได้ว่าการกำเนิดของสมาชิกใหม่แต่ละครั้งหมายถึง ปลาตะเพียนโบราณได้ทำบทบาทหน้าที่ของตนไปพร้อม ๆ กัน

ในภาวะการที่สังคมรับเอาวัฒนธรรมต่างถิ่นเข้ามาพร้อมกับการพัฒนาด้านสิ่งอำนวยความสะดวก และการพัฒนาด้านอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ราวปี พ.ศ.2510 เป็นต้นมา จุดหักเหของการผลิตงานหัตถกรรมปลาตะเพียนโบราณที่เกิดขึ้นในยุคนี้ ก็คือการแบ่งภาระหน้าที่ความชำนาญในการผลิต โดยให้ผู้ที่เชี่ยวชาญหรือชำนาญในขั้นตอนหนึ่งได้รับไปผลิตเฉพาะส่วน อย่างในกรณีของปลาตะเพียนโบราณ ได้เกิดสภาวะที่เรียกว่า ระบบนายทุนขึ้น โดยนายทุนจะทำหน้าที่เป็นผู้กำหนดจำนวนปริมาณของงานหัตถกรรม โดยมีข้อเงื่อนไขทางการตลาดบังคับ ประกอบกับการเร่งผลิตงานเพื่อนำสู่ท้องตลาดในช่วงที่มีอุปสงค์สูง จะมีผลให้งานหัตถกรรมมีความเป็นมวลมากขึ้น (Mass Production) ซึ่งบางครั้งผลงานที่ผลิตขึ้นโดยผู้ที่ชำนาญและสามรถควบคุมคุณภาพทางเทคนิคการผลิตได้ ก็ยังมีผู้นิยมและคงความสวยงามอยู่ แต่ก็ผิดจากวัตถุประสงค์เดิมที่ทำขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน แต่ในทางกลับกัน พบว่าความประณีตและละเอียดอ่อนของเนื้องาน รวมถึงอารมณ์และความรู้สึกในการสร้างสรรค์ทางศิลปะของผู้ผลิตกลับลดลงตามลำดับ เพราะรูปแบบ ลวดลาย สีสนของปลาตะเพียนนั้นเป็นไปตามการออกแบบหรือการสั่งการจากนายทุน หรือลูกค้าในกรุงเทพฯ ซึ่งสภาวะการณีนี้อาจจะเรียกได้ว่าเป็นการสลายตัวของศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2524)

แม้ว่างานหัตถกรรมส่วนใหญ่จะแบ่งแรงงานตามเพศ เช่น วิชาช่าง การสร้างที่อยู่อาศัย พาหนะ อาวุธเป็นของผู้ชาย และผู้หญิงจะต้องเป็นผู้ตัดเย็บเสื้อผ้า ทำเครื่องใช้เกี่ยวกับการประกอบอาหาร หากผู้ใดทำงานผิดเพศก็จะได้รับการประนามจากสมาชิกในสังคม(ปราณี วงษ์เทศ, 2527) แต่ในกรณีของงานปลาตะเพียนสานของชาวหัวแหลม มิได้เป็นไปตามกฎนี้มากนัก เนื่องจากไม่มีการแบ่งแรงงานตามเพศ หรืออายุอย่างชัดเจน ในครอบครัวชาวมุสลิมประกอบด้วยคนถึง 3 รุ่น ผู้ที่สานปลาตะเพียนอาจเป็นชายหรือหญิงก็ได้ หากมีความสามารถและชำนาญพอ โดยเฉพาะงานทาสีเขียนลาย ซึ่งจำเป็นต้องฝึกหัดเรียนรู้การใช้พู่กัน และรู้จักการแต่งแต้มสีสนอย่างวิจิตรบรรจง

อาจกล่าวได้ว่า บทบาทหน้าที่หลักของงานจักสานปลาตะเพียนโบราณ เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองวิถีชีวิตและแบบแผนการดำรงชีพของคนในสังคมไทยประการหนึ่ง คือ แบบแผนการเลี้ยงดูเด็ก ปลาตะเพียนโบราณจึงเกิดขึ้นมาพร้อมกับการเลี้ยงดูเด็กในเปลนอนที่แกว่งไปมาได้ โดยมีปู่ย่าตายายคอยแกว่งไกวและร้องเพลงกล่อม แต่ในระยะเวลาที่สภาพเศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงจากเดิมอย่างพลิกฝ่ามือ แบบแผนการเลี้ยงดูเด็กก็อย่างในอดีตจึงกลายเป็นภาพที่หาดูได้ไม่ง่าย ปลา

ตะเพียนใบลานจึงมีการปรับเปลี่ยนบทบาทให้สอดคล้องและตอบสนองหน้าที่อื่นแทนหน้าที่เดิมซึ่งหมดบทบาทลงเรื่อย ๆ

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการพัฒนากิจการท่องเที่ยวและอุตสาหกรรมของที่ระลึก ได้ก่อให้เกิดตัวอย่างรวดเร็ว ในช่วงระยะเวลาประมาณ 15 ปีที่ผ่านมา อุตสาหกรรมท่องเที่ยวในระดับต่างประเทศ ซึ่งขยายตัวมากควบคู่กันไปกับอุตสาหกรรมการผลิตและจำหน่ายของที่ระลึก ปลาตะเพียนใบลานเป็นสินค้าชิ้นหนึ่งในท้องตลาดที่นักท่องเที่ยวต่างชาติต้องการซื้อหากลับไป และยังคงผลดีถึงกับมีการส่งเข้าไปขายในต่างประเทศเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้เกิดธุรกิจด้านการส่งออกเป็นผลสืบเนื่องมาอีกด้วย

ปลาตะเพียนใบลานในระยะดังกล่าว จึงถูกใช้ประโยชน์ในบริบทด้านอื่น ๆ ได้แก่ การใช้เป็นเครื่องเรือนเครื่องประดับ ตกแต่งอาคารบ้านเรือนทั้งภายในและกลางแจ้ง นำไปเป็นของขวัญในงานพิธีต่างๆ และของที่ระลึกฝากคนต่างแดน รวมทั้ง เป็นการยืนยันว่าได้เดินทางท่องเที่ยวไปที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

อย่างไรก็ตาม ในบริบทด้านความเชื่อความศรัทธา ยังคงปรากฏให้เห็นชัดในสังคมไทย โดยเฉพาะทางภาคกลาง จึงพบเห็นว่ามีคนนำเอาปลาตะเพียนสานจากใบลานไปทำพิธีปลุกเสกเป็นเครื่องรางของขลัง และใช้แขวนเพื่อเอาเคล็ด ตามแต่คติความเชื่อในเรื่องอื่น ๆ เชื่อมโยงประกอบกัน เช่น ความเชื่อความอุดมสมบูรณ์ของปลา เช่นเดียวกับกับสำนวนในน้ำมีปลาในนามีข้าว หรือ ข้าวใหม่ปลามัน ความเชื่อเรื่องความร่ำรวย ทำมาค้าขึ้น และขยันหมั่นเพียร เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงของบทบาทที่มีต่อสังคมไทยไปจากวัตถุประสงฆ์เดิม ถือว่าเป็นปกติของวัสดุทางวัฒนธรรมที่มีการเปลี่ยนแปลงหน้าที่ได้ตามความเหมาะสม โดยผสมผสานเอาปัจจัยแวดล้อม อาทิ ความเชื่อ ความต้องการ ความพึงพอใจของผู้บริโภค และสมาชิกในสังคมเข้าด้วยกัน อาจเป็นไปได้ว่า ปลาตะเพียนสานจะมีหน้าที่ใช้สอยที่เปลี่ยนแปลงไปได้อีกในอนาคต ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นการปรับปรนให้มีความเหมาะสมกับบริบทอื่น ๆ ทางวัฒนธรรมของสังคมไทยในแต่ละยุคสมัย

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับงานหัตถกรรมพื้นบ้านไม่เพียงเกิดขึ้นกับงานประเภทใดประเภทหนึ่งเท่านั้น แต่พบว่ามียุทธวิธีแบบการปรับปรนที่คล้ายคลึงกันอย่างมาก อาทิ งานไม้แกะสลักทางภาคเหนือ จำพวกเฟอร์นิเจอร์ไม้สัก ซึ่งตลาดมีความต้องการสูง ทำให้พ่อค้าคนกลางรับซื้อและเร่งการผลิตจากชาวบ้านเป็นจำนวนมาก ทำให้ฝีมือการแกะ และรายละเอียดของลวดลายมีคุณภาพลดลง งานที่เคยเป็นประโยชน์ใช้สอยในหมู่บ้านก็ลดปริมาณลง คงเหลือเฉพาะงานตามสั่งเท่านั้น อีกทั้งรูปแบบของงานแบบใหม่นี้ ยังอาจขัดแย้งกับลวดลายงานเก่า ๆ ตามคติความเชื่อประเพณีทางเหนือที่เคยมีมาด้วย เช่น มีการสั่งให้ช่างชาวบ้านแกะสลักไม้เป็นรูปเคารพทาง

คริสตศาสนา เพื่อรองรับตลาดนักท่องเที่ยวตะวันตก ทั้ง ๆ ที่ช่างไม่เคยได้รับการเรียนรู้ฝึกหัด และรับรู้ความหมาย หรือมีอารมณ์ความรู้สึกร่วมต่อผลงานชิ้นนั้นแต่อย่างใด (นิธิ เอียวศรีวงศ์, มปป.)

หรือในกรณีของผ้าทอมัดหมี่ทางภาคอีสาน ที่แต่เดิมชาวบ้านทอขึ้นเพื่อใช้เองในชีวิตประจำวัน หากมีเหลือจากการนุ่งห่ม ก็จักนำไปใช้แลกเปลี่ยนสิ่งของชนิดอื่นที่จำเป็น แต่เมื่อสภาพทางเศรษฐกิจสังคมเปลี่ยนไป ผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรมมีราคาถูกกว่าและสมัยนิยมกว่าผ้าทอมือ ดังนั้น ชาวบ้านจึงยุติการทอผ้าด้วยมือสำหรับใช้ในชีวิตประจำวันเสีย แต่ยังคงทอผ้าเป็นสินค้าจำหน่ายที่มีราคาสูง จำหน่ายได้ในบางโอกาสหรือเฉพาะโอกาสสำคัญ ๆ เนื่องจากงานผ้าทอมือเป็นงานที่อาศัยระยะเวลา ความประณีต และมีคุณค่าด้านความงามกว่าผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งสภาวะการณ์เช่นนี้ จะส่งผลกระทบต่อวิถีการผลิตผ้าพื้นเมืองโบราณ ไม่ได้รับการสืบต่อไปยังคนรุ่นหลัง

ไม่ต่างไปจากการทำเครื่องจักสานที่พินสนิม ชลบุรี ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของภาชนะให้เหมาะสมกับการใช้งานสมัยใหม่ สามารถขายได้ราคาดี แต่กลับส่งผล ให้รูปแบบภาชนะเก่าแก่ของไทยหายไป สภาวะการณ์เช่นนี้ อาจจะทำให้คุณค่าของงานหัตถกรรมสูญเสียบ้าง โดยมีระบบทุนนิยมเข้ามาเป็นปัจจัยสนับสนุนที่สำคัญและยากจะหลีกเลี่ยงได้

แต่ในอีกมุมมองหนึ่งนั้น แม้ว่าปลาตะเพียนโบราณของชุมชนหัวแหลมได้พบกับการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพสังคมและเศรษฐกิจของประเทศ เช่นเดียวกันกับที่เกิดขึ้นมากับงานหัตถกรรมอื่น ๆ มาโดยตลอด แต่ดูเหมือนว่างานประเภทนี้มีการปรับเปลี่ยนและพัฒนาไปอย่างสอดคล้องกับผู้ที่เป็นเจ้าของและผู้ที่เป็นผู้บริโภคได้เป็นอย่างดี โดยอาจจะพิจารณาจากสิ่งเหล่านี้คือ

- วัสดุ ลานยังเป็นวัสดุที่เหมาะสมที่สุดในการประดิษฐ์ปลาตะเพียน มาจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากคุณสมบัติในการจักสานและความเบาบาง ซึ่งเหมาะสมกับหน้าที่ใช้สอยสำหรับเป็นเครื่องแขวน ประกอบกับปัญหาการขาดแคลนลานไม่อยู่ในขั้นวิกฤต ดังนั้นปลาตะเพียนโบราณชุมชนหัวแหลม จึงคงใช้ลานเป็นวัตถุดิบในการผลิตมาโดยตลอด ต่างจากวัตถุดิบสำหรับงานหัตถกรรมบางประเภทที่นับวันจะขาดแคลนลงอย่างมาก เช่น ไม้สักสำหรับงานแกะสลัก แต่ก็มีได้หมายความว่า สถานการณ์ขาดแคลนลานจะไม่เกิดขึ้นในอนาคตอันใกล้ ถ้าหากไม่มีการปลูกทดแทน เพราะในปัจจุบัน ลานยังถูกใช้เป็นวัตถุดิบสำหรับการผลิตงานหัตถกรรมอื่น ๆ อีก เช่น งามใบลาน ที่อำเภอปางปะหัน เป็นต้น

ในเรื่องของการใช้เพื่อการผลิตปลาตะเพียนโบราณนั้น ชาวหัวแหลมใช้สีเป็นกระบวนการสำคัญในการผลิต สีที่ใช้มีอยู่หลายสี แต่แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ สีระบายตัวปลา และสีเขียนลาย ในอดีตนั้นปลาตะเพียนโบราณมักระบายด้วยสีแดง และเขียนลายสีเหลือง แต่ในระยะประมาณ 10 ปีที่ผ่านมา นิยมใช้สีหลากหลายขึ้นตามความต้องการของลูกค้า ความเชื่อเรื่องสีเป็นอีก

ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ปลาตะเพียนมีสีสันต่าง ๆ ไป เห็นจากการนำเอาสีบรอนซ์เงิน บรอนซ์ทองมาใช้เขียนลวดลาย ด้วยเหตุผลว่าทำให้ตัวปลามีความเงาวาวดูสวยงามยิ่งขึ้น ปัจจุบัน สีเงิน สีทองจึงเป็นสีหลักในการเขียนลายตัวปลา

สีที่เป็นที่นิยมน้อย ได้แก่ สีโทนสด เช่น สีชมพู สีฟ้า สีเขียวอ่อน เป็นต้น อาจเป็นเพราะมีลักษณะที่ขัดกับความเป็นจริงตามธรรมชาติของปลาตะเพียน อีกทั้งหน้าที่ใช้สอยแต่เดิมสำหรับแขวนเหนือเปลให้เด็กดูเล่นก็ลดน้อยลง ดังนั้น สีสดที่ใช้เพื่อการดึงดูดสายตาเด็กจึงไม่มีความจำเป็น

อย่างไรก็ดี สีสันสดใสเช่น สีแดง เขียว น้ำเงิน เหลืองที่ใช้ทาหรือแต่งแต้มบนตัวปลานั้น อาจสันนิษฐานว่าเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความนิยมในสีซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของชาวมุสลิม ดังที่สีดังกล่าวเป็นสีผ้าห่ม และเสื้อผ้าเครื่องแต่งกายของชาวมุสลิมที่หลากหลายสีสันปะปนกัน ชาวมุสลิมหัวแหลมส่วนใหญ่ไม่พบว่านิยมใส่เสื้อผ้าสีพื้น เรียบ ๆ

- **รูปแบบและลวดลาย** ชาวหัวแหลมมีสร้างสรรค์ในการคิดลวดลายขึ้นเขียนลงบนตัวปลาลายส่วนใหญ่เป็นลายที่ไม่มีชื่อเรียกเฉพาะ แต่เป็นลายที่เลียนแบบธรรมชาติ คล้ายเกล็ดปลาที่มีความมันวาว บ้างก็เรียกตามความพึงพอใจของตน เช่น ลายผักชี เป็นต้น ไม่พบว่ามีคติความเชื่อทางศาสนาเกี่ยวข้องกับลวดลายปลาตะเพียนในหมู่ชาวมุสลิมหัวแหลม

ในเรื่องของขนาดปลาตะเพียนโบราณของชาวหัวแหลมนั้น ถือได้ว่าชาวหัวแหลมพยายามคิดสร้างสรรค์รูปแบบขึ้นอีกหลากหลายขนาด เพื่อตอบสนองตามความต้องการของลูกค้านำแต่ละราย ตั้งแต่ปลาขนาดเล็ก ไปจนถึงแม่ปลายักษ์ที่มีลูกถึง 15 ตัว แต่ละขนาดจะมีรูปแบบประจำ ตามที่ผู้ผลิตเรียก เช่น ปลาลูกแก้ว หมายความว่า มีแม่ปลา 1 ตัว ลูกปลา 9 ตัว ปลาลูกหกหมายความว่า มีแม่ปลา 1 ตัว ลูกปลา 6 ตัว ขนาดของปลาตะเพียนโบราณจึงถูกกำหนดไว้ด้วยความเหมาะสมและความสมดุลของชิ้นงาน แต่ระยะหลังมา ขนาดของปลาถูกกำหนดโดยความต้องการของตลาดปลาขนาดใหญ่ที่เรียกว่า ปลายักษ์เป็นที่ต้องการของกลุ่มนักท่องเที่ยวหรือมัณฑนากร ขณะที่ปลาระยะขนาดเล็ก ยังคงเป็นที่นิยมในหมู่นักท่องเที่ยวชาวต่างชาติที่เดินทางมาเยือนประเทศไทย

ลักษณะเช่นนี้อาจจะพบได้ในหัตถกรรมผ้าชิ้นดินจกของชุมชนบ้านหาดเลี้ยว อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัยเช่นกัน คือ จากศิลปะพื้นบ้าน กลายเป็นศิลปะพื้นเมือง มีการผลิตด้วยโครงสร้างที่ไม่เคยมีการใช้มาก่อนในชุมชน เช่น สีชมพู สีม่วง หรือ มีการขยายขนาดโดยเฉพาะดินจกให้ใหญ่ขึ้น อย่างไรก็ตาม ก็ยังพยายามรักษาความเป็นงานทางชาติพันธุ์ไว้เพื่อเป็นจุดขายนั่นเอง (สุดแดน วิสุทธิลักษณ์, 2534)

- **เทคนิคการผลิต** ในระยะที่มีการส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างจริงจังนั้น มีนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและต่างประเทศเดินทางเข้ามาเยือนจังหวัดพระนครศรีอยุธยาจำนวนมาก ความต้องการ

ปลาดิบเป็นสินค้าที่ระลึกราคาสูง ซึ่งทำให้การผลิตปลาดิบลดความประณีตลงจากเดิม เนื่องจาก ผู้ผลิตได้รับการตั้งสินค้าปริมาณมากในเวลาจำกัด ผู้ผลิตบางรายเริ่มใช้เทคนิควิธีที่ร่นระยะเวลาการผลิตให้สั้นลง เช่น งดการตัดแต่งปลาที่ตัวปลา ทำให้ตัวปลาแข็งกระด้าง ขาดความอ่อนช้อย หรือการใช้ลวดเย็บกระดาษแทนการใช้ด้ายเย็บ แต่ในที่สุด ก็มีผลต่อชิ้นงานทำให้ไม่ได้รับความพึงพอใจ ผู้บริโภคจึงเลือกซื้อปลาดิบที่ผลิตขึ้นอย่างประณีตและมีคุณภาพ นับว่าเป็นกลไกทางการตลาดโดยอัตโนมัติ ปัจจุบันนี้ ปลาดิบบางส่วนของชาวหัวแหลม ยังคงรูปลักษณะที่สวยงามและประณีตเช่นเดียวกับที่เคยเป็นมาในอดีต และชาวหัวแหลมส่วนใหญ่ พบว่าเห็นความสำคัญและตระหนักถึงการรักษาภาพลักษณ์ของการเป็นแหล่งผลิตงานปลาดิบที่มีคุณภาพแห่งหนึ่งของประเทศ

6.2 ข้อเสนอแนะ

6.2.1 แนวโน้มในอนาคต

ผู้วิจัยเชื่อว่า แนวโน้มของปลาดิบจะคงอยู่ต่อไปในสังคมไทย เช่นเดียวกับงานศิลปะหัตถกรรมอื่นๆ เนื่องจากยังเป็นงานหัตถกรรมตอบสนองความต้องการของผู้บริโภคได้ดี จึงทำให้มีการผลิตอย่างต่อเนื่อง ถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงด้านสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมเกิดขึ้น ในชุมชนผู้ผลิตอย่างที่ไม่อาจจะสกัดกั้นได้ แต่งานหัตถกรรมชิ้นนี้น่าจะคงไว้ซึ่งความเป็นเอกลักษณ์ของชาวหัวแหลม จังหวัดพระนครศรีอยุธยาต่อไป

แต่สิ่งที่น่าเป็นห่วงคือ บทบาทหน้าที่ที่มีมาแต่เดิมของปลาดิบสานกำลังจะหมดความสำคัญลง เนื่องจากรูปแบบการผลิตจะเป็นไปแบบมวล ซึ่งทำให้คุณค่าความงามทางอารมณ์ ความรู้สึก คติแนวคิดที่ถ่ายทอดผ่านสีสัน ลวดลายที่มีมาแต่เดิมจะปรับเปลี่ยนไปตามความต้องการของผู้บริโภค จนอาจจะเรียกว่าเป็นการล่มสลายของงานศิลปะหัตถกรรมพื้นบ้านได้ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว เช่นเดียวกับที่ปรากฏในงานหัตถกรรมอื่นๆ

6.2.2 การจัดการอนุรักษ์และส่งเสริมหัตถกรรมปลาดิบสานจากโบราณ

ปลาดิบเป็นงานหัตถกรรมที่มีความเรียบง่าย ไม่ซับซ้อนยุ่งยาก ดังนั้น องค์ความรู้ในการดำเนินการผลิตงานหัตถกรรมประเภทนี้ จึงไม่น่าจะเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการสูญหายไป ได้ ต่างไปจากงานหัตถกรรมบางประเภทที่มีความซับซ้อน ยากแก่การเรียนรู้และสืบทอด แต่อย่างไรก็ดี หัตถกรรมประเภทอาจได้รับผลกระทบจากปัจจัยอื่น ๆ ที่กระตุ้นให้เกิดโอกาสที่จะ

สูญหายหรือเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปได้ในอนาคต ดังนั้น จึงจำเป็นต้องมีการวางแผนแนวทางการจัดการอนุรักษ์และส่งเสริมหัตถกรรมปลาตะเพียนโบราณไว้ ดังนี้

1. ด้านวัตถุดิบและปัจจัยการผลิต ภาครัฐจำเป็นต้องป้องกันการลักลอบตัดลาน เพื่อให้มีปริมาณลานพอเพียงต่อการผลิตงานจักงาน โดยจำเป็นต้องให้การสนับสนุนช่วยเหลือแก่เกษตรกรที่ปลูกลานให้ได้มีสิทธิโอกาสในการเพาะปลูกอย่างพอเพียง โดยไม่ต้องลักลอบปลูกหรือตัดในพื้นที่ป่าสงวน และเร่งหาทางหรือทำการทดลองเพิ่มผลผลิตลานให้มากขึ้นและมีคุณภาพดีขึ้น
2. การปลูกจิตสำนึกให้ประชาชนทั่วไป เยาวชนของประเทศได้รู้จักถึงคุณค่าของงานหัตถกรรมพื้นบ้าน เพื่อเป็นแนวร่วมในการอนุรักษ์งานหัตถกรรมไว้ เช่น การบรรจุแหล่งชุมชนหัวแหลมเข้าอยู่ในรายการท่องเที่ยวทัศนศึกษาของโรงเรียน และบริษัทนำเที่ยว
3. การส่งเสริมการตลาด กระตุ้นชาวชุมชนหัวแหลมให้คงรักษาความรู้ ความชำนาญในงานหัตถกรรมประเภทนี้ต่อไป โดยสนับสนุนให้มีการแหล่งรับซื้องานหัตถกรรมประเภทนี้กว้างขวางขึ้น การกำหนดราคามาตรฐาน รวมถึงการโฆษณาประชาสัมพันธ์หัตถกรรมประเภทนี้ผ่านทางสื่อต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นขยายตลาดให้ผู้ผลิต
4. การถ่ายทอดความรู้แก่เยาวชนในท้องถิ่นที่ผลิตงานหัตถกรรมนี้ ให้รู้ซึ่งถึงคุณค่า ได้ทราบประวัติความเป็นมา ความสัมพันธ์ของชุมชนต่องานหัตถกรรม รวมไปถึงการฝึกหัดให้เยาวชนได้เรียนรู้ฝึกหัดผลิตงานหัตถกรรมนี้ เพื่อเป็นความภาคภูมิใจร่วมกันในชุมชน

6.2.3 การศึกษาวิจัยต่อไป

การเข้าไปศึกษาในชุมชนหัวแหลม จังหวัดพระนครศรีอยุธยาในครั้งนี้ ทำให้องค์ความรู้และความเข้าใจในกระบวนการผลิตปลาตะเพียนโบราณซึ่งเป็นงานหัตถกรรมประจำชุมชนได้ถูกถ่ายทอดสู่บุคคลภายนอกเช่นตัวผู้วิจัยได้ค่อนข้างดี ทั้งด้านกรรมวิธีในการผลิต เทคนิควิธี ปัจจัยการผลิต ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนผู้ผลิต รวมไปถึง ประเด็นสำคัญที่สุด คือ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตกับงานหัตถกรรม และแนวโน้มการสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้น ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่า การศึกษาวิจัยในครั้งนี้จะทำให้เกิดองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้อง ทั้งชุมชนเจ้าของงานหัตถกรรม ตัวชิ้นงานหัตถกรรม และความเกี่ยวข้องกับสังคมวัฒนธรรมไทย และสามารถขยายผลการศึกษาในระยะต่อไปได้ อาทิ การศึกษาเรื่องคติความเชื่อและโลกทัศน์ของชาวมุสลิมหัวแหลมในเรื่องประวัติความเป็นมาของชุมชน โดยเฉพาะที่ปรากฏในฐานะองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญของประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา เป็นต้น

อย่างไรก็ดี การศึกษาวิจัยในครั้งนี้อาจยังไม่สมบูรณ์เนื่องจากข้อจำกัดบางประการ ซึ่งเชื่อว่าหากสามารถนำเอาองค์ความรู้ที่ได้ไปเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับประยุกต์ใช้เพื่อการพัฒนา หรือการนำลงสู่การปฏิบัติในด้านการส่งเสริมอุตสาหกรรม การพัฒนาชุมชน หรือการส่งเสริมการท่องเที่ยวในพื้นที่ชุมชนดังกล่าว หรือชุมชนอื่นๆ ที่มีคุณลักษณะเช่นเดียวกัน จะมีสัมฤทธิ์ผลได้เป็นอย่างดี

บรรณานุกรม

- กองบรรณาธิการ. “ส่องปก.” วารสารศิลปวัฒนธรรม. 16-10(สิงหาคม 2538) : 16
- กองบรรณาธิการ. “อยุธยา.ราชอาณาจักรสยามและมรดกทางวัฒนธรรมของมนุษยชาติ.” ใน สารคดี. กรุงเทพฯ ฯ: โรงพิมพ์ด้านสุทธาการพิมพ์, 2538.
- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. ศิลปหัตถกรรมไทย จัดพิมพ์เนื่องในปีศิลปหัตถกรรมไทย พ.ศ.2531-2532. มปท., 2532.
- ขจร สุขพานิช. ข้อมูลประวัติศาสตร์: สมัยอยุธยา. วุฒิชัย มูลศิลป์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2523.
- งามพิศ สัตย์สงวน. หลักมานุษยวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: เจ้าพระยาการพิมพ์, 2534.
- ชุดิมา กิจพงศ์. เสื่อจันทบูร : กรณีศึกษาทางมานุษยวิทยาวัฒนธรรม หมู่บ้านบางสระแก้ว อ.แหลมสิงห์ จ.จันทบุรี. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2540.
- ณรงค์ฤทธิ์ ศรีสยาม. ปลาตะเพียนโบราณ. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ, 2533.
- ดำรง ฐานดี. มานุษยวิทยาเศรษฐกิจ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ ฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2531.
- ดิเรก กุลศิริสวัสดิ์. ความสัมพันธ์ของมุสลิมทางประวัติศาสตร์และวรรณคดีไทย และสำเนาอักษรีย์สุไลมาน. กรุงเทพฯ ฯ : สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย, 2517.
- ทรัพยากรธรณี , กรม. ทรัพย์ในดินพระนครศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ ฯ : ฉลองรัตน์, 2534.
- ไทยคดีศึกษา, สถาบัน. หัตถกรรมกับวิถีชีวิตไทย เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการเนื่องในมหามงคลสมัย สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทราเจริญพระชนมพรรษาครบ 5 รอบ (อัครำเนา)
- ปราณี วงษ์เทศ. “ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน: ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม.” วารสารธรรมศาสตร์ 13-3 (กย.2527):8-24.
- ปรีดา ศรีชลาลัย. “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวงตอน 1 และ2” วารสารโบราณคดี. 3-1 (มกราคม 2512):53-65.
- พลาคิษฐ์ สิทธิชัยกิจ. ปัญญาชนชาวสยาม. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2538.
- พัชรี สาริกบุตร. เทคโนโลยีสมัยโบราณ เอกสารคณะ โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2520. (อัครำเนา)

- เพ็ญศรี กาญจนมัยและนันทนา กบิลกาญจน์. บทบาทมุสลิมในปลายอยุธยา-ธนบุรี พ.ศ 2300-2325. เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์อยุธยา ณ วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา 26-29 มกราคม 2523.
- ไพฑูริย์ ขาวมาลา. เรือไทย ชีวิตที่ผูกพันและรักในเรือไทย. กรุงเทพฯ : แปลนกราฟฟิค, 2539.
- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช สาขาวิชาศิลปศาสตร์. เอกสารการสอนชุดวิชา ศิลป การละเล่น และการแสดงพื้นบ้านของไทย. นนทบุรี: โรงพิมพ์ มสธ, 2532.
- _____. เอกสารการสอนชุดวิชา ศิลปะกับสังคมไทย. นนทบุรี: โรงพิมพ์ มสธ, 2533.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2535. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2525.
- รำไพพรรณ แก้วสุริยะ. อนุสารอศท. 16-2 (กย. 2518)
- วรรณิ วิบูลย์สวัสดิ์ แอนเดอร์สัน. “ศิลปะหัตถกรรมพื้นถิ่น.” วารสารโบราณคดี. 7-2(2520): 4-15
- วาที ทรัพย์สิน. การท่องเที่ยวกับการพัฒนาหัตถกรรมการทำหนังตะลุงในเขตอำเภอเมือง จังหวัด นครศรีธรรมราช. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2538.
- วิชาการและแผนงาน, กอง. บรรยายสรุปเทศบาลเมืองพระนครศรีอยุธยา. พระนครศรีอยุธยา, 2541.
- วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. เครื่องจักสานในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 1 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไอเอสพริ้นติ้งเฮาส์, 2532.
- _____. ศิลปะชาวบ้าน. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: ปาณยา, 2521.
- ศรีศักร วัลทิโกดม. “การสลายตัวของศิลปะพื้นบ้านไทยในปัจจุบัน” ใน พื้นบ้านพื้นเมือง, หน้า 315-364. กรุงเทพฯ: เจ้าพระยา, 2525.
- ส่งเสริมอุตสาหกรรม, กรม. รูปแบบผลิตภัณฑ์หัตถกรรมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ, 2537.
- สุดแดน วิสุทธิลักษณ์. ความเปลี่ยนแปลงการผลิตผ้าพื้นเมือง ชุมชนบ้านหาดเสี้ยว อ.ศรีสัชนาลัย จ.สุโขทัย. วิทยานิพนธ์คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.
- สุภางค์ จันทวานิช, แปล. “บทบาทของวัฒนธรรมพื้นบ้านในสังคมสมัยใหม่.” วารสารธรรมศาสตร์. 13-3(ก.ย. 2527) : 38-51.
- สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. น้ำ บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529.
- เสาวรณี(นามแฝง). “คุณดำหนักสิริยาลัย ปลาไทยไม่เหลือแค่ชื่อในวรรณคดี.” วารสารศิลปวัฒนธรรม. 16-10(สิงหาคม 2538) : 49

เสาวนีย์ จิตต์หมวด. วัฒนธรรมอิสลาม. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ ฯทางนำ, 2535.

เสฐียร โกเศศ. ประเพณีเนื่องในการเกิด. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: Lpk, 2539.

สำนักงานจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. บรรยายสรุปจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. พระนครศรีอยุธยา;
มปป. (อัดสำเนา)

สำนักงานสถิติจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. ข้อมูลสถิติที่สำคัญของจังหวัดพระนครศรีอยุธยา
พ.ศ. 2539 เอกสารแผ่นพับ.

อุทัย หิรัญโต. มุสลิมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2521.

ข้อมูลบุคคล

นายไพฑูรย์	ชาวมาลา	อายุ	61 ปี
นางเกศลินี	รุ่งศาสตรา	อายุ	41 ปี
นางวันทนีย์	มีพลกิจ	อายุ	47 ปี
นายอนันต์	มีพลกิจ	อายุ	63 ปี
นางวรรณิ	มณีโชติ	อายุ	55 ปี
นางเกษร	ธาราสีบ	อายุ	49 ปี
นางทวี	กระจ่างวี	อายุ	68 ปี
นางชুম	ภู่สกุล	อายุ	67 ปี
นางประเทือง	รอดวิเศษ	อายุ	42 ปี
นางสาวเกษม	มินิโครธ	อายุ	50 ปี
นส.ไพรวลัย	ปรีชา	อายุ	25 ปี
นางเรียม	เมืองมั่งคั่ง	อายุ	45 ปี
นางอุไร	หุมคเพชร	อายุ	69 ปี
นางประสงค์	ชุมพร	อายุ	56 ปี
นางสง่า	หมคมลทิน	อายุ	65 ปี
นางอำนิษฐ์	ลายนารี	อายุ	57 ปี
นางประภีพันธ์	ธารีสีบ	อายุ	38 ปี
นางสุมาลี	จินดา	อายุ	38 ปี
นส.ประนอม	มีพลกิจ	อายุ	56 ปี
นางประสงค์	คัมชาติ	อายุ	56 ปี
นางวัฒนา	อารีพงษ์	อายุ	50 ปี
นส.มะห้	ชุมพร	อายุ	70 ปี
นางปราณี	มีเขตรกิจ	อายุ	57 ปี
นส.ศิริจันทร์	มีพลกิจ	อายุ	32 ปี
นางวันทนีย์	น้อยรังสี	อายุ	32 ปี
นางกรรณิการ์	ธารีสีบ	อายุ	38 ปี
นางดวงเดือน	ช้องวง	อายุ	46 ปี

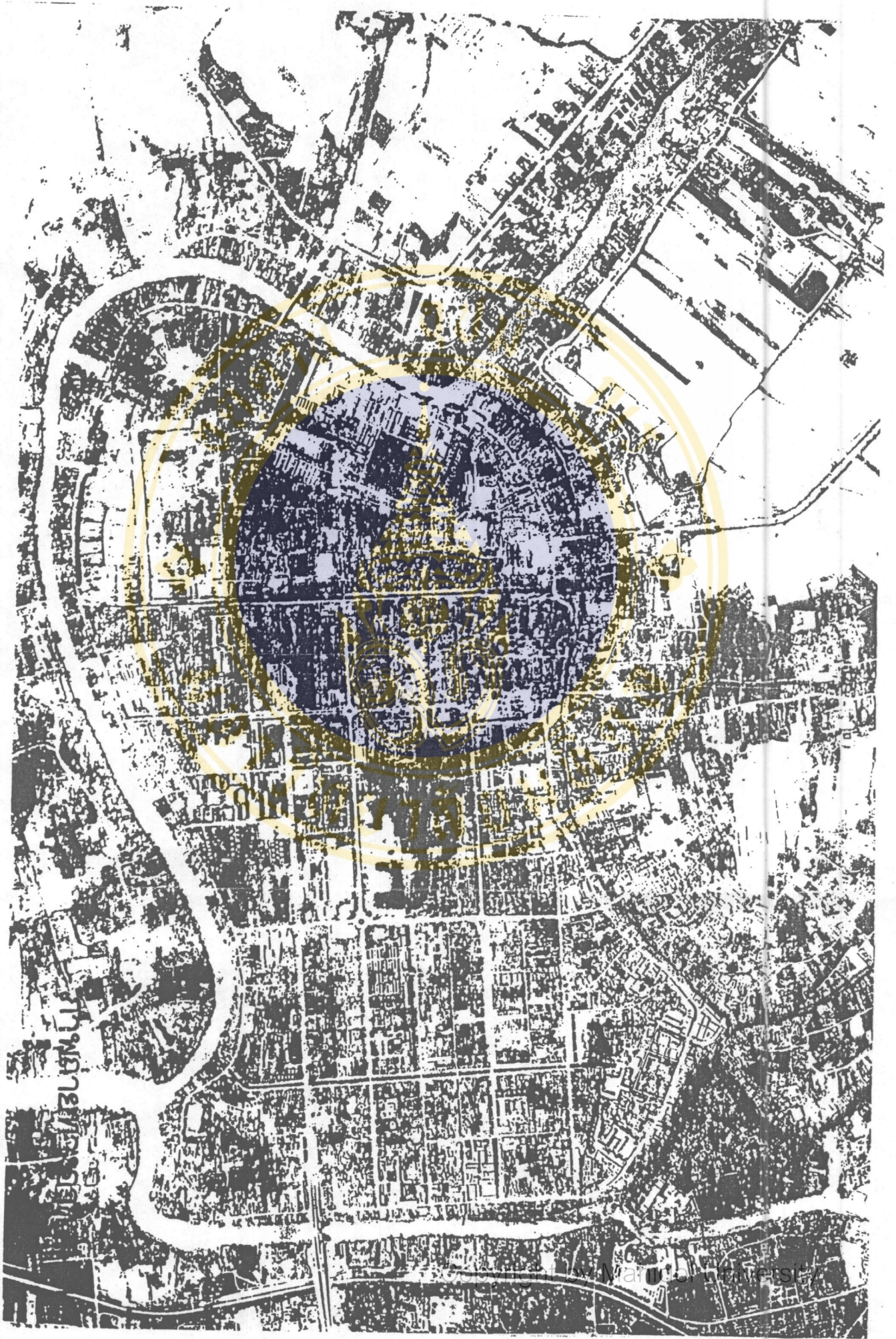

ข้อมูลบุคคล (ต่อ)

นางบุญยืน	อรรถปักษ์	อายุ	57 ปี
นางมณี	เสมสายัณฑ์	อายุ	56 ปี
นายสุรินทร์	หมุดเมือง	อายุ	58 ปี
นส.อุไร	วงษ์สว่าง	อายุ	39 ปี
นางมาเรียม	ไชยอารี	อายุ	58 ปี
นส.นิตยา	หมุดเพชร	อายุ	39 ปี
นางประสาน	วัฒนา	อายุ	35 ปี

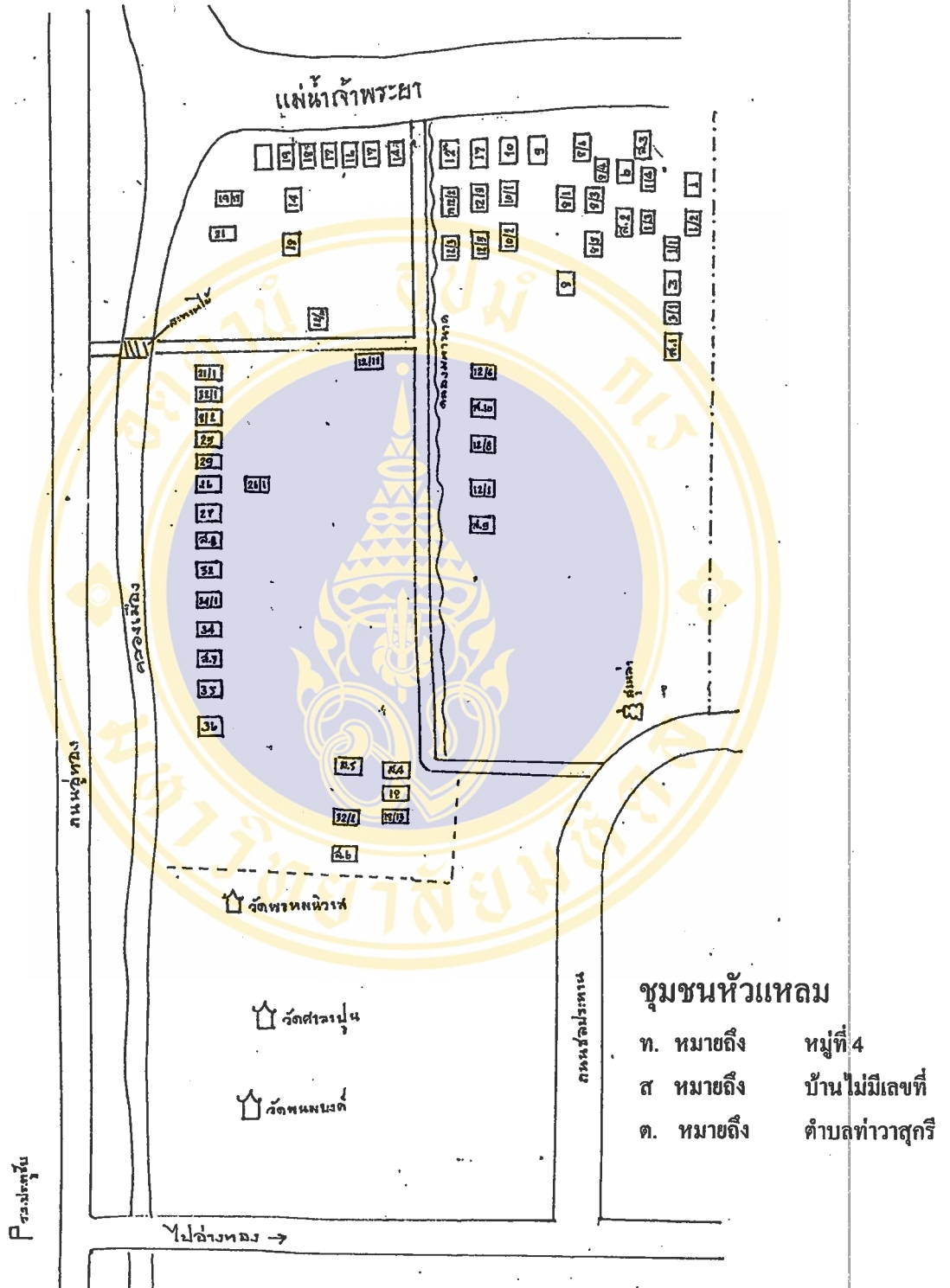

แผนที่ 1 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะภูมิประเทศเมืองพระนครศรีอยุธยา
มาตราส่วน 1:20000

แผนที่ 2 แสดงตำบลต่างๆ ในเขตเทศบาลเมืองนครศรีอยุธยา

แผนที่ 3 แสดงที่ตั้งครุฑเวียนในชุมชนหัวแหลม ต.ท่าवासกรี

ภาคผนวกตาราง

อายุ (ปี)	ชาย (คน)	หญิง (คน)	รวม (คน)
0-5	13	16	29
6-12	17	17	34
13-59	108	158	266
60 ขึ้นไป	10	29	39
	148	220	368

ตารางที่ 1 ตารางแสดงจำนวนประชากรในชุมชน แบ่งตามเพศและอายุ

ชิ้นส่วน	ปลาระยะเล็ก			ปลาระยะใหญ่		
	สายที่ 1	สายที่ 2	สายที่ 3	สายที่ 1	สายที่ 2	สายที่ 3
กระทงเกลือ	1	1	1	1	1	1
ลูกปลา	2-3	2-3	2-3	2-3	2-3	2-3

ตารางที่ 2 ตารางแสดงเปรียบเทียบชิ้นส่วนประกอบปลาระยะ

ขนาดปลาตะเพียน	กระโจม	แม่ปลา	กระทงเกลือ	ปักเป้า	ใบโพธิ์	ลูกปลา
ปลาลูกสิบห้า	2	1	5	215	71	15
ปลาลูกสิบสอง	2	1	5	190	65	12
ปลาลูกเก้า	1	1	4	140	46	9
ปลาลูกหก	1	1	4	120	43	6

ตารางที่ 3 ตารางเปรียบเทียบจำนวนชิ้นส่วนประกอบพวงปลา

ส่วนประกอบ	จำนวนลาน
แม่ปลา 1 ตัว	4 ใบ
ลูกปลา 9 ตัว	9 ใบ
กระโจม 1 ชิ้น	2 ใบต่อ 1 ชิ้น
กระทงเกลือ 4 ชิ้น	1 ใบต่อ 2 ชิ้น
ปักเป้าใบโพธิ์ครบชุด	ใช้เศษลานของส่วนประกอบต่างๆ

ตารางที่ 4 ตารางแสดงปริมาณลานที่ใช้ผลิตปลาขนาดมาตรฐานลูก 9

กลุ่มอายุ (ปี)	ชาย	หญิง	รวม
30- 40	-	7	7
41-50	1	7	8
51-60	1	8	9
61 ขึ้นไป	1	5	6
	3	27	30

ตารางที่ 5 ตารางแสดงเพศและอายุของผู้ผลิตปลาตะเพียนในชุมชนหัวแหลม

ลำดับความนิยม	สีพื้นบนตัวปลา
1	แดง
2	เหลือง
3	น้ำเงิน
4	น้ำตาล
5	เขียว
6	ชมพู
7	ม่วง
8	ส้ม
9	ขาว

ตารางที่ 6 ตารางแสดงการจัดลำดับสีที่นิยมเขียนพื้นตัวปลา

ลำดับความนิยม	สี
1	ทอง
2	เงิน
3	ขาว
4	ดำ
5	น้ำเงิน

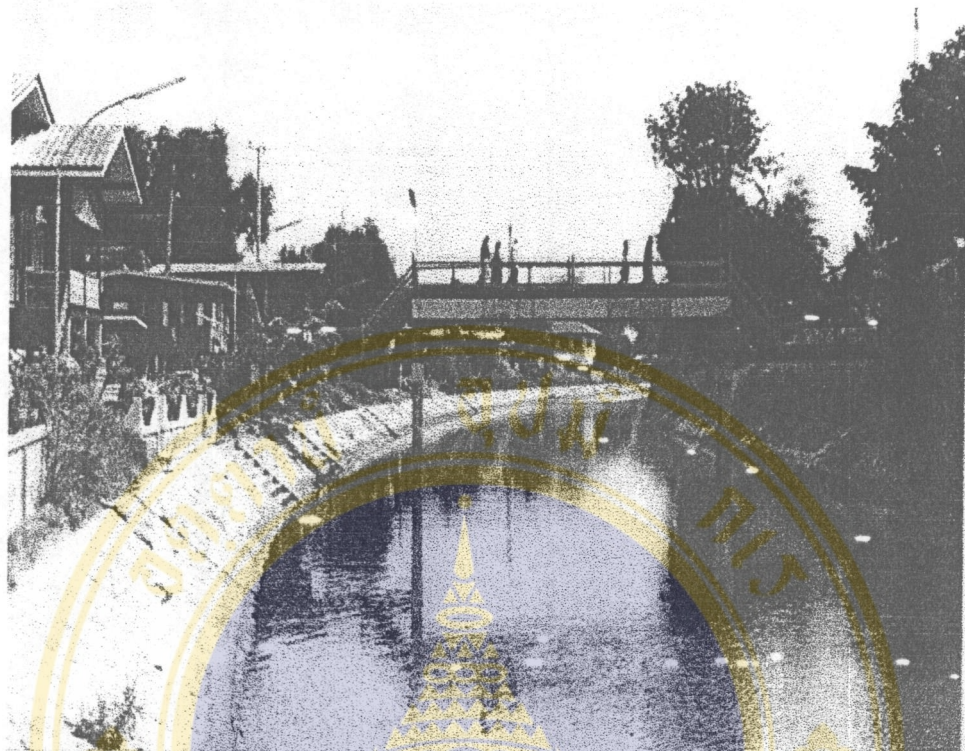
ตารางที่ 7 ตารางแสดงความนิยมในการใช้สีเขียนลวดลายบนตัวปลา

ชิ้นส่วนปลาลูกแก้ว	ต้นทุนโบราณของผู้สาน(บาท)	ราคาส่งชิ้นส่วนให้นายทุน(บาท)
แม่ปลา	2	5
กระโจม 1 ชิ้น	1	2
กระตงเกลือ 3 ชิ้น	3	6
ลูกปลา 9 ตัว	4.50	5
ปีกเป่า	2	5
รวม	12.50	23

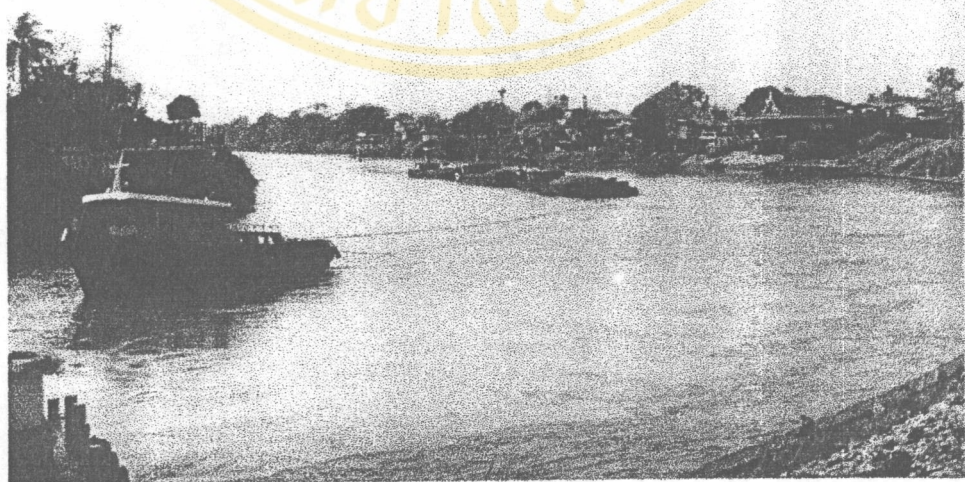
ตารางที่ 8 ตารางแสดงราคาต้นทุนและราคาขายชิ้นส่วนปลานาขนาดมาตรฐานลูกแก้ว

ขนาดปลา	ราคาต้นทุน (บาท)	ราคาขายส่ง (บาท)
ปลาตะเขียด	20	35
ปลาลูกหก	25	40
ปลาลูกแก้ว	40	60
ปลาลูกสิบสอง	80	180
ปลาลูกสิบห้า	120	300

ตารางที่ 9 ตารางแสดงราคาต้นทุนและราคาขายส่งปลานาขนาดต่าง ๆ

ภาพที่ 1 คลองมหานาค

ภาพที่ 2 แม่น้ำเจ้าพระยา

ภาพที่ 3 เรือช้างกระดานจำลอง

ภาพที่ 4 เรือเร่ขายสินค้า

ภาพที่ 5 บ้านเรือนริมฝั่งแม่น้ำของชาวห้วยแหลม

ภาพที่ 6 สมาชิกในครอบครัวทั่วไปของชาวห้วยแหลม

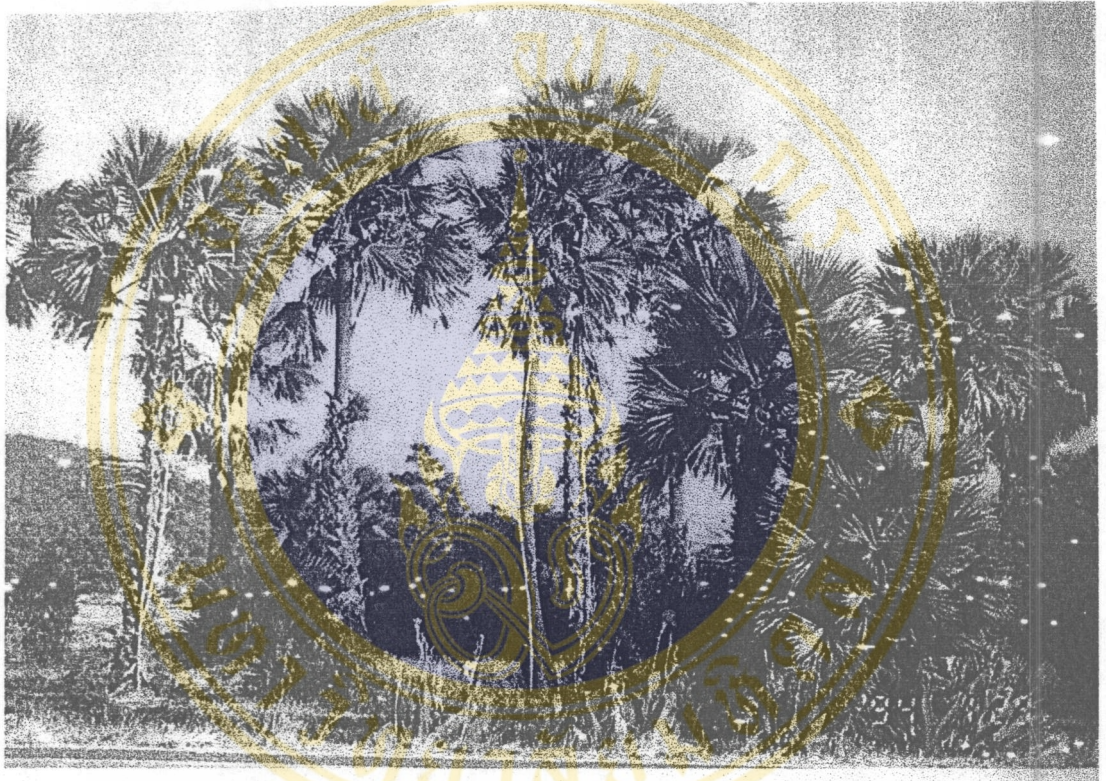
ภาพที่ 7 ที่ทำการชุมชนหัวแหลม ต.ท่าวาสกรี

ภาพที่ 8 มัสยิดคารุณานนท์

ภาพที่ 9 การเรียนพระคัมภีร์ของเด็ก ๆ มุสลิม

ภาพที่ 10 ป่าลาน

ภาพที่ 11 การตัดเดือกและเตรียมลานสำหรับสาน

ภาพที่ 12 แสดงการใช้พู่กันและสีเพื่อทาปลาตะเพียน

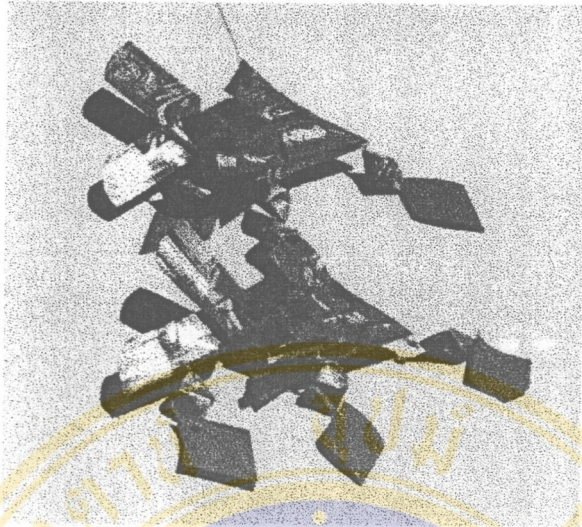

ภาพที่ 13 ส่วนประกอบของกระดาษเขียนงาน

ภาพที่ 14 กระดาษโคมหรือกระดาษงีบ

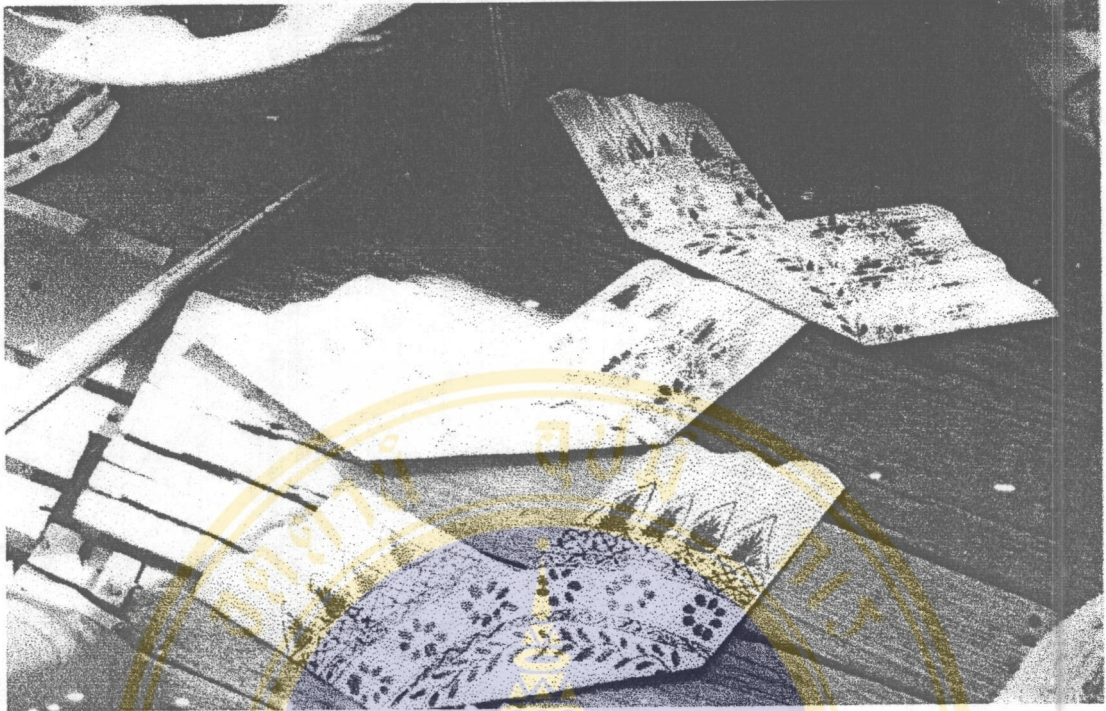
ภาพที่ 16 กระทงเกดื้อ

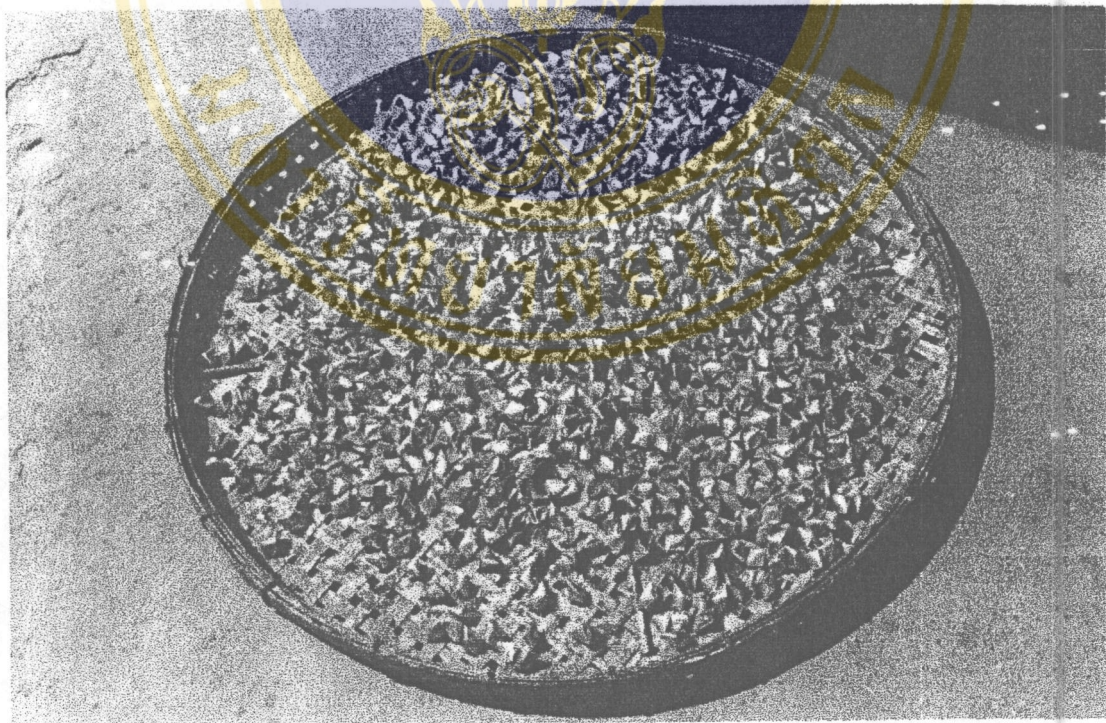
ภาพที่ 17 ลูกปลา

ภาพที่ 18 การสานแม่ปลาตะเพียน

ภาพที่ 19 หางปลาที่พร้อมจะต่อเข้ากับตัวปลา

ภาพที่ 20 ปีกเป่าที่สานและลงสีแล้ว

ภาพที่ 21 การลงสีพื้นปลาดะเพียน

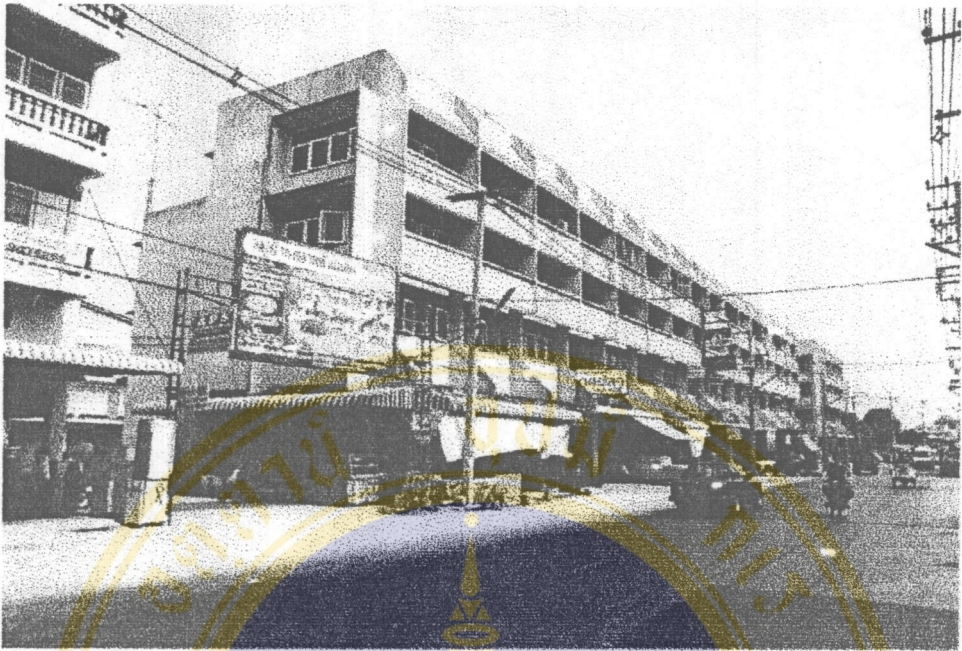
ภาพที่ 22 การเขียนลวดลายลงบนปลาดขนาดใหญ่

ภาพที่ 23 การร้อยเข้าพวงปลาดตะเพียน

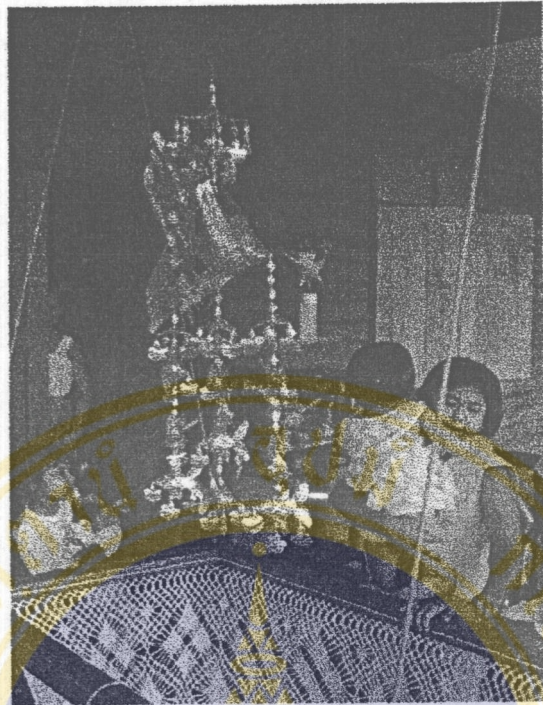
ภาพที่ 24 การถ่ายทอควิธีการผลิตจากรุ่นสู่รุ่น

ภาพที่ 25 อาคารพาณิชย์บริเวณตลาดหัวแหลม

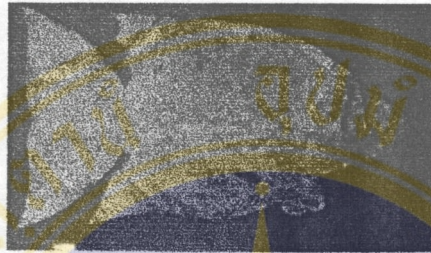
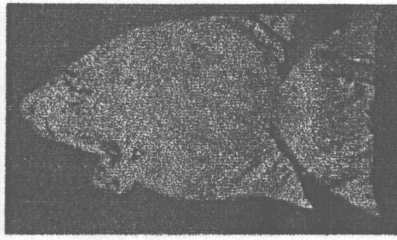
ภาพที่ 26 ร้านโบราณประดิษฐ์ของนางเกษิณี รุ่งสาตรา

ภาพที่ 27 ฝาตะเขียนโบราณแขวนเหนือเปลที่เด็กนอน

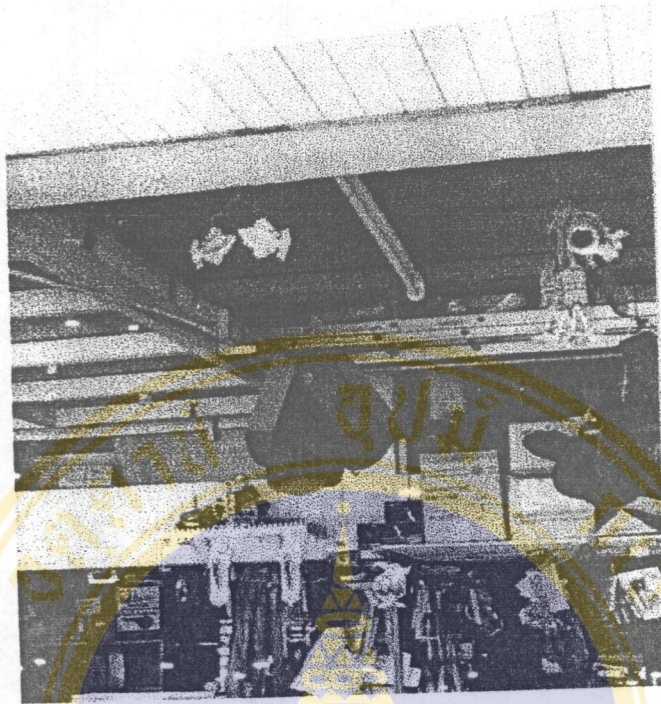
ภาพที่ 28 คำเชิญชวนให้ซื้อฝาตะเขียนในร้านค้าแห่งหนึ่ง

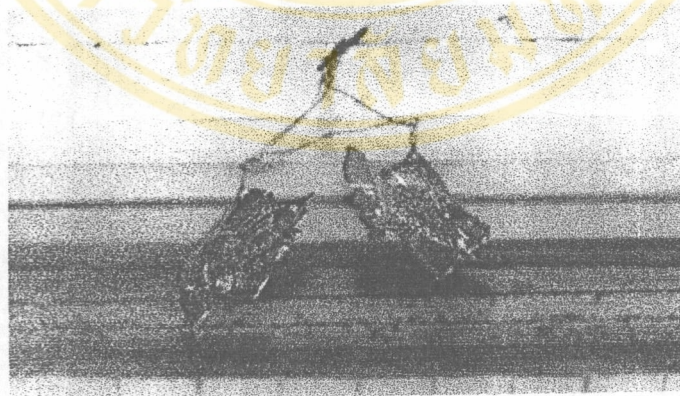
ภาพที่ 29 ยันต์ปลาตะเพียนหลวงพ่อกั่น จ.พระนครศรีอยุธยา

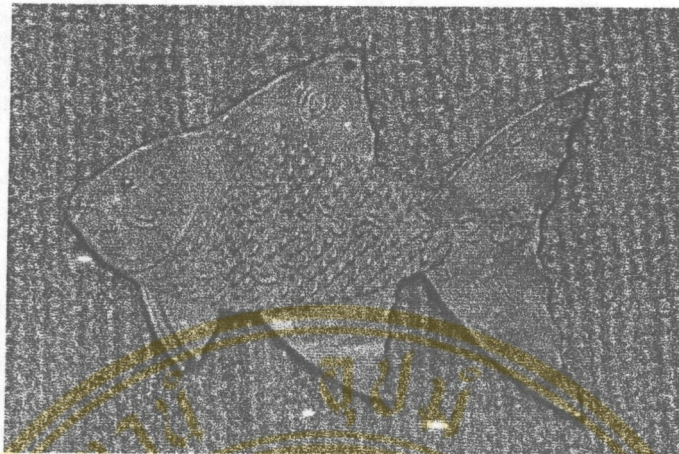
ภาพที่ 30 ตะเพียนเงิน ตะเพียนทอง

ภาพที่ 31 ยันต์ปลาทะเพียนแฉวนในร้านค้า

ภาพที่ 32 ตะเพียนเงิน ตะเพียนทองในร้านค้าทั่วไป

ภาพที่ 33 ตะเพียนเงินหลวงพ่อกั่น

ภาพที่ 34 ปลาตะเพียนเป็นสินค้าชั้นเด่นของร้านขายของที่ระลึก

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ ขจรเดช อภิชาติตรากุล
เกิดวันที่ 28 กรกฎาคม 2515
ที่อยู่ 87/8 หมู่ 1 ซ. สุขุมวิท 6 ต.ช้างเผือก อ.เมือง จ.เชียงใหม่
การศึกษา พ.ศ.2535 ศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) มหาวิทยาลัยศิลปากร
พ.ศ.2542 ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (วัฒนธรรมศึกษา) มหาวิทยาลัยมหิดล
ทุนการศึกษา พ.ศ.2538 ทุนสนับสนุนวิทยานิพนธ์บางส่วนจากบัณฑิตวิทยาลัย
พ.ศ.2536 และ 2537 ทุนสอบได้ที่ 1 ของสาขาวิชา
อาชีพ พนักงานรัฐวิสาหกิจ
สถานที่ทำงาน การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) สำนักงานภาคเหนือเขต 1
105 /1 ถ.เชียงใหม่-ลำพูน อ.เมือง จ.เชียงใหม่